

गुजरात राज्याना शिक्षाविभागाणा पत्र-कुमांक
मशख / 1215 / 178 / छ, ता. 24-11-2016 – थी मंजूर

संस्कृत

धोरण 12

प्रतिज्ञापत्रम्

भारतं मम देशः ।
सर्वे भारतीयाः मम भ्रातरः भगिन्यः च सन्ति ।
मम मानसे देशस्पृहा अस्ति । समृद्धिसहितं
विविधतापरिपूर्णं तस्य संस्कृतिगौरवम् अनुभवामि ।
अहं सदा तत्पात्रं भवितुं यत्नं करिष्यामि ।
अहं मम पितरौ आचार्यान् गुरुजनान् च प्रति
आदरभावं धारयिष्यामि ।
प्रत्येकेन सह शिष्टव्यवहारं करिष्यामि ।
अहं मम देशाय देशबान्धवेभ्यः च मम निष्ठाम् अर्पयामि ।
तेषां कल्याणे समृद्धौ च एव मम सुखम् अस्ति ।

राज्य सरकारनी विनामूल्ये योजना छेठणनुं पुस्तक

गुजरात राज्य शाखा पाठ्यपुस्तक मंडळ
'विधायन', सेक्टर 10-अ, गांधीनगर-382 010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા
પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર	પ્રસ્તાવના
<p>પ્રા. સુરેશચન્દ્ર જે. દવે</p> <p>લેખન-સંપાદન</p> <p>પ્રા. કમલેશકુમાર છ. ચોકસી (કન્વીનર)</p> <p>પ્રા. મનસુખભાઈ કે. મોલિયા</p> <p>ડૉ. મેહુલ બી. શાહ</p> <p>શ્રી શૈલેષકુમાર આઈ. ઓઝા</p> <p>શ્રી એલ. વી. જોશી</p> <p>શ્રી મિહિરકુમાર પી. ઉપાધ્યાય</p> <p>ડૉ. અમૃતલાલ ભોગાયતા</p> <p>શ્રી જશુભહેન મં. પરમાર</p> <p>સમીક્ષા</p> <p>ડૉ. રમેશકુમાર વી. પટેલ</p> <p>ડૉ. રૂક્સાના એન. ફારૂકી</p> <p>ડૉ. મહાકાન્ત જે. જોશી</p> <p>ડૉ. મહેશ એ. પટેલ</p> <p>શ્રી ગોપાલ બાલકૃષ્ણ ઉપાધ્યાય</p> <p>ડૉ. ભાવપ્રકાશ એમ. ગાંધી</p> <p>શ્રી અજીતભાઈ એમ. ભાલૈયા</p> <p>શ્રી રશ્મિકાન્ત અમીન</p> <p>સંયોજન</p> <p>ડૉ. રાઘવજી માધડ</p> <p>(વિષય-સંયોજક : ગુજરાતી-સંસ્કૃત)</p> <p>નિર્માણ-આયોજન</p> <p>ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર</p> <p>(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)</p> <p>મુદ્રણ-આયોજન</p> <p>શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાચીયા</p> <p>(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)</p>	<p>રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં, ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યો છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.</p> <p>ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 12, સંસ્કૃત વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ આનંદ અનુભવે છે.</p> <p>આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યાં છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.</p> <p>પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.</p> <p>એચ. એન. યાવડા નિયામક તા. 17-1-2017</p> <p>ડૉ. નીતિન પેથાણી કાર્યવાહક પ્રમુખ ગાંધીનગર</p>

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી
એચ. એન. યાવડા, નિયામક
મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે પ્રમાણે રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની.
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની.
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની.
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની.
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની.
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની.
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુ-પક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની.
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની.
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની.
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની.
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

अनुक्रमलिङ्का

पद्यविभागः

1. वेदामृतम्	1
2. स्मृतिरससुधा	6
3. सन्ति मे गुरवो राजन्	11
4. सञ्जुहुधीह पावकम्	16
5. यक्ष-युधिष्ठिरसंवादः	20
6. प्रणमामि मुदा	25
7. सुभाषितमधुबिन्दवः	30
8. ज्ञेयं रूपं तदेव मे	34
9. किं वैद्येन प्रयोजनम्	39
10. अन्योक्तयः	43

गद्यविभागः

11. द द द इति	47
12. कङ्कणस्य तु लोभेन	50
13. अनपराद्धा अत्रभवती	54
14. विवाहसंस्कारः	59
15. नमो महर्षये नित्यम्	64
16. पुत्तलिकापरीक्षा	69
17. आश्रमवर्णनम्	73
18. परितुष्टा यास्यति	77
19. पुस्तकस्य आत्मवृत्तान्तः	84
20. मुद्रा नाम धनं प्रोक्तम्	88
● अभ्यास 1 - न्यायपरिचय	92
● अभ्यास 2 - अलंकार-परिचय	97
● अभ्यास 3 - छंदपरिचय	99
● अभ्यास 4 - संस्कृतसाहित्यनो परिचय	102

આ પુસ્તક વિશે

પ્રસ્તુત પુસ્તક ધોરણ અગિયારમાના સંસ્કૃતના પાઠ્યપુસ્તકના અનુસંધાને છે. બે ભાગમાં વહેંચાયેલા આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં દસ પદ્યાત્મક અને દસ ગદ્યાત્મક – એમ કુલ વીસ પાઠ છે. દ્વિતીય ભાગમાં સંસ્કૃતસાહિત્યનો ઇતિહાસ છે અને તેની અન્તર્ગત 1. ન્યાયપરિચય, 2. અલંકાર-પરિચય, 3. છંદપરિચય અને 4. સંસ્કૃતસાહિત્ય પરિચય – એમ ચતુર્વિધ વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રત્યેક પાઠનાં ચાર સોપાન છે. પ્રથમ સોપાનમાં પ્રસ્તાવના છે. બીજા સોપાનમાં પદ્યાત્મક અને ગદ્યાત્મક પાઠ્યવસ્તુ છે. ત્રીજું સોપાન ટિપ્પણનું છે અને ચોથા સોપાનમાં સ્વાધ્યાય આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તાવના તરીકેના પ્રથમ સોપાનમાં જે-તે પાઠના કર્તૃત્વની નોંધ છે. તે પછી જે-તે પાઠની સાહિત્યવિધાની સમજ આપવામાં આવી છે. આ સાથે અહીં પાઠના વિષયવસ્તુને સંક્ષિપ્ત રીતે પણ મુદ્દાસર રીતે મૂકી આપ્યું છે અને છેલ્લે પાઠના વિષયવસ્તુને શીખવતી વખતે સાહિત્યની જે બાબત સવિશેષ રૂપે ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

બીજા સોપાનમાં જે પદ્યાત્મક અને ગદ્યાત્મક પાઠો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં વિષયવસ્તુની વિવિધતા ઉપરાંત સાહિત્યિક વિધાઓની વિવિધતાનો પણ ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યો છે. પાઠની પસંદગીમાં ભાષાના સ્તરનું અને નવમા-દસમા-અગિયારમા ધોરણનાં પાઠ્યપુસ્તકોનું અનુસંધાન જળવાઈ રહે, તેનું પણ ધ્યાન રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ઉપર્યુક્ત ચારેય સોપાનોમાં પાઠ્યવસ્તુ અને સ્વાધ્યાય એ બે સોપાન મુખ્ય છે અને તે બંને શિક્ષણ અને પરીક્ષણ કાર્ય સાથે સર્વાંશે અને સીધી રીતે જોડાયેલા છે. આ બે સોપાનનું શિક્ષણ અને પરીક્ષણ સરળ, સઘન, ઉત્તમ અને સફળ બને, તે માટે બાકીનાં બે સોપાનો (પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ) શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થી બંનેને ઉપયોગી થાય, તે રીતે તૈયાર કરીને મૂકવામાં આવ્યાં છે.

શિક્ષક, પરીક્ષક અને વિદ્યાર્થી – એ બધાએ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પ્રસ્તાવના અને ટિપ્પણ એ બે સોપાનો સીધી રીતે શિક્ષણ-પરીક્ષણનો ભાગ બનવાનાં નથી. પૂર્તિ માટે જે તે સ્વાધ્યાયને અંતે સૂચવેલાં પદ્યો જ પૂછવાનાં રહે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકના કુલ વીસ પાઠ છે. પ્રથમ દસ પાઠ પદ્યાત્મક છે અને તે પછીના દસ પાઠો ગદ્યાત્મક છે. આ બધા પાઠોનું આયોજન એવી રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે જેથી વાર્ષિક પદ્ધતિથી ભણાવવાનું હોય કે સેમેસ્ટર પદ્ધતિથી ભણાવવાનું હોય, બંને રીતે તે ઉપયોગી થઈ શકે. વાર્ષિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ભણાવતી વખતે એક પાઠ પદ્યમાંથી અને એક પાઠ ગદ્યમાંથી એમ ક્રમશઃ ભણાવી શકાશે. તે પછી છેલ્લે સંસ્કૃતસાહિત્યના ઇતિહાસના સંદર્ભે ન્યાયાદિને ભણાવવાના રહે છે. એવી જ રીતે જો સેમેસ્ટર પદ્ધતિથી ભણાવવાનું થાય, તો પદ્યવિભાગમાંથી પ્રથમ પાંચ પાઠ અને ગદ્યવિભાગમાંથી પ્રથમ પાંચ પાઠ – એમ દસ પાઠ તથા સં.સા. ઇતિહાસમાંથી ન્યાયપરિચય અને અલંકાર-પરિચય – આટલો અંશ પ્રથમ સેમેસ્ટરમાં ભણાવી શકાય. એ પછી શેષ બીજા દસ પાઠ અને છંદપરિચય તેમજ સંસ્કૃતસાહિત્ય પરિચય – આટલો અંશ દ્વિતીય સેમેસ્ટરમાં ભણાવી શકાય એમ છે.

સમગ્ર પાઠ્યપુસ્તક શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી - બંનેને કેન્દ્રમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. શિક્ષક-મિત્ર મુખ્ય એવા પાઠ્યવસ્તુનું શિક્ષણ આપવા માટે સંપૂર્ણ રીતે સજ્જ થઈ શકે, તે માટે બધી જ ઉપયોગી સ્પષ્ટતા કરવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આશા છે આપણે આપણા સહિયારા પુરુષાર્થથી ગુજરાતમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાએ ચાલતા સંસ્કૃતશિક્ષણને વધારે વેગવંતું અને સફળ બનાવી શકીશું.

संकेत

अ.	अव्यय	प.	परस्मैपद
अ.पु.	अन्य पुरुष	प.भू. ३ प.	परोक्ष भूतकाल (लिट्लकार)
अ.भा.	अव्ययीभाव समास	पं.	पञ्चमी विभक्ति
अ.भू.	अद्यतन भूतकाल (लृड्लकार)	पं.त.	पञ्चमी तत्पुरुष समास
आ.	आत्मनेपद	पुं.	पुल्लिङ्ग
आज्ञा.	आज्ञार्थ (लोट्लकार)	प्र.	प्रथमा विभक्ति
आशी.	आशीर्वादाथ (आशीर्लिङ्लकार)	प्रे.	प्रेरकक्रिया (णिजन्तरूप)
इ.द्व.	इतरेतरद्वन्द्व समास	ब.व.	बहुवचन
उ.पु.	उत्तम पुरुष	बहु.	बहुव्रीहि समास
उप. त.	उपपद तत्पुरुष	भ.	भविष्यकाल
ए.व.	एकवचन	भू.कृ.	भूतकृदन्त
क.प्र	कर्मणि प्रयोग	म.पु.	मध्यम पुरुष
क.भू.कृ.	कर्मणि भूतकृदन्त	व.	वर्तमान काल (लट्लकार)
कर्म.	कर्मधारय समास	व.कृ.	वर्तमान कृदन्त
कर्म.भू.कृ.	कर्मणि भूतकृदन्त	विध्यर्थ वि.	विधि वगरे अर्थमां आवेलो लकार (विधिलिङ्लकार)
कृ.प्र.	कृदन्त प्रयोग	श्व.भू.	श्वस्तन भूतकाल (लुड्लकार)
च.	चतुर्थी विभक्ति	ष.	षष्ठी विभक्ति
च.त.	चतुर्थी तत्पुरुष समास	ष.त.	षष्ठी तत्पुरुष समास
त.प्र.	तद्धित प्रयोग	स.	सप्तमी विभक्ति
तृ.	तृतीया विभक्ति	स.त.	सप्तमी तत्पुरुष समास
तृ.त.	तृतीया तत्पुरुष समास	स.द्व.	समाहार द्वन्द्व
द्व.	द्वन्द्वसमास	सं.भू.कृ.	सम्बन्धक भूत-कृदन्त
द्वि.	द्वितीया विभक्ति	संबो.	संबोधन विभक्ति
द्वि.त.	द्वितीया तत्पुरुष समास	सर्व.	सर्वनाम शब्द
द्वि.व.	द्विवचन	सा.भ.	सामान्य भविष्यकाल (लृट्लकार)
द्विगु.	द्विगुसमास	स्त्री.	स्त्रीलिङ्ग
नञ्.त.	नञ् तत्पुरुष समास	हे.कृ.	हेत्वर्थ कृदन्त
नपुं.	नपुंसकलिङ्ग	ह्य.भू.	ह्यस्तन भूतकाल (लड्लकार)

1. वेदामृतम्

[प्रस्तावना : संस्कृतभाषामां आजे जेटवुं साहित्य उपलब्ध છે, તેમાં પ્રાચીનતા અને પ્રમુખતાની દૃષ્ટિએ વૈદિક સાહિત્ય આવે છે. આ વૈદિક સાહિત્ય સંહિતા, બ્રાહ્મણ ગ્રંથ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ – એમ ચાર વિભાગમાં છે. સંહિતા ભાગમાં મંત્રોનો સંગ્રહ છે, જ્યારે બ્રાહ્મણ ગ્રંથો સંહિતામાં સચવાયેલા મંત્રોનું એક પ્રકારનું ભાષ્ય છે. વળી, આ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં સંહિતા ગ્રંથોમાં સંગૃહીત મંત્રનો અર્થ બતાવીને તે મંત્રનો વિનિયોગ સૂચવવામાં આવ્યો છે. અહીં વિનિયોગનો આશય દૈનિક જીવનના કે અમુક કર્મકાંડના કયા તબક્કે, કયા પ્રસંગે કયો મંત્ર બોલવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય, તે બતાવવાનો છે.

આ પરંપરામાં રહીને પ્રસ્તુત પાઠમાં દૈનિક જીવનના પ્રારંભમાં ઉપયોગી બની રહે, તે માટે 1. પ્રણામાંજલિ, 2. પ્રાર્થના, 3. સંકલ્પ અને 4. વેદોપદેશ. – એ ચાર શીર્ષકથી ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદના છ મંત્રો પસંદ કરીને મૂકવામાં આવ્યા છે. દૈનિક જીવનનો પ્રારંભ પ્રણામાંજલિથી થાય તે ઈષ્ટ છે. આ કારણે અહીં સર્વપ્રથમ પ્રણામાંજલિ પ્રસંગે વિનિયોગ કરી શકાય, તે પ્રકારના બે મંત્રો છે. અહીં જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મને પ્રણામ છે. આ પ્રણામાંજલિ મંત્રોમાં રૂપકાલંકારનો પ્રયોગ થયો છે. એ પછી જેને પ્રણામાંજલિ સમર્પિત કરી છે, તેની સમક્ષ પ્રાર્થના પ્રસ્તુત છે. પ્રાર્થના પ્રસંગે વિનિયોગ કરી શકાય, તે માટે અહીં બે મંત્રો મૂક્યા છે. પ્રથમ મંત્રમાં એકી સાથે છ બાબતોની અને દ્વિતીય મંત્રમાં મેધાની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રાર્થના છે. પ્રાર્થના પછી સંકલ્પ માટે વિનિયોગ થઈ શકે તેવો એક મંત્ર છે. આ મંત્રમાં ભક્ત પોતાનું મન શિવ અર્થાત્ કલ્યાણકારક સંકલ્પ કરતું રહે, તેવો સંકલ્પ વ્યક્ત કરે છે. છેલ્લે વેદનો એક ઉપદેશાત્મક મંત્ર છે. તેમાં માનવ માત્રને માટે લાગુ પડે તેવો ઉપદેશ છે.

આ બધા વેદમંત્રોમાં રહેલું ભાવતત્ત્વ વ્યક્તિના દૈનિક અર્થાત્ રોજબરોજના જીવનમાં કેવી રીતે ગૂંથાયેલું છે, તેની સમજ આપે છે. વળી, આ ભાવતત્ત્વ બધા જ કાળમાં અને બધા જ સ્થળમાં એક સમાન રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે. તેમાં કોઈ વ્યક્તિ કે જાતિનો, સ્થળ ને કાળનો કોઈ ભેદ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી.]

1. પ્રણામાંજલિ:

यस्य भूमिः प्रमान्तरिक्षमुतोदरम् ।

दिवं यश्चક्रे मूर्धानं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ अथर्ववेदः 10.7.32

यस्य सूर्यश्चक्षुश्चन्द्रमाश्च पुनर्णवः ।

अग्निं यश्चक्र आस्यं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः ॥ अथर्ववेदः 10.7.33

2. પ્રાર્થના

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमुस्मे ।

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्धानं वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ऋग्वेदः 2.21.6

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः ।

मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता ददातु मे स्वाहा ॥ यजुर्वેદ: 32.15

3. સંકલ્પ:

सुषारथिरश्चानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेभीशुभिर्वाजिन इव ।

हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंङ्कल्पमस्तु ॥ यजुर्वેદ: 34.6

4. વેદોપદેશ:

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वृध इत् स तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥ ऋग्वेदः 10.117.6

ટિપ્પણી

(પ્રણામાઙ્ગલિઃ) પ્રણામ માટે કરવામાં આવેલી અંજલિ (પોતાના હૃદયપ્રદેશની સામે બંને હાથને જોડી મસ્તક નમાવવાની મુદ્રા પ્રણામાંજલિ છે.)

1. યસ્ય જે(બ્રહ્મ)ની ભૂમિઃ (આ) ભૂમિ, પૃથ્વી પ્રમા ઓળખ, બોધ (રૂપ છે), યથાર્થજ્ઞાનનું સાધન છે ઉત્ત અને અન્તરિક્ષમ્ (આ) અન્તરિક્ષને, પૃથ્વી અને ધુલોક વચ્ચેના આકાશીય ભાગને ઉદરમ્ પેટ (રૂપ) તથા દિવમ્ ધુલોકને યઃ જેણે મૂર્ધાનમ્ (મૂર્ધન પું. દ્વિ. એ.વ.) મસ્તક, માથા (ના રૂપમાં) ચક્રે (કૃ કરવું, બનાવવું પ. ભૂ. અ. એ.વ.) કર્યા છે, બનાવ્યાં છે, તે જ્યેષ્ઠાય જ્યેષ્ઠ સૌથી મોટા એવા બ્રહ્મણે (બ્રહ્મણ નપું. ચ.એ.વ.) બ્રહ્મને (પરમતત્ત્વને, પરમાત્માને) નમઃ અમારાં નમન થાઓ. (અર્થાત્ હું પ્રણામ કરું છું.)

2. યસ્ય જે(બ્રહ્મ)ની સૂર્યઃ (આ) સૂર્ય, આદિત્ય ચક્ષુઃ (ચક્ષુસ્ નપું. પ્ર.એ.વ.) આંખ (રૂપ છે), ચ તથા પુનર્ણવઃ ફરી ફરીને નવો થતો ચન્દ્રમાઃ (ચન્દ્રમસ્ પું. પ્ર.એ.વ.) ચંદ્ર (પણ આંખ રૂપ છે.) અને અગ્નિમ્ (આ) અગ્નિને યઃ જેણે આસ્યમ્ (પોતાનું) મોઢું, મુખ ચક્રે બનાવ્યું છે, તે જ્યેષ્ઠાય જ્યેષ્ઠને, સૌથી મોટા એવાને બ્રહ્મણે બ્રહ્મને (પરમતત્ત્વ, પરમાત્માને) નમઃ અમારાં નમન હો. (અર્થાત્ હું પ્રણામ કરું છું.)

(પ્રાર્થના) પરમેશ્વરે આપેલી તમામ શક્તિને ખર્ચી નાખ્યા પછી, ખૂટતી શક્તિની પ્રાપ્તિ માટે કરાતી યાચના.

3. ઇન્દ્ર (ઇન્દ્ર પું. સંબો. એ.વ.) હે ઇન્દ્ર દેવ શ્રેષ્ઠાનિ અતિશય ઉત્તમ પ્રકારનાં દ્રવિણાનિ દ્રવ્યોને, પદાર્થોને, ધનને અસ્મે (અસ્મદ્ ચ. બ.વ. અસ્મભ્યમ્નું વૈદિક વૈકલ્પિક રૂપ) અમને ધેહિ (ધા ધારણ કરવું, ધારણ કરાવવું, મૂકવું આજ્ઞા મ. એ.વ.) ધારણ કરાવો, આપો, (અમારામાં) મૂકો. દક્ષસ્ય (કર્મ કરવાની) દક્ષતા-નિપુણતાની ચિત્તિમ્ ખ્યાતિને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો, (અમારામાં) મૂકો. સુભગત્વમ્ સૌભાગ્યને, સારા ધનવાનપણાને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો. રયીણામ્ (રૈ પું. ષ.બ.વ.) (તમે આપેલાં) ધનની, સંપત્તિની પોષમ્ પુષ્ટિને, સમૃદ્ધિને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો. તનૂનામ્ શરીરનાં અંગોની, અથવા પુત્રોની અરિષ્ટિમ્ અહિંસાને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો. વાચઃ વાણીની સ્વાદ્યાનમ્ (સ્વાદ્યાન્ પું. દ્વિ. એ.વ.) સ્વાદુતાને, સરસતાને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો. અહ્નામ્ (અહન્ પું. ષ. બ.વ.) દિવસોના સુદિનત્વમ્ સારા દિવસોને અસ્મે અમને ધેહિ ધારણ કરાવો, આપો.

4. મેધામ્ મેધાને, બુદ્ધિને મે (અસ્મદન્નું ચ. અને ષ. વિ.નું વૈકલ્પિક રૂપ) અમને વરુણઃ વરુણ દેવતા દદાતુ (દા આપવું આજ્ઞા. અ. એ.વ.) આપો. મેધામ્ મેધાને અગ્નિઃ અગ્નિ દેવતા દદાતુ આપો. પ્રજાપતિઃ પ્રજાના પાલક દેવ મેધામ્ મેધાને દદાતુ આપો. ઇન્દ્રઃ ઇન્દ્ર દેવતા ચ અને વાયુઃ વાયુ દેવતા ચ પણ મેધામ્ મેધાને ધાતા ધારણ કરનાર દેવ દદાતુ આપો. મે મને અમને સ્વાહા સત્યવાણી, સત્યકર્મ (સામાન્ય રીતે દેવતાઓને આહુતિ આપતી વખતે આ શબ્દ બોલાય છે.)

(સઙ્કલ્પઃ) મનમાં કરવામાં આવેલો વિચાર, કરવા ધારી રાખેલું કોઈ કાર્ય.

5. સુષારથિઃ સારો સારથિ, રથને ચલાવનાર અશ્વાન્ (રથમાં જોડાયેલા) ઘોડાઓને ઇવ જેમ યત્ મનુષ્યાન્ મનુષ્યોને નેનીયતે (ની લઈ જવું (ચઙ્લુગન્ત પૌનઃપુન્યાર્થ) વ. અ. એ.વ.) લઈ જાય છે. અભીશુભિઃ લગામ દ્વારા વાજિનઃ (વાજિન્ પું. પ્ર. બ.વ.) ઘોડાઓને ઇવ જેમ હૃત્પ્રતિષ્ઠમ્ (હૃદિ પ્રતિષ્ઠિયાસ્ય તત્ - બહુ.) હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલું અજિરમ્ (ન જિરમ્ - નજ્ ત.) જીર્ણ ન થનારું એવું જવિષ્ઠમ્ અત્યંત વેગવાળું તત્ તે મે મારું મનઃ મન શિવસઙ્કલ્પમ્ (શિવઃ સઙ્કલ્પઃ યસ્ય તત્ - બહુ.) કલ્યાણકારી સંકલ્પ કરનારું અસ્તુ થાઓ.

(વેદોપદેશઃ) વેદનો ઉપદેશ તે વેદોપદેશ. વેદના મંત્રોમાં વિધિ અને નિષેધ છે. આ વિધિ અને નિષેધ એક પ્રકારે તો વેદનો જ ઉપદેશ છે.

6. મોઘમ્ (વિન્દતેનું ક્રિયાવિશેષણ) વ્યર્થમાં અન્નમ્ અન્નને, અનાજને વિન્દતે (વિદ્ પ્રાપ્ત કરવું, મેળવવું વ.કા. અ. એ.વ.) પ્રાપ્ત કરે છે. મેળવે છે. અપ્રચેતાઃ (ન પ્રચેતાઃ - નજ્ ત., અપ્રચેતસ્ પું. પ્ર.એ.વ.) પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન (અર્થાત્ પોતાની

પાસેથી વસ્તુનું દાન કરવું જોઈએ, એ પ્રકારના જ્ઞાન) વગરનો, દાન કરવાનો જેના મનમાં વિચાર નથી આવતો, તેવો સત્યમ્ સાચું, હકીકત બ્રવીમિ (બૂ બોલવું વ.કા. ડ. એ.વ.) કહું છું. વધઃ વધ, પોતાની હત્યા ઇત્ (અ.) જ સઃ તે તસ્ય (તદ્ પું ષ.એ.વ.) તેનો ન (અ.) નહીં (નિષેધવાચક અવ્યય) અર્યમણમ્ (અર્યમન્ પું. દ્વિ. એ.વ.) અર્યમા દેવતાને, ઉદાર કે સજ્જન એવી વ્યક્તિને પુષ્યતિ (પુષ્ પોષવું વ.કા. અ. એ.વ.) પોષતો નથી. નો (અ.) નહિ (નિષેધવાચક અવ્યય) સગ્વાયમ્ (સચિન્ પું. દ્વિ. એ.વ.) મિત્રને, દોસ્તને કેવલાઘઃ (કેવલમ્ અઘઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) કેવળ પાપવાળો, જે માત્ર પાપને જ આચરે છે, તેવો ભવતિ બની રહે છે, હોય છે કેવલાદી (કેવલમ્ અત્તું શીલમ્ અસ્ય - ડપ. તત્પુ., કેવલાદિન્ પું. પ્ર.એ.વ.) એકલો ખાનારો, એકલપેટો. (એકલા ખાવાનો સ્વભાવ છે જેનો, તેવો માણસ)

મન્ત્રસાર - આ મંત્રમાં દાન નહિ કરનાર વ્યક્તિની નિંદા કરવામાં આવી છે. આવો માણસ સાચી સમજ વગરનો છે. આવા સાચી સમજ વગરના માણસને જો અન્ન મળ્યું હોય, તો એ નકામું જ છે. કેમ કે, અન્ન તો વહેંચીને વાપરવાની, ખાવાની વસ્તુ છે. વળી, એકલા એકલાએ ખાધેલું અન્ન તો (ખાનાર માણસને માટે) વધરૂપ પુરવાર થાય છે. માત્ર પોતે જ ખાનારો માણસ હકીકતમાં તો અન્ન નથી ખાતો, પરંતુ પાપને ખાય છે. (કેવળ પોતે જ ખાનારી અને અન્યને અન્ન ન આપનારી અર્થાત્ અદાનશીલ વ્યક્તિ અન્ન નહિ, પાપ ખાય છે.)

સન્ધિ

પ્રમાન્તરિક્ષમુતોદરમ્ (પ્રમા અન્તરિક્ષમ્ ડત ડદરમ્) । યશ્ચક્રે (યઃ ચક્રે) । સૂર્યશ્ચક્ષુશ્ચન્દ્રમાશ્ચ (સૂર્યઃ ચક્ષુઃ ચન્દ્રમાઃ ચ) । પુનર્નવઃ (પુનઃ નવઃ) । યશ્ચક્ર આસ્યમ્ (યઃ ચક્રે આસ્યમ્) । વરુણો દદાતુ (વરુણઃ દદાતુ) । મેધામિન્દ્રશ્ચ (મેધામ્ ઇન્દ્રઃ ચ) । વાયુશ્ચ (વાયુઃ ચ) । સુસારથિરશ્ચાનિવ (સુસારથિઃ અશ્વાન્ ઇવ) । યન્મનુષ્યાન્નેનીયતેભીશુભિર્વાજિન ઇવ (યત્ મનુષ્યાન્ નેનીયતે અભીશુભિઃ વાજિનઃ ઇવ) । યદજિરમ્ (યત્ અજિરમ્) । તન્મે (તત્ મે) । વધ ઇત્સ તસ્ય (વધઃ ઇત્ સઃ તસ્ય) । નાર્યમણમ્ (ન અર્યમણમ્) । કેવલાઘો ભવતિ (કેવલાઘઃ ભવતિ) ।

વિશેષ

(પ્રસ્તુત પાઠમાં આવેલા મંત્રોની ઉપર અને નીચે જે રેખાઓ દોરવામાં આવી છે, તે સ્વરનાં ચિહ્નો છે. આવા સ્વર ત્રણ છે - ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત. અક્ષરની ઉપરના ભાગે કરવામાં આવેલી ઊભી લીટી (|) સ્વરિત સ્વરનું સૂચન કરે છે. અક્ષરની નીચેના ભાગે મૂકવામાં આવેલી આડી લીટી (—) અનુદાત્ત સ્વરનું સૂચન કરે છે. જ્યારે ઉદાત્ત સ્વર માટે કોઈ ચિહ્ન કરવામાં આવતું નથી. આ પ્રકારે થતું સ્વરાંકન વેદમંત્રના ઉચ્ચારણ વખતે ઉપયોગી બને છે અને ક્યારેક જે-તે શબ્દનો અર્થ કરવામાં નિર્ણાયક બની રહે છે.)

1. રૂપકમ્ ।

પ્રથમ બે મંત્રોમાં રૂપક છે. માનવ શરીરમાં જેમ માથું, આંખ, મુખ તથા ઉદર છે, તેમ આ સંસારરૂપી શરીરમાં અન્તરિક્ષમ્ અર્થાત્ પૃથ્વી અને દ્યુલોક વચ્ચેનો આકાશીય ભાગ ડદરમ્ પેટ (રૂપ) છે. દિવમ્ દ્યુલોક મૂર્ધા મસ્તક કે માથું છે. સૂર્યઃ સૂર્ય અને ચન્દ્રમાઃ ચંદ્ર આંખ રૂપ છે અને અગ્નિમ્ જેનું આસ્યમ્ મોઢું, મુખ છે. આવા જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મને નમન છે.

ભાષામાં જ્યારે રૂપક વગેરેનો પ્રયોગ કરીને કોઈ વાત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ભાષા અલંકૃત ભાષા બની રહે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં ભલે અલંકૃત ભાષાનો પ્રયોગ ન કરીએ. પરંતુ સાહિત્યમાં અને સભામાં તો માણસે અલંકૃત ભાષાનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

2. મેધા।

મેધા એટલે બુદ્ધિ. વાસ્તવમાં મેધા બુદ્ધિનો એક પ્રકાર છે. જે ધારણાવતી અર્થાત્ અમુક વિષય કે જ્ઞાનને ધારણ કરનારી બુદ્ધિ છે, તેને મેધા કહે છે.

વિદ્યાધ્યયનની પ્રક્રિયામાં ગુરુ શિષ્યને કોઈ બાબત શીખવે છે. અહીં શીખવવાનો મતલબ ગુરુની બુદ્ધિમાં જે વાત પડી છે, તે શિષ્યની બુદ્ધિમાં પહોંચે. ગુરુના વાજબી પ્રયત્નથી શિષ્યની બુદ્ધિમાં જે-તે વાત પહોંચે તો છે, પણ તે ટકતી નથી. વિસ્મરણ થઈ જાય છે. પરંતુ જો શિષ્યની પાસે મેધા હોય, તો ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન શિષ્યની બુદ્ધિમાં કાયમ માટે સ્થિર થઈ જાય છે.

પ્રસ્તુત મંત્રમાં આ પ્રકારની ધારણાવતી બુદ્ધિની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

3. શિવસંકલ્પમ્ મનઃ।

મનને એક ઈન્દ્રિય તરીકે માનવામાં આવે છે. તે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એમ બંને ઈન્દ્રિયની ભૂમિકા અદા કરે છે. વળી, મનને સંકલ્પ અને વિકલ્પાત્મક તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. સંકલ્પ અને વિકલ્પ એ એક રીતે તો વિચારની દિશાઓ છે. સંકલ્પમાં જે-તે કાર્યને કરવાનો દૃઢ નિર્ધાર હોય છે અને વિકલ્પમાં કરું કે ન કરું, એમ એક પ્રકારની દ્વિધા હોય છે. સંકલ્પ આવકારદાયક છે, વિકલ્પ નહિ.

આવકારદાયક સંકલ્પની પણ બે દિશાઓ છે – શિવ અને અશિવ. શિવ એટલે કલ્યાણ અને અશિવ એટલે અકલ્યાણ. અહીં સંકલ્પની દિશા હંમેશાં શિવની રહે, કલ્યાણની રહે, તેવી કામના કરવામાં આવી છે.

શિવસંકલ્પ કરીને માણસ જે કર્મ કરે છે, તે પુણ્યકર્મ બની રહે છે, જ્યારે શિવેતરસંકલ્પ કરીને જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે પાપકર્મ બની રહે છે. આથી માણસનું મન હંમેશાં શિવસંકલ્પ કરનારું બની રહે, તેવી આ વેદમંત્રમાં પ્રાર્થના છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનાં સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિત્વા લિખત।

(1) દિવં યશ્ચક્રે .....।

(ક) મૂર્ધાનમ્ (ખ) ઉદરમ્ (ગ) ચક્ષુઃ (ઘ) આસ્યમ્

(2) તનૂનામ્ ..... ધેહિ।

(ક) ચિત્તિમ્ (ખ) અરિષ્ટિમ્ (ગ) સ્વાદ્વાનમ્ (ઘ) સુભગત્વમ્

(3) મેધાં મે ..... દદાતુ।

(ક) ઇન્દ્રઃ (ખ) સૂર્યઃ (ગ) ચન્દ્રમાઃ (ઘ) બ્રહ્મ

(4) માનવસ્ય મનઃ કીદૃશં વર્તતે ?

(ક) શ્રેષ્ઠમ્ (ખ) હૃત્પ્રતિષ્ઠમ્ (ગ) શુભમ્ (ઘ) અશુભમ્

(5) કઃ મોઘમન્નં વિન્દતે ?

(ક) અપ્રચેતાઃ (ખ) માનવઃ (ગ) પ્રચેતાઃ (ઘ) અર્યમા

2. नीयेना प्रश्नोना मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) ज्येष्ठ ब्रह्मनुं माथुं अने उदर कोने कहुं छे ?
- (2) मेधा आपवा माटे क्या क्या देवोने प्रार्थना करवामां आवी छे ?
- (3) माणसनुं मन केवुं छे ?
- (4) अप्रयेता कोण छे ?
- (5) अकलो जानार शुं पाय छे ? शा माटे ?

3. नीयेनां वाक्योने संदर्भ साथे समजावो :

- (1) इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि ।
- (2) तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।
- (3) केवलाघो भवति केवलादी ।

4. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) ज्येष्ठ ब्रह्म
- (2) मेधा
- (3) मन

5. मन्त्रस्य पूर्तिः विधेया ।

- (1) मेधां मे वरुणो ... मे स्वाहा ॥
- (2) सुसारथिरश्वानिव ... सङ्कल्पमस्तु ॥

2. स्मृतिरससुधा

[**પ્રસ્તાવના :** સ્મૃતિ શબ્દનો અર્થ છે સ્મરણ કરવું તે, પરંતુ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં આ સ્મૃતિ શબ્દનો પ્રયોગ એક પ્રકારના ધર્મશાસ્ત્ર માટે થાય છે. ધર્મશાસ્ત્રને સ્મૃતિ કહેવા પાછળનું કારણ એ છે કે, તેના દ્વારા માનવધર્મનું સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે. ભારતીય પ્રાચીન પરંપરામાં શ્રૌતસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો, ગૃહ્યસૂત્રો, રામાયણ તથા મહાભારત, પુરાણ અને મનુ વગેરે દ્વારા પ્રોક્ત સ્મૃતિઓ – આ બધા ગ્રંથોને સ્મૃતિશાસ્ત્રની કોટિમાં મૂકવામાં આવે છે. અહીં હંમેશાં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે સ્મૃતિપ્રોક્ત ધર્મ પરત:પ્રમાણ છે. એટલે કે સ્મૃતિએ કહેલી વાતનો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં એ વાતની વેદશાસ્ત્ર દ્વારા પરીક્ષા કરી લેવાની હોય છે, જો આ પરીક્ષામાં સ્મૃતિપ્રોક્ત વિષય બરાબર ઠરે, તો તે સ્વીકાર્ય રહે છે, અન્યથા નહિ.

સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં જે વિષયોનો સમાવેશ થયો છે તેના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ કરી શકાય છે. આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત. આચારની અંદર મુખ્યત્વે વર્ણાશ્રમ ધર્મોનો, વ્યવહારની અંદર મુખ્યત્વે રાજધર્મનો અને પ્રાયશ્ચિત્તની અંદર વિવિધ અપરાધો અને પાપોથી મુક્ત થવા માટે અનેક પ્રકારના તપ, વ્રત તથા દાન વગેરે કર્મકાંડનો સમાવેશ થાય છે. પ્રસ્તુત પાઠમાં આચારના વર્ણન પ્રસંગે વિવિધ સ્મૃતિગ્રંથોમાં વ્યક્ત થયેલા મૂલ્યવાન વિચારોવાળાં આઠ પદ્યોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ પદ્યમાં અધર્મનું આચરણ કરનારી વ્યક્તિના જીવનના ચાર તબક્કા વર્ણવ્યા છે. બીજા પદ્યમાં સમાજમાં નારીની સ્થિતિ કેવી હોવી જોઈએ, તેનું રેખાચિત્ર છે. ત્રીજા પદ્યમાં જ્ઞાનના અર્જનની પ્રક્રિયા સૂચવાયેલી છે. ચોથામાં વિપ્રને માટે અધ્યયનનો તથા પાંચમામાં વિદ્યાની સાથે તપનો મહિમા બતાવ્યો છે. છઠ્ઠું પદ્ય દુરાચારના પરિણામની અને સાતમું પદ્ય આચારના પરિણામની રજૂઆત કરે છે. છેલ્લું અને આઠમું પદ્ય સુખ અને દુઃખની પરિભાષા આપે છે. હજારો વર્ષોથી ભારતીય પ્રજામાં જે રીતનો જીવનવ્યવહાર પ્રવૃત્ત થયેલો છે, તેનો અંદાજ આ પદ્યોમાં નિહિત વિચારમાં જોઈ શકાય એમ છે.]

1. અધર્મેણૈધતે તાવત્ તતો ભદ્રાણિ પશ્યતિ ।
તત: સપત્નાન્ જયતિ સમૂલં તુ વિનશ્યતિ ॥ મનુસ્મૃતિ: ॥
2. સદા પ્રહૃષ્ટયા ભાવ્યં ગૃહકાર્યેષુ દક્ષયા ।
સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા વ્યયે ચામુક્તહસ્તયા ॥ મનુસ્મૃતિ: ॥
3. વેદસ્વીકરણં પૂર્વં વિચારોઽભ્યસનં જપ: ।
તદ્દાનં ચૈવ શિષ્યેભ્યો વેદાભ્યાસો હિ પજ્વધા ॥ દક્ષસ્મૃતિ: ॥
4. યથા કાષ્ઠમયો હસ્તી યશ્ચ ચર્મમયો મૃગ: ।
યશ્ચ વિપ્રોઽનધીયાન: ત્રયસ્તે નામધારકા: ॥ વસિષ્ઠસ્મૃતિ: ॥
5. યથાન્નં મધુસંયુક્તં મધુ વાન્નેન સંયુતમ્ ।
એવં તપશ્ચ વિદ્યા ચ સંયુક્તં ભેષજં મહત્ ॥ વસિષ્ઠસ્મૃતિ: ॥
6. દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિત: ।
દુ:ખભાગી ચ સતતં વ્યાધિતોઽલ્પાયુરેવ ચ ॥ મનુસ્મૃતિ: ॥

7. આચારાત્ લભતે હ્યાયુઃ આચારાદ્ ઈપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ।
આચારાત્ ધનમક્ષય્યમ્ આચારો હન્યલક્ષણમ્ ॥ મનુસ્મૃતિઃ ॥
8. સર્વં પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ ।
એતદ્વિદ્યાત્ સમાસેન લક્ષણં સુખદુઃખયોઃ ॥ મનુસ્મૃતિઃ ॥

ટિપ્પણી

1. અધર્મેણ (ન ધર્મઃ, તેન - નજૂત.) અધર્મથી એથતે (એથ્ વધવું વ. અ.એ.વ.) વધે છે તાવત્ પહેલાં તતઃ તે પછી ભદ્રાણિ કલ્યાણને, હિતને પશ્યતિ (દૂશ્ > પશ્ય્ જોવું વ. અ.એ.વ.) જુએ છે સપત્નાન્ શત્રુઓને જયતિ (જિ જય પામવો વ. અ.એ.વ.) જીતે છે સમૂલમ્ સમૂળ, મૂળ સહિત તુ તો, વળી વિનશ્યતિ (વિ + નશ્ નાશ પામવો વ. અ.એ.વ.) નાશ પામે છે.

2. પ્રહૃષ્ટયા (પ્ર + હૃષ્ + ક્ત + ટાપ્ > આ ક.ભૂ.કૃ. - પ્રહૃષ્ટા તૃ.એ.વ.) પ્રહૃષ્ટ, આનંદિત ભાવ્યમ્ થવું જોઈએ, બનવું જોઈએ ગૃહકાર્યેષુ (ગૃહસ્ય કાર્યાણિ, તેષુ - ષ. તત્પુ.) ઘરનાં કાર્યોમાં દક્ષયા કુશળ, હોશિયાર સુસંસ્કૃતોપસ્કરયા (સુસંસ્કૃતઃ ઉપસ્કરઃ યસ્યાઃ સા સુસંસ્કૃતોપસ્કરા, તયા - બહુ.) સુસંસ્કૃત અર્થાત્ સારી રીતે બનાવેલી સાધન-સામગ્રીવાળા, સારા રાચરચીલાવાળા વ્યયે વ્યયમાં, ખર્ચમાં અમુક્તહસ્તયા (ન મુક્તઃ - અમુક્તઃ, અમુક્તૌ હસ્તૌ યસ્યાઃ સા, તયા - બહુ.) છૂટો હાથ ન હોય, તેવી.

3. વેદસ્વીકરણમ્ (વેદાનામ્ સ્વીકરણમ્ - ષ.તત્પુ.) વેદોનો સ્વીકાર કરવો તે, વેદોને મંજૂર રાખવા તે પૂર્વમ્ પહેલાં અભ્યાસનમ્ અભ્યાસ કરવો જપઃ જાપ કરવો તે તત્ તે દાનમ્ દાન કરવું તે વેદાભ્યાસઃ (વેદાનામ્ અભ્યાસઃ - ષ.તત્પુ.) વેદોનો અભ્યાસ, વેદોનું અધ્યયન હિ જ પઞ્ચધા પાંચ પ્રકારનું.

4. કાષ્ટમયઃ લાકડામાંથી બનેલો હસ્તી હાથી ચર્મમયઃ ચામડાનો, ચામડામાંથી બનાવેલો મૃગઃ હરણ યઃ જે વિપ્રઃ વિદ્વાન, જાણકાર અનધીયાનઃ (ન અધીયાનઃ - નજૂત.) ન ભણનાર, અધ્યયન ન કરનાર ત્રયઃ (ત્રિ પું. પ્ર. બ.વ.) ત્રણ તે (તત્ પું. પ્ર. બ.વ.) તેઓ નામધારકાઃ (નામ્નઃ ધારકાઃ - ષ.તત્પુ.) માત્ર નામને જ ધારણ કરનાર (માત્ર કહેવાનાં).

5. મધુસંયુક્તમ્ (મધુના સંયુક્તમ્ - તૃ.તત્પુ.) મધથી સંયુક્ત, મધથી યુક્ત અન્નેન અનાજથી સંયુતમ્ સંયુક્ત એવમ્ આ રીતે તપઃ (તપસ્ નપું. પ્ર. એ.વ.) તપ સંયુક્તમ્ જોડાયેલું ભેષજમ્ ઔષધ, દવા મહત્ (મહત્ નપું. પ્ર.એ.વ.) મોટું.

6. દુરાચારઃ (દુષ્ટઃ આચારઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) હિ જ લોકે લોકમાં, સંસારમાં નિન્દિતઃ (નિન્દ્ + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) નિંદાને પાત્ર, નિંદિત થાય છે દુઃખભાગી દુઃખને પામનાર, દુઃખી સતતમ્ સતત, નિરંતર વ્યાધિતઃ વ્યાધિવાળો, રોગી અલ્યાયુઃ (અલ્પમ્ આયુઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) ટૂંકા આયુષ્યવાળો, ઓછી ઉંમરવાળો એવ જ.

7. આચારાત્ આચારથી, આચરણથી લભતે (લભ્ મેળવવું વ. અ.એ.વ.) મેળવે છે. આયુઃ વય, ઉંમર, આયુષ્ય ઈપ્સિતાઃ (આપ્ + સન્ + ક્ત > ત + ટાપ્ > આ, ક.ભૂ.કૃ.) ચાહેલી પ્રજાઃ પ્રજા, સંતાન અક્ષય્યમ્ (ન ક્ષય્યમ્ - નજૂત.) ક્ષય વિનાનું, ક્ષય ન થાય તેવું હન્તિ (હન્ હણવું, મારવું વ. અ.એ.વ.) હણે છે, મારે છે અલક્ષણમ્ (ન લક્ષણમ્ - નજૂત.) અલક્ષણને, અપલક્ષણને.

8. પરવશમ્ (પરેષાં વશઃ - ષ.તત્પુ.) પારકાને વશ હોય, તેવું આત્મવશમ્ (આત્મનઃ વશમ્ - ષ.તત્પુ.) આત્માને પોતાને વશ હોય, એવું એતત્ (નપું. પ્ર. એ.વ.) આ વિદ્યાત્ (વિદ્ જાણવું વિ. અ.એ.વ.) જાણવું જોઈએ. સમાસેન ટૂંકમાં, સંક્ષેપમાં લક્ષણમ્ લક્ષણ, સ્વરૂપ, વ્યાખ્યા સુખદુઃખયોઃ (સુખં ચ દુઃખં ચ - દ્વ., તયોઃ) સુખ અને દુઃખની.

સન્ધિ

અધર્મેજૈઘતે (અધર્મેજ એઘતે) । તતો ભદ્રાણિ (તતઃ ભદ્રાણિ) । ચામુક્તહસ્તયા (ચ અમુક્તહસ્તયા) । વિચારોઽભ્યસનમ્ (વિચારઃ અભ્યસનમ્) । તદ્વાનમ્ (તત્ દાનમ્) । ચૈવ (ચ એવ) । શિષ્યેભ્યો વેદાભ્યાસો હિ (શિષ્યેભ્યઃ વેદાભ્યાસઃ હિ) । કાષ્ટમયો હસ્તી (કાષ્ટમયઃ હસ્તી) । યશ્ચ (યઃ ચ) । ચર્મમયો મૃગઃ (ચર્મમયઃ મૃગઃ) । યશ્ચ (યઃ ચ) । વિપ્રોઽનધીયાનઃ (વિપ્રઃ અનધીયાનઃ) । ત્રયસ્તે (ત્રયઃ તે) । યથાન્નમ્ (યથા અન્નમ્) । વાન્નેન (વા અન્નેન) । તપશ્ચ (તપઃ ચ) । દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે (દુરાચારઃ હિ પુરુષઃ લોકે) । વ્યાધિતોઽલ્પાયુરેવ (વ્યાધિતઃ અલ્પાયુઃ એવ) । હ્યાયુઃ (હિ આયુઃ) । આચારો હન્યલક્ષણમ્ (આચારઃ હન્ટિ અલક્ષણમ્) । એતદ્વિદ્યાત્ (એતત્ વિદ્યાત્) ।

વિશેષ

1. સમૂલં તુ વિનશ્યતિ ।

પ્રસ્તુત પદમાં અધર્મનું આચરણ કરનાર વ્યક્તિ જે ચાર સોપાનમાંથી પસાર થાય છે, તેનું વર્ણન છે. અધર્મ આચરનાર માણસ પ્રથમ સોપાનમાં વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ પ્રગતિ કરે છે. તે પછી બીજા સોપાનમાં સારા દિવસો પણ જુએ છે અર્થાત્ સુખમાં કેટલાક દિવસો પસાર કરે છે. ત્યાર બાદ ત્રીજા સોપાનમાં પોતાના શત્રુઓ ઉપર વિજય પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે એટલે કે અધર્મનું આચરણ કરનાર માણસ પોતાના શત્રુ અર્થાત્ સજ્જન ઉપર વિજય પણ મેળવી શકે છે.

આ રીતે અધર્મ આચરનારી વ્યક્તિ આ ત્રણ સોપાનોમાં કોઈને પણ આશ્ચર્ય થાય એવા પ્રકારનું સુખી જીવન જીવે છે, પરંતુ ચોથા અને અંતિમ સોપાનમાં તેનો સમૂળગો નાશ છે. અર્થાત્ અધર્મનું આચરણ કરનાર માણસ પહેલા ત્રણ તબક્કામાં ભલે સુખ ભોગવતો હોય, પણ એ યાદ રાખવાનું છે કે છેલ્લે તો તેનો સર્વનાશ જ થાય છે. સાર એ છે કે અધર્મ આચરનાર વ્યક્તિ કદાપિ સુખી રહી શકે નહિ. અધર્મ આચરનારી વ્યક્તિ થોડા સમય માટે ભલે સુખમાં દિવસો પસાર કરે, પણ છેવટે તો તેનો સર્વનાશ થાય છે. માટે સર્વનાશથી બચવું હોય, તો થોડા સમય માટે મળનારા સુખને જોઈને અધર્મનું આચરણ કદી પણ કરવું જોઈએ નહિ.

2. (નારીભિઃ) સદા પ્રહૃષ્ટયા ભાવ્યમ્ ।

સમાજમાં નારીની સ્થિતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું સુંદર શબ્દચિત્ર અહીં આકારિત કરવામાં આવ્યું છે. આ શબ્દચિત્રમાં ચાર વાતો કરી છે. એક તો નારીના મુખ ઉપર સર્વદા હર્ષ દેખાવો જોઈએ. અર્થાત્ એવી સામાજિક વ્યવસ્થા હોવી ઘટે કે કોઈ નારીના મુખ ઉપર શોકની છાયા જ ન દેખાય. બીજું નારી ઘરને લગતાં કાર્યોમાં દક્ષ હોવી ઘટે. અર્થાત્ જે-તે જમાના પ્રમાણે ઘરની વ્યવસ્થાને લગતાં જે કાર્યો જરૂરી હોય, તે બધાં કાર્યો કરવામાં દક્ષતા કેળવાય, તે પ્રમાણે નારીને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ત્રીજું નારીને પોતાનાં તથા કુટુંબ-પરિવારનાં કાર્યો કરવા માટે જે સાધન-સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય, તે સંસ્કૃત અર્થાત્ સારી કક્ષાની હોવી ઘટે અને ચોથું વ્યય કરવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે નારીનો હાથ મુક્ત નહિ, પરંતુ કરકસર યુક્ત હોવો જોઈએ.

નારીના ઘડતર માટેનું આ રેખાચિત્ર છે. આ રેખાચિત્રમાં એવો નિર્દેશ પણ જોઈ શકાય છે કે, જે સમાજમાં નારી માટે ઉપર્યુક્ત પ્રકારની વ્યવસ્થા હોય, તો સમજવું કે એ સમાજમાં નારી સુખી છે.

3. वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

विद्याभ्यासની પદ્ધતિના પાંચ તબક્કાઓ અહીં બતાવવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ તબક્કામાં વેદ અર્થાત્ વિદ્યા કે જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવાનો છે. તે પછી બીજા તબક્કે સ્વીકારેલી વિદ્યા ઉપર વિચાર-મનન કરવાનું છે. ત્રીજા તબક્કે મનન કર્યા પછી સતત તેનો અભ્યાસ કરતા રહીને ચોથા તબક્કે વારંવાર પોતાના મનમાં એ વિદ્યાનો જાપ કરવાનો છે.

આ રીતે ચાર તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈને વિદ્યાને પોતાના મનમાં સ્થિર કરી લેવાની છે. પરંતુ આટલું પૂરતું નથી. અહીં એક છેલ્લો તબક્કો પણ જણાવ્યો છે. તે મુજબ પાંચમા તબક્કે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાને શિષ્યને આપવાની પણ છે. અર્થાત્ જે ભણ્યા હોઈએ તેને ભણાવવાનું પણ છે. આમ, વેદ અર્થાત્ જ્ઞાનનો અભ્યાસ પાંચ પ્રકારે થાય છે.

4. લક્ષણં સુખદુઃખયોઃ ।

સુખ કોને કહેવું અને દુઃખ કોને કહેવું ? એ પ્રશ્નના અનેક પ્રકારે ઉત્તર આપી શકાય છે. અહીં સુખ અને દુઃખનું સ્વરૂપ બતાવતાં જણાવ્યું છે કે જે કાર્ય પોતાને અધીન હોય, તે કાર્ય સુખ છે અને જે કાર્ય પારકાને અધીન હોય, તે કાર્ય દુઃખ છે. આથી, જો માણસ સર્વદા સુખી રહેવા ઈચ્છતો હોય, તો તેણે બધાં કાર્યોમાં સ્વાધીન રહેવું જોઈએ, પરાધીન નહિ. પરાધીન વ્યક્તિને દુઃખ જ દુઃખ છે, જ્યારે સ્વાધીન વ્યક્તિને સુખ જ સુખ છે.

આજે નાની નાની બાબતોમાં પણ માણસ પરાધીન બની ગયો છે. એ કારણે દુઃખ દૂર થતું નથી. આથી, દરેકે સ્વાધીન થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી સુખની પ્રાપ્તિ થઈ શકે.

સ્વાધ્યાય

1. यथास्वं विकल्पं चित्वा लिखत ।

(1) अधर्मेणैधते तावत्ततः किं पश्यति ?

(क) भद्राणि (ख) अभद्राणि (ग) दुःखानि (घ) सुखानि

(2) वेदाभ्यासो हि ..... ।

(क) पञ्चधा (ख) द्विधा (ग) त्रिधा (घ) चतुर्धा

(3) आचारः किं हन्ति ?

(क) यशः (ख) अलक्षणम् (ग) आयुः (घ) धनम्

(4) अक्षयं धनं कस्मात् लभ्यते ?

(क) आचारात् (ख) दुराचारात् (ग) युद्धात् (घ) लक्षणात्

(5) सर्वम् आत्मवशम् ..... ?

(क) क्रोधः (ख) दुःखम् (ग) सुखम् (घ) भयम्

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत ।

(1) के त्रयः नामधारकाः सन्ति ?

(2) महत् भेषजं किम् अस्ति ?

- (3) दुःखभागी कः अस्ति ?
- (4) आचारात् किं किं लभते ?
- (5) सर्वं परवशम् किम् अस्ति ?

3. मातृभाषाभां विगते उत्तर आपो :

- (1) अधर्मथी वर्तनार पुरुषनी छेवटे शी गति थाय छे ?
- (2) कोश मात्र नामने ज धारण करे छे ?
- (3) डेवो पुरुष अल्पायु बने छे ?
- (4) भाणस कया कारणे सतत दुःख भोगवे छे ?

4. समीक्षात्मक नोंध लपो :

- (1) अधर्म आचरणानुं अंतिम परिणाम
- (2) नारीनी सामाजिक स्थिति विशे स्मृतिकारना विचारो
- (3) वेदाभ्यासनां पांथ सोपानो

5. क-वर्गम् ख-वर्गेण सह यथास्वं योजयत ।

क-वर्गः

- (1) सदा प्रहृष्टया भाव्यम् ।
- (2) यथा काष्ठमयो हस्ती ।
- (3) यथान्नम् मधुसंयुक्तम् ।
- (4) तद्दानं चैव शिष्येभ्यः

ख-वर्गः

- (1) मधु वान्नेन संयुतम् ।
- (2) वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।
- (3) गृहकार्येषु दक्षया ।
- (4) यश्च चर्ममयो मृगः ।

6. नीयेना श्लोकोनी पूर्ति करो :

- (1) यथान्नं मधु.....महत् ॥
- (2) दुराचारो हि.....ल्पायुरेव च ॥
- (3) आचारात्.....लक्षणम् ॥
- (4) सर्वं परवशम्.....सुखदुःखयोः ॥

3. सन्ति मे गुरवो राजन्

[**प्रस्तावना :** संस्कृतसाहित्यમાં મહર્ષિ વ્યાસની રચના મનાતાં અઢાર પુરાણોનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આ અઢાર પુરાણોમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ છે. અઢાર હજાર શ્લોકો ધરાવતા આ પુરાણમાં બાર સ્કંધ છે. પ્રત્યેક સ્કંધમાં જુદી જુદી સંખ્યામાં અધ્યાયો આવેલા છે. અધ્યાયોની અંતર્ગત ઓછી વધતી સંખ્યામાં પદ્યો છે. આ પદ્યો જુદા જુદા છંદોમાં છે.

ભાગવતના અગિયારમા સ્કંધમાં અધ્યાય 7થી 12 સુધી અવધૂતોપાખ્યાન છે. એક વાર રાજા યદુએ એક અવધૂતને જોયા. આ અવધૂત તે ગુરુ દત્તાત્રેય. તેઓ યુવા હતા, મોટા વિદ્વાન હતા, છતાં બાળકની જેમ સહજ રીતે વિચરી રહ્યા હતા. આ જોઈ રાજા યદુને સ્વાભાવિક રીતે જ આશ્ચર્ય થયું. આથી યદુએ અવધૂતને પૂછ્યું કે તમારા મુખ ઉપર આટલી બધી સહજ પ્રસન્નતા શા કારણે છે ? ત્યારે અવધૂતે ઉત્તર આપ્યો કે ચોવીસ ગુરુઓ પાસેથી મને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, એના કારણે હું સર્વદા પ્રસન્ન રહું છું. એ પછી અવધૂતે રાજા યદુને પોતાના ચોવીસ ગુરુઓ અને તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કહ્યો. આ ઉપદેશાત્મક સંવાદને ‘અવધૂતગીતા’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં ચોવીસ ગુરુઓમાંથી પૃથ્વી, જલમ્, સૂર્યઃ, સમુદ્રઃ, ધ્રમરઃ અને મીનઃ – એમ માત્ર છ ગુરુઓ પાસેથી દત્તાત્રેયે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેને વર્ણવતાં છ પદ્યોનો સંગ્રહ છે. તે ઉપરાંત પ્રથમ પદ્યમાં ઉપક્રમ છે અને અષ્ટમ પદ્યમાં ઉપસંહાર છે. આમ કુલ આઠ પદ્યો છે. ઉપક્રમના પદ્યમાં પોતાના અનેક ગુરુઓ હોવાનો અને ઉપસંહારના પદ્યમાં એક ગુરુ પાસેથી મળતું જ્ઞાન પૂરતું હોતું નથી, તેથી અનેક ગુરુઓ હોવા ઘટે, તેવો નિર્દેશ છે. આ છ ગુરુઓ પાસેથી અવધૂતને જે બોધ પ્રાપ્ત થયો છે, તે નીચેનાં પદ્યોનો અભ્યાસ કરતી વખતે જાણી શકશે.]

ઉપક્રમઃ

सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।
यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु ॥ 1 ॥

પૃથ્વી ગુરુઃ

भूतैः आक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैवशानुगैः ।
तद्विद्वान् न चलेत् मार्गादन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम् ॥ 2 ॥

જલમ્ ગુરુઃ

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् ।
मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ 3 ॥

સૂર્યઃ ગુરુઃ

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ।
न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥ 4 ॥

સમુદ્રઃ ગુરુઃ

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः ।
नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिः इव सागरः ॥ 5 ॥

भ्रमरः गुरुः

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्यः इव षट्पदः ॥ 6 ॥

मीनः गुरुः

जिह्वयातिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः ।
मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिः मीनस्तु बडिशैर्यथा ॥ 7 ॥

उपसंहारः

न ह्येकस्मात् गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलम् ।
इत्युक्त्वा स यदुं विप्रः ययौ प्रीतो यथागतम् ॥ 8 ॥

टिप्पणी

उपक्रमः प्रारंભ. (કોઈ કાર્યની ભૂમિકારૂપ પ્રારંભિક લખાણને ઉપક્રમ કહે છે. વક્તા બોલે કે લેખક લખે. એણે સર્વપ્રથમ પોતાની વાતને રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ કરવાનો હોય છે. ઉપક્રમ જો સરસ હોય, તો આગળના વક્તવ્યને સાંભળવા શ્રોતા અને લેખને વાંચવા માટે વાચક વધારે ઉત્સુકતાથી તૈયાર રહે છે.)

1. **सन्ति (अस्)** હોવું **व.अ.ब.व.)** છે. **मे (अस्मद्)** હું (**सर्व.)** **ष.ए.व.नुं** વૈકલ્પિક રૂપ) મારા **उपाश्रिताः** જેમનો આશ્રય કર્યો છે, તેવા **उपादाय (उप + आ + दा + क्त्वा > य सं.भू.कृ.)** પ્રાપ્ત કરીને. **अटामि (अट्)** ભ્રમણ કરવું **व. उ.ए.व.)** ભ્રમણ કરું છું. **इह** અહીં.

2. **पृथ्वी गुरुः** પૃથ્વી ગુરુ છે. (પૃથ્વી પાસેથી ધૈર્યને ધારણ કરવાનો બોધ મેળવ્યો છે.) **भूतैः** ભૂતો-પ્રાણીઓ વડે **आक्रम्यमाणः (आ + क्रम् + शतृ आ. व. कृ.)** આક્રાંત થતો, દમન કરવામાં આવતો **वशानुगैः** વશમાં રહેલાઓ વડે, અધીન રહેલાઓ થકી **अन्वशिक्षम् (अनु + शिक्ष ह्य. भू. उ. ए.व.)** શીખ્યો છું. શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. **क्षितेः (क्षिति पृथ्वी स्त्री. ष.ए.व.)** પૃથ્વીનું (પર્યાય - **भूमिः, वसुधा, धरा**)

3. **जलं गुरुः** જળ ગુરુ છે. (પર્યાય - **सलिलम्, पानीयम्, उदकम्**) **स्निग्धः** ચિકાશયુક્ત, સ્નેહ ધરાવતો **माधुर्यः** મધુરતાવાળો **तीर्थभूः (तीर्थ भवतीति - उप.तत्पु.)** તીર્થ થયેલો, તીર્થરૂપ **पुनाति (पु पवित्र करवुं, धोईने शुद्ध करवुं व.अ.ए.व.)** પવિત્ર કરે છે. ધોઈને શુદ્ધ કરે છે. **अपाम् मित्रम्** પાણીનો મિત્ર **ईक्षोपस्पर्शकीर्तनैः (ईक्षा च उपस्पर्शः च कीर्तनम् च - तैः, इ.द्व.)** **ईक्षा** જોવું **उपस्पर्श** સ્પર્શ કરવો **कीर्तन** ગુણોનું ગાન કરવું - તેમના વડે

4. **सूर्यः गुरुः** સૂર્ય ગુરુ છે. (પર્યાય - **आदित्यः, दिवाकरः, भास्करः**) **गुणैः** ગુણોથી (ગુણ શબ્દના અનેક અર્થ છે, જેમ કે ગુણ, કિરણ વગેરે) **गुणान्** ગુણોને **उपादत्ते (उप + आ + दा)** ગ્રહણ કરવું, લેવું **व. अ.ए.व.)** ગ્રહણ કરે છે. લે છે. **विमुञ्चते (वि + मुच् > मुञ्च्)** છોડવું **व. अ.ए.व.)** છોડી દે છે. **युज्यते (युज्)** જોડાવું **व. अ.ए.व.)** જોડાય છે. **गोभिः (गो किरण, ઈન્દ્રિય ત્.ब.व.)** કિરણો વડે (પર્યાય - **अंशुः, रश्मिः, मरीचिः**), ઈન્દ્રિયો વડે **गोपतिः (गवां पतिः - ष.तत्पु.)** ઈન્દ્રિયોનો સ્વામી (સાધુ) , કિરણોનો સ્વામી. (આ રીતે **गोपतिः**ના બે અર્થ છે - (1) સાધુ કે યતિ અને (2) સૂર્ય)

5. **સમુદ્ર: ગુરુ:** સમુદ્ર ગુરુ છે. (પર્યાય - સાગર:, રત્નાકર:, ઉદ્ધિ:) **સમૃદ્ધકામ:** (સમૃદ્ધિં કામયતે - ઉપ. તત્પુ.) સમૃદ્ધિની કામનાવાળો **નારાયણપર:** (નારાયણ: એવ પર: યસ્ય સ: - બહુ.) નારાયણને આશ્રિત રહેલો **ઉત્સર્પેત** (ઉત્ + સૃપ્ ઉપરની તરફ સરકવું **વિ. અ.એ.વ.**) છલકાય, ઉપર તરફ જાય **શુષ્યેત** (શુષ્ શોષાવું **વિ. અ.એ.વ.**) શોષાય. **સરિદ્ધિ:** (સરિત્ ત્.બહુ.) નદીઓ વડે (પર્યાય - નદી, સરિતા, નિમ્નગા)

6. **ભ્રમર: ગુરુ:** ભમરો ગુરુ છે. (પર્યાય - ભ્રમર:, મધુકર:, દ્વિરેફ:) **અણુભ્ય:** (અણુ સૂક્ષ્મ પં.બ.વ.) સૂક્ષ્મ- (વસ્તુઓ)માંથી **મહદ્ભ્ય:** (મહત્ મોટું પં.બ.વ.) મહાકાય(વસ્તુઓ)માંથી **શાસ્ત્રેભ્ય:** શાસ્ત્રોમાંથી **સારમ્** સાર, અર્ક **આદદ્યાત્** (આ + દા લેવું, પ્રાપ્ત કરવું **વિ. અ.એ.વ.**) પ્રાપ્ત કરી લે. મેળવે. **ષટ્પદ:** (ષટ્ પાદા: યસ્ય સ: - બહુ.) ભમરો

7. **મીન: ગુરુ:** માછલી ગુરુ છે. (પર્યાય - મત્સ્ય:, મચ્છ:, ઝ્રષઃ) **જિહ્વા** (જિહ્વા જીભ તૃ.એ.વ.) જીભ વડે **અતિપ્રમાથિન્યા** (પ્રમાથિની શક્તિશાળી, પોતાના તરફ ખેંચી જનારી તૃ.એ.વ.) પોતાની તરફ ખેંચનારી જબરી શક્તિ વડે **રસવિમોહિત:** (રસેન વિમોહિત: - ત્. તત્પુ.) રસ વડે મોહ પામેલો **ઋચ્છતિ** (ઋચ્છ્ પ્રાપ્ત કરવું. મેળવવું **વ. અ.એ.વ.**) મેળવે છે. **મીન:** માછલી **બડિશૈ:** (બડિશમ્ માછલી પકડવાનો કાંટો તૃ.બ.વ.) માછલી પકડવાના કાંટાઓ વડે

8. **ઉપસંહાર:** સંકેલવું, સમાપ્તિ તરફ લઈ જવું (પ્રારંભ કરેલા કોઈ કાર્યને સમાપ્તિ તરફ લઈ જવાના કાર્યને ઉપસંહાર કહે છે. આ ઉપસંહારમાં વક્તાએ પોતાના વક્તવ્યમાં અને લેખકે પોતાના લેખમાં જે ખાસ તથ્ય કે મુદ્દો રજૂ કર્યો હોય, તેને સંક્ષેપમાં, સારરૂપમાં પ્રસ્તુત કરવાનો હોય છે. જેમ સરસ ઉપક્રમ શ્રોતા અને વાચકને ઉત્સુકતાથી ભરી દે છે, તેમ સરસ ઉપસંહાર વક્તાના કે લેખકના વિચારોને શ્રોતા કે વાચકના મનમાં સરસ રીતે, કાયમી ધોરણે સ્થિર કરી દે છે.) **એકસ્માત્** એકથી **સુસ્થિરમ્** સારી રીતે સ્થિર થયેલ **સુપુષ્કલમ્** ઘણું બધું વધારે, સારું એવું વધારે **યદુમ્** યદુ નામના રાજાને **વિપ્ર:** વિદ્વાન્ **યયૌ** (યા જવું, પ્રાપ્ત થવું **પ.ભૂ. અ.એ.વ.**) ગયા. **યથાગતમ્** (આગતમ્ અનતિક્રમ્ય - અ.ભા.) જેવી રીતે આવ્યા હતા, તેવી રીતે, આવવાનું અતિક્રમણ ન થાય એ રીતે.

સન્ધિ

ગુરવો રાજન્ (ગુરવ: રાજન્) । બહવો બુદ્ધ્યુપાશ્રિતા: (બહવ: બુદ્ધ્યુપાશ્રિતા:) । યતો બુદ્ધિમુપાદાય (યત: બુદ્ધિમ્ ઉપાદાય) । મુક્તોડટામીહ (મુક્ત: અટામિ ઇહ) । તાઞ્ચૃણુ (તાન્ શૃણુ) । સ્નિગ્ધો માધુર્યસ્તીર્થભૂર્નૃણામ્ (સ્નિગ્ધ: માધુર્ય: તીર્થભૂ: નૃણામ્) । પુનાત્યપામ્ (પુનાતિ અપામ્) । ગુણૈર્ગુણાનુપાદત્તે (ગુણૈ: ગુણાન્ ઉપાદત્તે) । ગોભિર્ગા: (ગોભિ: ગા:) । નોત્સર્પેત (ન ઉત્સર્પેત) । સરિદ્ધિરિવ (સરિદ્ધિ: ઇવ) । અણુભ્યશ્ચ (અણુભ્ય: ચ) । મહદ્ભ્યશ્ચ (મહદ્ભ્ય: ચ) । કુશલો નર: (કુશલ: નર:) । સારમાદદ્યાત્ (સારમ્ આદદ્યાત્) । જિહ્વાયાતિપ્રમાથિન્યા (જિહ્વાયા અતિપ્રમાથિન્યા) । જનો રસવિમોહિત: (જન: રસવિમોહિત:) । મૃત્યુમૃચ્છત્યસદ્બુદ્ધિર્મીનસ્તુ (મૃત્યુમ્ ઋચ્છતિ અસદ્બુદ્ધિ: મીન: તુ) । બડિશૈર્યથા (બડિશૈ: યથા) । હ્યેકસ્માત્ (હિ એકસ્માત્) । ગુરોર્જ્ઞાનં (ગુરો: જ્ઞાનમ્) । ઇત્યુક્ત્વા (ઇતિ ઉક્ત્વા) । પ્રીતો યથાગતમ્ (પ્રીત: યથા આગતમ્) ॥

વિશેષ

1. ગુરવ: ।

અનેક ગુરુઓ. સામાન્ય રીતે કોઈને પૂછવામાં આવે ત્યારે તે પોતાને કોઈ એક જ ગુરુના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કરે છે. પરંતુ દત્તાત્રેય પોતાને એક નહિ પણ અનેક ગુરુઓના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. દત્તાત્રેયનું માનવું છે કે શ્રેષ્ઠ માણસ બનવા માટે કોઈ એક ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન પૂરતું હોતું નથી. તેથી માણસે અનેક ગુરુઓ પાસેથી જ્ઞાન ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

ભાગવતપુરાણમાં જણાવ્યું છે તેમ દત્તાત્રેયના ચોવીસ ગુરુઓ હતા. આ ગુરુઓ હેય અને ઉપાદેય એમ બે પ્રકારના છે. હેય અર્થાત્ ત્યાજ્ય અને ઉપાદેય અર્થાત્ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય. મારી માફક કર્મ કરશો નહિ, અન્યથા મારી જેમ તમારે પણ દુઃખ વેઠવાનો વારો આવશે, આ પ્રકારનો ઉપદેશ આપનારા ગુરુ હેય ગુરુ હોય છે. બીજી તરફ જે વ્યક્તિ કે વસ્તુ પોતે ઉત્તમ કર્મ કરે છે અને અન્યને પણ તેમ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે, તે ગુરુ ઉપાદેય છે.

દત્તાત્રેયના ગુરુઓમાં માત્ર ચેતન વ્યક્તિનો જ સમાવેશ થતો નથી, પરંતુ તેમણે તો પ્રકૃતિનાં જડ તત્ત્વોને પણ પોતાના ગુરુ તરીકે માન આપ્યું છે. આ ઉપરથી એ ખ્યાલ રાખવાનો છે કે જ્ઞાન આપનાર ગુરુ કોઈ ચેતન વ્યક્તિ જ હોય એ આવશ્યક નથી. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તો ગમે તે વસ્તુ પાસેથી પણ થઈ શકે છે.

2. જલમ્ ગુરુઃ ।

જળને ગુરુ બનાવીને દત્તાત્રેયે જે બોધ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તે આમ છે – જળ સ્વાભાવથી સ્વચ્છ શુદ્ધ છે. તે ક્યારેક કોઈના સંપર્કમાં આવીને થોડા સમય માટે અસ્વચ્છ બનતું હોય, તોપણ તે કાયમ અસ્વચ્છ રહેતું નથી. કોઈ ને કોઈ ઉપાયથી તે સ્વચ્છ બનીને જ રહે છે. તેવી રીતે સાધુએ પણ સદા સ્વચ્છ રહેવાનું છે. જળ જ્યાં પહોંચે છે, ત્યાં ભીનાશ (સ્નેહ) અને ઠંડક ફેલાવે છે. સજ્જને પણ જ્યાં જાય, ત્યાં સ્નેહ અને શીતળતા ફેલાવવી જોઈએ. જળ મધુર છે અને જીવનનો આધાર છે. સજ્જને પણ વાણીના વ્યવહારમાં મધુરતા રાખવાની છે અને પ્રાણીઓના જીવનનો આધાર બનીને રહેવાનું છે. વળી, જળ એક એવું તત્ત્વ છે કે જે પોતાનાં દર્શન અને સ્પર્શથી પવિત્ર કરી દે છે, તેવી જ રીતે માણસે પણ પોતાના દર્શન અને સ્પર્શથી સહુને પવિત્ર કરતા રહેવાનું છે.

3. ગોભિર્ગા ઇવ ગોપિતઃ ।

સૂર્ય પણ એક ગુરુ છે. સૂર્ય પોતાનાં કિરણો વડે સમુદ્રના ખારા પાણીને ગ્રહણ કરે છે. ગ્રહણ કરેલા એ જળને મધુરતા આપીને પાછો પૃથ્વી ઉપર વરસાવી દે છે. સૂર્ય પોતાને માટે જળનો કદી ઉપયોગ કરતો નથી. એવી જ રીતે યોગીએ પણ લોકો પાસેથી ભિક્ષા કે દાનના રૂપમાં ઘણું બધું પ્રાપ્ત કરવાનું છે, પણ એને પોતાના માટે ન વાપરતાં પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણને માટે વાપરવાનું છે.

આ પદ્યમાં વપરાયેલો ગો શબ્દ અહીં સુંદર શાબ્દિક ચમત્કૃતિ સર્જે છે. સંસ્કૃતમાં ગો શબ્દના અનેક અર્થો છે. જેમ કે - પૃથ્વી, વૃષભ, બાણ, વજ્ર, કિરણ, ઈન્દ્રિય, જળ, નેત્ર, પશુ વગેરે. અહીં વપરાયેલો ગો શબ્દ કિરણ અને ઈન્દ્રિય એ બે અર્થોમાં છે. સૂર્યને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરવામાં આવે, ત્યારે ગો શબ્દનો અર્થ કિરણ લેવાનો છે જ્યારે યતિ કે સાધુને ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે ગોનો અર્થ ઈન્દ્રિય લેવાનો છે. સૂર્ય જેમ ગોપતિ છે, તેમ યતિ કે સાધુ પણ ગોપતિ છે. સૂર્યનાં કિરણો સમુદ્ર અને પૃથ્વી સાથે જોડાય છે, પણ તેના દુર્ગુણો કે બુરાઈઓ સાથે કોઈ નિસ્ખત રાખતાં નથી, એવી જ રીતે યતિ-સાધુની ઈન્દ્રિયો પણ વિષય સાથે જોડાય છે ખરી, પણ તેની સાથે કોઈ નિસ્ખત રાખતી નથી, તેમાં ડૂબી જતી નથી.

આમ, સૂર્ય જેમ ગોપતિ છે, તેમ સાધુએ પણ ગોપતિ થવું જોઈએ, એવું જ્ઞાન સૂર્ય પાસેથી દત્તાત્રેયે મેળવ્યું છે.

સ્વાધ્યાય

1. અથોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

(1) અચલતા કસ્ય ગુણઃ ?

(ક) પૃથ્વીઃ   (ખ) જલસ્ય   (ગ) સૂર્યસ્ય   (ઘ) ભ્રમરસ્ય

(2) કઃ ગોપતિઃ ?

(ક) જલમ્   (ખ) સમુદ્રઃ   (ગ) સૂર્યઃ   (ઘ) પૃથ્વી

(3) कुशलः नरः केभ्यः सारम् आदद्यात् ?

(क) पुष्पेभ्यः (ख) शास्त्रेभ्यः (ग) समुद्रेभ्यः (घ) नदीभ्यः

(4) मीनः कैः मृत्युम् ऋच्छति ?

(क) जलैः (ख) सागरैः (ग) बडिशैः (घ) सरिद्धिः

(5) कस्य कीर्तनैः मुनिः पुनाति ?

(क) भ्रमरस्य (ख) भूमेः (ग) बुद्धेः (घ) जलस्य

2. एकेन वाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरत ।

(1) प्रकृतितः स्वच्छः किम् अस्ति ?

(2) मार्गात् न चलेत् इति कस्य व्रतम् ?

(3) कः पुष्पेभ्यः सारम् आददाति ?

(4) जनः केन विमोहितः ?

(5) कः सरिद्धिः इव न उत्सर्पति न शुष्यति ?

3. असंदर्भ समजावो :

(1) सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्यः इव षट्पदः ।

(2) न ह्येकस्मात् गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलम् ।

(3) नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिः इव सागरः ।

4. मातृभाषामां उत्तर आपो :

(1) कोनी पासेथी बुद्धि प्राप्त करीने कवि मुक्त बनीने इरी रत्वा छे ?

(2) योग्य समये छोडी देवानो गुण कवि कया गुरुमां जुअे छे ?

(3) मुनि शा माटे अेक ज गुरु करवाना पक्षमां नथी ?

(4) केवा भाषसने कवि असद्बुद्धि कडे छे ?

(5) आकमणोने सडन करीने पण यदित न थवुं, अे कोनो गुण छे ?

5. समीक्षात्मक नोंध लખो :

(1) ज्ञाननी प्राप्तिना साधन तरीके गुरु

(2) प्रकृतिनां तत्त्वोमांथी दत्तात्रेयने प्राप्त थयेलो बोध

4. सञ्जुहुधीह पावकम्

[प्रस्तावना : ઈ. સ.ની સાતમી સદીમાં થઈ ગયેલા મહાકવિ ભારવિએ કિરાતાર્જુનીયમ્ મહાકાવ્યની રચના કરી છે. સંસ્કૃતનાં પ્રસિદ્ધ પંચમહાકાવ્યોમાં આની ગણના થાય છે. આ એકમાત્ર કૃતિની રચના કરીને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ભારવિએ અમર સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કિરાતાર્જુનીયમ્ ના 18 સર્ગ છે. તેમાંના પ્રથમ સર્ગમાંથી પસંદ કરીને અહીં સાત શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. કિરાતાર્જુનીયની કથાનો આરંભ પાંડવોના વનવાસથી શરૂ થાય છે. આ વનવાસ દરમિયાન મહર્ષિ વ્યાસની પ્રેરણાથી અર્જુને કરેલી પાશુપતાસ્ત્ર મેળવવા માટેની સાધના તે આ મહાકાવ્યનો વિષય છે. પાશુપતાસ્ત્ર મેળવવા માટે અર્જુને ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કરવાના છે. ભગવાન શંકર પ્રસન્ન થઈને પાશુપતાસ્ત્રનું વરદાન આપે છે, પરંતુ તે પહેલાં અર્જુનની પરીક્ષા કરે છે. તેઓ કિરાતનો વેષ ધારણ કરી અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરે છે. આથી, આ કાવ્યને કિરાતાર્જુનીય એવું શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે.]

વનવાસના આરંભકાળમાં પાંડવો જ્યારે દ્વૈતવનમાં રહેતા હતા, ત્યારે દુર્યોધનની પ્રજા પ્રત્યેની વર્તણૂકને જાણવા માટે યુધિષ્ઠિરે એક વનવાસીને ગુપ્તચર બનાવીને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો હતો. ગુપ્તચર દુર્યોધનની શાસનવ્યવસ્થા ખૂબ જ સુચારુ રીતે ચાલતી હોવાનો અહેવાલ આપે છે. આના આધારે પાંડવો અને દ્રૌપદી મળીને પોતાની રાજકીય દુર્દશાની નિખાલસ ચર્ચા કરે છે. આ ચર્ચા દરમિયાન દ્રૌપદી અને યુધિષ્ઠિરનો જે સંવાદ થાય છે, તેમાંથી કેટલાંક પદ્યો અહીં પસંદ કરીને મૂકવામાં આવ્યાં છે.

પાંડવોની રાજકીય દુર્દશા જોઈને દ્રૌપદી અકળાઈ ઉઠે છે. યુધિષ્ઠિરનું વલણ તેનાથી સહન થઈ શકતું નથી. તે છલોછલ વિનય અને ઊંડા સદ્ભાવથી ભરેલો મીઠો ઠપકો યુધિષ્ઠિરને આપે છે. કપટી દુર્યોધન પ્રત્યે ક્ષમાભાવ રાખવાને બદલે જુગારની રમતમાં કરવામાં આવેલી શરતોને તત્કાળ ફગાવી દઈને યુદ્ધ કરવાનો તે આગ્રહ કરે છે. દ્રૌપદીની આ તેજસ્વી વાણીમાં સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનું ઉત્તમ પ્રતિબિંબ ઝીલાયું છે. પાઠના દરેક પદ્યમાં વંશસ્થ છંદ છે.]

વ્રજન્તિ તે મૂઢધિયઃ પરાભવં ભવન્તિ માયાવિષુ યે ન માયિનઃ ।

પ્રવિશ્ય હિ ઘ્નન્તિ શઠાસ્તથાવિધાન્ અસંવૃતાઙ્ગાન્નિશિતા ઇવેષવઃ ॥ ૧ ॥ (૧.૩૦)

અન્વયઃ - યે માયાવિષુ માયિનઃ ન ભવન્તિ તે મૂઢધિયઃ પરાભવં વ્રજન્તિ । હિ શઠાઃ તથાવિધાન્ અસંવૃતાઙ્ગાન્ નિશિતાઃ ઇષવઃ ઇવ પ્રવિશ્ય ઘ્નન્તિ ।

અવન્ધ્યકોપસ્ય નિહન્તુરાપદાં ભવન્તિ વશ્યાઃ સ્વયમેવ દેહિનઃ ।

અમર્ષશૂન્યેન જનસ્ય જન્તુના ન જાતહાર્દેન ન વિદ્વિષાદરઃ ॥ ૨ ॥ (૧.૩૩)

અન્વયઃ - અવન્ધ્યકોપસ્ય આપદાં નિહન્તુઃ દેહિનઃ સ્વયમ્ એવ વશ્યાઃ ભવન્તિ । અમર્ષશૂન્યેન જન્તુના જનસ્ય જાતહાર્દેન વિદ્વિષા ચ ન આદરઃ (ન દરઃ) ।

ઇમામહં વેદ ન તાવકીં ધિયં વિચિત્રરૂપાઃ ખલુ ચિત્તવૃત્તયઃ ।

વિચિન્તયન્ત્યા ભવદાપદં પરાં રુજન્તિ ચેતઃ પ્રસભં મમાધયઃ ॥ ૩ ॥ (૧.૩૭)

અન્વયઃ - અહં તાવકીમ્ ઇમાં ધિયં ન વેદ । ચિત્તવૃત્તયઃ ખલુ વિચિત્રરૂપાઃ । પરાં ભવદાપદં વિચિન્તયન્ત્યાઃ મમ ચેતઃ આધયઃ પ્રસભં રુજન્તિ ।

દ્વિષન્નિમિત્તા યદિયં દશા તતઃ સમૂલમુન્મૂલયતીવ મે મનઃ ।

પરૈરપર્યાસિતવીર્યસમ્પદાં પરાભવોઽપ્સુત્સવ એવ માનિનામ્ ॥ ૪ ॥ (૧.૮૧)

અન્વયઃ - યત્ ઇયં દશા દ્વિષન્નિમિત્તા, તતઃ મે મનઃ સમૂલમ્ ઉન્મૂલયતિ ઇવ । પરૈઃ અપર્યાસિતવીર્યસમ્પદાં માનિનાં પરાભવઃ અપિ ઉત્સવઃ એવ ।

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्विषाम् ।

व्रजन्ति शत्रूवधूय निःस्पृहाः शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥ ५ ॥ (१.४२)

अन्वयः - (हे) नृप, प्रसीद । शान्तिं विहाय विद्विषां वधाय तत् धाम पुनः सन्धेहि । निःस्पृहाः मुनयः शत्रून् अवधूय शमेन सिद्धिं व्रजन्ति, भूभृतः न ।

पुरःसरा धामवतां यशोधनाः सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।

भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ६ ॥ (१.४३)

अन्वयः - धामवतां पुरःसराः, यशोधनाः, भवादृशाः सुदुःसहम् ईदृशं निकारं प्राप्य रतिम् अधिकुर्वते चेत्, हन्त ! मनस्विता निराश्रया (सती) हता ।

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमश्चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं जटाधरः सञ्जुहुधीह पावकम् ॥ ७ ॥ (१.४४)

अन्वयः - अथ निरस्तविक्रमः चिराय क्षमाम् एव सुखस्य साधनं पर्येषि, (तर्हि) लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं विहाय, जटाधरः सन् इह पावकं जुहुधि ।

टिप्पणी

1. व्रजन्ति पाभे છે. મૂઢધિયઃ (મૂઢા ઢીઃ યેષાં તે, બહુ.) મૂર્ખ બુદ્ધિવાળા, વિવેકહીન બુદ્ધિવાળા પરાભવમ્ પરાજયને, હારને માયાવિષુ કપટી લોકો પ્રત્યે માયિનઃ (માયિન્ પ્ર.બ.વ.) કપટ કરનારા ઘન્ટિ (હન્ વ. અ.એ.વ.) મારી નાખે છે. શઠાઃ ધૂર્તા તથાવિધાન્ તે પ્રકારના લોકોને અસંવૃતાઙ્ગાન્ (સંવૃતાનિ અઙ્ગાનિ યેષાં તે - સંવૃતાઙ્ગાઃ (બહુ.), ન સંવૃતાઙ્ગાઃ અસંવૃતાઙ્ગાઃ, તાન્ - નજ્ ત.) નહિ ઢંકાયેલાં અંગોવાળાને, ઉઘાડાં અંગોવાળાને નિશિતાઃ તીક્ષ્ણ ઇષવઃ (ઇષુઃ પ્ર.બ.વ.) બાણો (પર્યાય - શરઃ, બાણઃ, સાયકઃ)

2. અવન્ધ્યકોપસ્ય (ન વન્ધ્યઃ અવન્ધ્યઃ (નજ્ ત.), અવન્ધ્યઃ કોપઃ યસ્ય સઃ, તસ્ય - બહુ.) જેનો ગુસ્સો નિષ્ફળ જતો નથી તેના નિહન્તુઃ (નિહન્તુ પું. ષ.એ.વ.) હણી નાખનારના આપદામ્ (આપદ્ સ્ત્રી. ષ.બ.વ.) આપત્તિઓના વશ્યાઃ વશીભૂત દેહિનઃ (દેહિન્ પું. પ્ર.બ.વ.) દેહધારીઓ, માણસો અમર્ષશૂન્યેન (અમર્ષેણ શૂન્યઃ, તેન - તૃ.ત.) ક્રોધરહિત જન્તુના (જન્તુ તૃ.એ.વ.) નિર્માલ્ય માણસથી જાતહાર્દેન (જાતં હાર્દ યસ્ય સઃ, તેન - બહુ.) સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થવાથી વિદ્વિષા શત્રુભાવ હોવાથી આદરઃ આદર, માન દરઃ ભય

3. ઇમામ્ આને વેદ (વિદ્ જાણવું વ. અ. એ.વ. વેત્તિ અને વેદિનું આ વૈકલ્પિક રૂપ) જાણું છું. તાવકીમ્ તમારી ધિયમ્ (ઢીઃ સ્ત્રી. દ્વિ.એ.વ.) બુદ્ધિને વિચિત્રરૂપાઃ (વિચિત્રાણિ રૂપાણિ યાસાં તાઃ - બહુ.) જુદા જુદા પ્રકારની ચિત્તવૃત્તયઃ (ચિત્તસ્ય વૃત્તયઃ - ષ.ત.) મનની વૃત્તિઓ વિચિન્તયન્ત્યાઃ (વિચિન્તયન્તી વ.કૃ. સ્ત્રી. ષ.એ.વ.) વિચાર કરનાર એવી ભવદાપદમ્ (ભવતામ્ આપદ્, તામ્ - ષ.ત.) તમારી આપત્તિને પરામ્ બહુ મોટી રુજન્તિ (રુજ્ ભાંગવું વ. અ. બ.વ.) ભાંગી નાખે છે ચેતઃ મનને પ્રસભમ્ બળપૂર્વક આધયઃ (આધિઃ પું. પ્ર. બ.વ.) મનોવ્યથાઓ

4. દ્વિષન્નિમિત્તા (દ્વિષન્તઃ નિમિત્તં યસ્યાઃ સા - બહુ.) શત્રુઓથી જન્મેલી, દ્વિષત્ શત્રુ (પર્યાય - શત્રુઃ, અરિઃ, રિપુઃ) સમૂલમ્ (મૂલેન સહ - અ.ભા.) મૂળ સહિત, સમૂળગું ઉન્મૂલયતિ (ઉત્ + મૂલ ઉખેડવું વ. અ.બ.વ.) ઉખાડી નાખે છે ઇવ જાણે કે પૈઃ બીજાઓ વડે, (અહીં) શત્રુઓ વડે અપર્યાસિતવીર્યસમ્પદામ્ (ન પર્યાસિતા - નજ્ત., વીર્યમ્ એવ સમ્પદ - કર્મ., અપર્યાસિતા વીર્યસમ્પદ્ યેષાં તે, તેષામ્ - બહુ.) જેમની બળરૂપી સંપત્તિ તરછોડાયેલી ન હોય તેઓનો પર્યાસિત

(પરિ + અસ્ તરછોડવું વ્ત > ત, ક.ભૂ.કૃ.) તરછોડાયેલું, તિરસ્કારાયેલું માનિનામ્ (માનિન્ પું. ષ.બ.વ.) સ્વમાની લોકોનો, અભિમાની લોકોનો

5. વિહાય (વિ + હા છોડવું, ત્યાગ કરવો વ્ત્વા > ય. સં.ભૂ.કૃ.) છોડીને ધામ (ધામન્ - પું. દ્વિ.એ.વ.) તેજ (પર્યાય - આલોકઃ, પ્રકાશઃ, તેજસ્) પ્રસીદ (પ્ર + સદ્ પ્રસન્ન થવું આજ્ઞા.મ.એ.વ.) પ્રસન્ન થાઓ સન્ધેહિ (સમ્ + ધા આ. મ. એ.વ.) સ્વીકાર કરો. વિદ્વિષામ્ (વિદ્વિષ્ પું. ષ.બ.વ.) શત્રુઓના અવધૂય (અવ + ધૂ + વ્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) અવગણીને નિઃસ્પૃહાઃ (નિર્ગતા સ્પૃહા યેષાં તે - બહુ.) કામનારહિત, તૃષ્ણા વગરના શમેન શમ રાખવાથી, શાંતિ રાખવાથી ભૂભૂતઃ (ભૂભૂત્ - પું પ્ર. બ.વ.) રાજાઓ (પર્યાય - ભૂપતિઃ, નૃપઃ, જનાધિપઃ)

6. પુરઃસરાઃ (પુરઃ સરન્તીતિ - ઉપ. તત્પુ.) અગ્રેસર, આગળ ચાલનારા ધામવતામ્ તેજસ્વીઓમાં યશોધનાઃ (યશઃ એવ ધનં યેષાં તે - બહુ.) યશસ્વી ધનવાળા સુદુઃસહમ્ (અતિશયેન દુઃસહમ્ - પ્રા. ત.) અત્યંત અસહ્ય નિકારમ્ અપમાન (પર્યાય - તિરસ્કારઃ, પરિભાવઃ) ભવાદૃશાઃ આપના જેવા અધિકુર્વતે (અધિ + કૃ સ્વીકાર કરવો વ. અ. બ.વ.) સ્વીકાર કરે છે રતિમ્ અનુરાગ, (અહીં) સંતોષ નિરાશ્રયા (નિર્ગતઃ આશ્રયઃ યસ્યાઃ સા - બહુ.) આધાર વગરની, નિરાધાર હન્ત અરેરે હતા (હન્ મારવું, હણવું + વ્ત > ત સ્ત્રી. ક.ભૂ.કૃ.) મરી ગઈ મનસ્વિતા અભિમાનીપણું, મનસ્વીપણું.

7. નિરસ્તવિક્રમઃ (નિરસ્તઃ વિક્રમઃ યેન સઃ - બહુ.) જેણે પરાક્રમને ફગાવી દીધું છે તે નિરસ્ત (નિર્ + અસ્ નિરસ્ત કરવું, ફગાવી દેવું + વ્ત > ત સ્ત્રી. ક.ભૂ.કૃ.) ફગાવી દીધેલું ચિરાય લાંબા કાળ સુધી પર્યેષિ (પરિ + ઙ માનવું વ.મ.એ.વ.) માની રહ્યા છો લક્ષ્મીપતિલક્ષ્મ (લક્ષ્મ્યાઃ પતિઃ - ષ.ત., તસ્ય લક્ષ્મ ષ.ત.) રાજાનું ચિહ્ન લક્ષ્મ ચિહ્ન (પર્યાય - ચિહ્નમ્, લક્ષણમ્, અભિજ્ઞાનમ્) કાર્મુકમ્ ધનુષ્ય (પર્યાય - ધનુઃ, ચાપઃ, કોદણડમ્) જટાધરઃ (જટાં ધરતિ - ઉપ.ત.) જટાને ધારણ કરનાર સન્ (અસ્ હોવું વ.કૃ. પું. પ્ર.એ.વ.) થઈને જુહુધિ (હુ હોમવું આજ્ઞા.મ.એ.વ.) હોમ કરો. પાવકમ્ અગ્નિને (પર્યાય - અગ્નિઃ, અનલઃ, વહ્નિઃ)

સન્ધિ

શઠાસ્તથાવિધાન્ (શઠાઃ તથાવિધાન્) । નિશિતા ઇવેષવઃ (નિશિતાઃ ઇવ ઇષવઃ) નિહન્તુરાપદામ્ (નિહન્તુઃ આપદામ્) । વિદ્વિષાદરઃ (વિદ્વિષા આદરઃ) । ઇમામહમ્ (ઇમામ્ અહમ્) । વિચિન્તયન્ત્યા ભવદાપદમ્ (વિચિન્તયન્ત્યાઃ ભવદાપદમ્) । મમાધયઃ (મમ આધયઃ) । યદિયમ્ (યત્ ઇયમ્) । સમૂલમુન્મીલયતીવ (સમૂલમ્ ઉન્મૂલયતિ ઇવ) । પરૈરપર્યાસિતવીર્યસમ્પદામ્ (પરૈઃ અપર્યાસિતવીર્યસમ્પદામ્) । પરાભવોઽપ્સુત્સવ એવ (પરાભવઃ અપિ ઉત્સવઃ એવ) । શત્રૂનવધૂય (શત્રૂન્ અવધૂય) । મુનયો ન (મુનયઃ ન) । પુરઃસરા ધામવતામ્ (પુરઃસરાઃ ધામવતામ્) । ભવાદૃશાશ્ચેદધિકુર્વતે (ભવાદૃશાઃ ચેત્ અધિકુર્વતે) । નિરસ્તવિક્રમશ્ચિરાય (નિરસ્તવિક્રમઃ ચિરાય) । સજ્જુહુધીહ (સન્ જુહુધિ ઇહ) ।

વિશેષ

વિદ્વિષાદરઃ ।

અહીં સન્ધિવિગ્રહ કરતાં વિદ્વિષા અને આદરઃ એમ બે શબ્દો મળે છે. આ પ્રમાણે સન્ધિવિગ્રહ કરવાથી આવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. “ક્રોધશૂન્ય તુચ્છ મનુષ્ય સાથે સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થાય કે પછી શત્રુભાવ ઉત્પન્ન થાય, કોઈ માણસને તેના માટે આદર થતો નથી.” અહીં આ પ્રમાણે સન્ધિવિગ્રહ કરવાને બદલે વિદ્વિષા અને દરઃ એમ બે શબ્દોને છૂટા કરીને વાંચવાના છે. આથી સુંદર અર્થમત્કૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિગ્રહ કરવાની આવી બે રીતથી અહીં આદરઃ અને દરઃ એમ બે શબ્દો મળે છે. આદરઃ શબ્દને જાતહાર્દેન સાથે અને દરઃ શબ્દને વિદ્વિષા સાથે જોડવાથી ચમત્કૃતિપૂર્ણ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે - જાતહાર્દેન આદરઃ ન, વિદ્વિષા દરઃ ન । અર્થાત્ ક્રોધશૂન્ય મનુષ્ય સાથે સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થાય તોપણ કોઈને તેના પ્રત્યે આદર થતો નથી. વળી, જો કોઈને તેની સાથે શત્રુતા ઉત્પન્ન થાય, તો કોઈને તેનો ભય, ડર લાગતો નથી.

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत।

- (1) के निशिताः इषवः इव च्छन्ति ?
(क) मूढधियः (ख) शठाः (ग) देहिनः (घ) भूभृतः
- (2) केषां जनानां पराभवः अपि उत्सवः भवति ?
(क) मायिनाम् (ख) विद्विषाम् (ग) मुनीनाम् (घ) मानिनाम्
- (3) प्रसीद सन्धेहि ..... विद्विषाम्।
(क) वधाय (ख) कोपाय (ग) कार्मुकाय (घ) शमाय
- (4) निःस्पृहाः मुनयः कथं सिद्धिं व्रजन्ति ?
(क) शमेन (ख) विक्रमेण (ग) कार्मुकेण (घ) युद्धेन
- (5) लक्ष्मीपतेः लक्ष्म किम् ?
(क) शमः (ख) क्षमा (ग) कार्मुकः (घ) जटा

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत।

- (1) कीदृशाः मूढधियः पराभवं व्रजन्ति ?
(2) देहिनः कीदृशस्य जनस्य वश्याः भवन्ति ?
(3) चित्तवृत्तयः खलु कीदृशस्यः भवन्ति ?
(4) शत्रून् अवधूय के सिद्धिं व्रजन्ति ?

3. बेथी त्रश वाक्योभां मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) शठ लोको लोकोने कथं रीते लशी नाभे छे ?
(2) कोधशून्य माणसनी मैत्री के शत्रुता अंगे द्रौपदी शुं कहे छे ?
(3) युधिष्ठिरनी आपत्तिथी द्रौपदी कथं रीते पीडा अनुभवे छे ?
(4) मुनिओ अने राजानी सिद्धि कथं बाभते त्मिन्न डोय छे ?
(5) क्षमाने सुभनुं साधन माननार युधिष्ठिरने द्रौपदी शुं कहे छे ?

4. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) द्रौपदीनी मनोव्यथा
(2) द्रौपदीनो युधिष्ठिरने उपाखंभ

5. ससंदर्भ समजावो :

- (1) विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः।
(2) पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम्।
(3) जटाधरः सज्जुहुधीह पावकम्।

5. यक्ष-युधिष्ठिरसंवादः

[प्रस्तावना : महार्षि व्यास रचित महाभारत એક વિશ્વકોષ સમો ગ્રંથ છે. એક લાખ શ્લોકોની સંખ્યા ધરાવતા આ મહાન ગ્રંથ માટે કહેવાયું છે કે યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન તત્ત્વચિત્ । અર્થાત્ અહીં મહાભારતમાં જે છે, તે જ અન્યત્ર છે. જે અહીં નથી, તે બીજે ક્યાંય નથી. આ કથન દ્વારા કરવામાં આવેલી ઘોષણા અક્ષરશઃ સાચી છે.

આ ઉપરાંત એક બીજી બાબત પણ ધ્યાનપાત્ર છે. મહાભારતમાં વિષયવસ્તુનું પ્રસ્તુતીકરણ વૈવિધ્યસભર છે. સામાન્ય રીતે મહાભારતનું સમગ્ર કથાનક સંવાદાત્મક છે. જુદા જુદા પ્રસંગને અનુરૂપ જુદાં જુદાં પાત્રો વચ્ચે રચાયેલા વિવિધ સંવાદો પૈકી યક્ષ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ સુપ્રસિદ્ધ છે. (મહાભારત, વનપર્વ, અધ્યાય 312, 313, 314) આ સંવાદની પૃષ્ઠભૂમિ કંઈક આ પ્રકારે છે.

વનવાસી જીવન જીવતા પાંડવો એકવાર કોઈ વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ કરી રહ્યા હતા. તે દરમિયાન તરસ લાગતાં પીવાનું પાણી લેવા માટે નડુલ અને સહદેવને મોકલવામાં આવ્યા. ઘણો સમય પસાર થયો, છતાં એ પાણી આવ્યા નહિ, એટલે અર્જુનને અને તે પણ પરત ન આવતાં ભીમને મોકલવામાં આવ્યો. ઘણો સમય થયા પછી ભીમ પણ પાણી આવ્યો નહિ એટલે યુધિષ્ઠિર સ્વયં જાય છે. સરોવરના કિનારે પહોંચીને યુધિષ્ઠિર પોતાના ચારેય ભાઈઓને અચેતન પડેલા જોઈ આશ્ચર્ય પામે છે. યુધિષ્ઠિર જ્યારે સરોવરના જળને લેવાનો ઉપક્રમ કરે છે, ત્યારે અદૃશ્ય રહેલો કોઈ યક્ષ તેને રોકે છે અને જણાવે છે કે આ બધા તમારા ભાઈઓને મેં જ અચેતન કર્યા છે. તમારે પણ આ સરોવરનું પાણી લેવું હોય અને ભાઈઓને સચેત કરવા હોય, તો મારા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો. યુધિષ્ઠિર સંમત થાય છે અને એ સમયે યક્ષની સાથે જે સંવાદ રચાય છે, તે યક્ષ-યુધિષ્ઠિર સંવાદના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આમાંથી પસંદગીનાં પદ્યોનો પ્રસ્તુત પાઠમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ બે પદ્યો સંવાદની ભૂમિકારૂપ છે. તે પછીનાં પદ્યોમાં ક્રમશઃ યક્ષના પ્રશ્નો છે અને યુધિષ્ઠિરના ઉત્તરો છે. તૃતીય પદ્યથી લઈ દસમા પદ્ય સુધી કુલ સોળ પ્રશ્નોત્તર છે. છેલ્લાં ત્રણ પદ્યો સંવાદના ઉપસંહાર માટે છે.]

યક્ષ ઉવાચ -

પાર્થ ! મા સાહસં કાર્ષીઃ મમ પૂર્વપરિગ્રહઃ ।

પ્રશ્નાન્ ઉક્ત્વા તુ કૌન્તેય તતઃ પિબ હરસ્વ ચ ॥ 1 ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ -

ન ચાહં કામયે યક્ષ તવ પૂર્વપરિગ્રહમ્ ।

યથાપ્રજ્ઞં તુ તે પ્રશ્નાન્ પ્રતિવક્ષ્યામિ પૃચ્છ મામ્ ॥ 2 ॥

યક્ષ ઉવાચ -

કિંસ્વિત્ ગુરુતરં ભૂમેઃ કિંસ્વિત્ ઉચ્ચતરં ચ ખાત્ ।

કિંસ્વિત્ શીઘ્રતરં વાયોઃ કિંસ્વિત્ બહુતરં તૃણાત્ ॥ 3 ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ -

માતા ગુરુતરા ભૂમેઃ ખાત્ પિતોચ્ચતરઃ તથા ।

મનઃ શીઘ્રતરં વાયોઃ ચિન્તા બહુતરી તૃણાત્ ॥ 4 ॥

યક્ષ ઉવાચ -

કિંસ્વિત્ પ્રવસને મિત્રં કિંસ્વિત્ મિત્રં ગૃહે સતઃ ।

આતુરસ્ય ચ કિં મિત્રં કિંસ્વિત્ મિત્રં મરિષ્યતઃ ॥ 5 ॥

युधिष्ठिर उवाच -

सार्थः प्रवसने मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।

आतुरस्य भिषक् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ 6 ॥

यक्ष उवाच -

धन्यानामुत्तमं किंस्वित् धनानां स्यात् किमुत्तमम् ।

लाभानामुत्तमं किं स्यात् सुखानां स्यात् किमुत्तमम् ॥ 7 ॥

युधिष्ठिर उवाच -

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।

लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ 8 ॥

यक्ष उवाच -

प्रियवचनवादी किं लभते विमृशितकार्यकरः किं लभते ।

बहुमित्रकरः किं लभते धर्मरतः किं लभते कथय ॥ 9 ॥

युधिष्ठिर उवाच -

प्रियवचनवादी प्रियो भवति विमृशितकार्यकरोऽधिकं जयति ।

बहुमित्रकरः सुखं वसते यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ॥ 10 ॥

यक्ष उवाच -

व्याख्यातः पुरुषो राजन् यश्च सर्वधनी नरः ।

तस्मात् त्वमेकं भ्रातृणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ 11 ॥

युधिष्ठिर उवाच -

आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाश्च मे मतम् ।

आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ 12 ॥

यक्ष उवाच -

तस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।

तस्मात् ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ 13 ॥

टिप्पणी

1. पार्थ पृथा(कुन्ती)नो पुत्र, अर्धी युधिष्ठिर मा कार्षीः (कृ करवुं अ.भू. म.ए.व.) (अर्धी क्रियापद अ.भू.का. नुं छे. तेनी साथे मा (अव्यय)नो प्रयोग थयो छे. तेथी (अकार्षीः रुपने अदले कार्षीः रुप रछे छे. अने) अर्धी प्रसंग मुजअ आज्ञार्थनो अर्थ लेवाय छे.) करीश नडि. पूर्वपरिग्रहम् प्रथम अधिकारने उक्त्वा (वच् ओलवुं क्त्वा > त्वा. सं.भू.कृ.) कडीने कौन्तेय कुन्तीपुत्र, अर्धी युधिष्ठिर पिब (पा-पिब् पीवुं आ. म.ए.व.) तुं पी. हरस्व (ह् उरवुं, लर्ष जवुं आज्ञा. म.ए.व.) लर्ष ज.

2. न कामये (कम् याडवुं, कामना करवी व. उ.ए.व.) हुं याडतो नथी. पूर्वपरिग्रहः (पूर्वस्य परिग्रहः - ष.तत्पु.) अगाउनो आग्रह, पडेलांनी वात यथाप्रज्ञम् (प्रज्ञाम् अनतिक्रम्य, अव्य.) बुद्धि प्रभाषे, बुद्धिनुं अतिक्रमण न थाय ते रीते पृच्छ (पृच्छ् पूछवुं आज्ञा म.ए.व.) तुं पूछ.

3. किंस्वित् कर्षि अेक वस्तु, शुं खात् (खम् आकाश पं.ए.व.) आकाश करतां, आकाशथी उच्चतरम् वधारे उंशुं शीघ्रतरम् वधारे ञडपी बहुतरम् अडु वधारे.

4. गुरुतरा (गुरु विशेषणनुं तर प्रत्ययान्तरूप, स्त्रीलिंग) वधारे त्तारे, बहुतरी अडु वधारे, धशी वधारे.

5. प्रवसने प्रवास दरमियान, यात्रामां गृहे सतः गृहमां रडेलानो, धरमां अस्तित्व धरावनारनो आतुरस्य भीमारनो, रोगीनो.

6. सार्थः संघ, साथे साथे यात्रा करनार वर्ग मरिष्यतः भरता भाषसनो भार्या पत्नी (पर्याय - जाया, सहधर्मिणी) भिषक् वैद्य, डोकटर

7. धन्यानाम् (धन्य नपुं. ष. ब.व. अर्ली वापरवामां आवेली षष्ठी विभक्ति निर्धारण अर्थमां છે. તેથી આ ષ. વિ.નો અર્થ ધન્ય (વ્યક્તિ)ઓમાં કે ધન્ય (વ્યક્તિ)ઓમાંથી - એવો કરવાનો રહે છે. આગળ પણ આવી જ રીતે સમજવું.) સદ્ભાગીઓમાં ધનાનામ્ ધનસંપત્તિઓમાં ઉત્તમમ્ શ્રેષ્ઠ

8. દાક્ષ્યમ્ કુશળતા, દક્ષતા (પર્યાય શબ્દ - પટુતા, નૈપુણ્યમ્) શ્રુતમ્ જ્ઞાન તુષ્ટિ સંતોષ

9. પ્રિયવચનવાદી (પ્રિયં ચ તત્ વચનમ્ - કર્મ., પ્રિયવચનં વદતિ ઇતિ પ્રિયવચનવાદી - ઉપ. તત્પુ.) પ્રિયવચન બોલનાર ધર્મરતઃ (ધર્મે રતઃ - સ. તત્પુ.) ધર્મમાં લીન રહેનાર વિમૃશિતકાર્યકરઃ (વિમૃશિતમ્ ચ તત્ કાર્યમ્ - કર્મ., વિમૃશિતકાર્યમ્ કરોતીતિ - ઉપ. તત્પુ.) વિચારપૂર્વકના કાર્યને કરનાર અધિકં જયતિ (જિ જય પામવો, જીતવું વ.અ.એ.વ.) વધારે જય પામે છે. ઘણું જીતે છે. બહુમિત્રકરઃ ઘણા બધાને મિત્ર બનાવનાર ધર્મરતઃ ધર્મમાં લાગેલો, ધર્મપરાયણ ગતિમ્ સદ્ગતિને લભતે પ્રાપ્ત કરે છે.

10. વ્યાખ્યાતઃ કહેવામાં આવ્યો છે. સમજાવવામાં આવ્યો છે. સર્વધની (સર્વે ધનમ્ યસ્ય સઃ - બહુ.) બધા (પ્રાણીઓ) છે ધન જેનું તેવો. વળી, સર્વધની (સર્વમ્ ચ તત્ ધનમ્ - કર્મ., સર્વધનં યસ્યાસ્તિ ઇતિ - સર્વધનિન્ -ત.પ્ર.) સર્વ બધું જ છે ધન જેનું તેવો, પુષ્કળ ધનવાળો. ભ્રાતૃણામ્ ભાઈઓમાંથી યમ્ (યત્ સર્વ. પું. દ્વિ. એ.વ.) જેને ઇચ્છસિ (ઇષ્ ઇચ્છવું વ. મ. એ.વ.) તું ઇચ્છે છે. જીવતુ (જીવ્ જીવવું આજ્ઞા અ.એ.વ.) જીવતો થાય.

11. આનૃશંસ્યમ્ દયા, અનુકંપા ચિકીર્ષામિ (કૃ કરવું (ઇચ્છાદર્શક રૂપ) + સન્ = ચિકીર્ષ વ. ડ. એ.વ.) કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.

12. પરમ્ ઉત્તમ, શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ પરમ્ ધન કરતાં પણ આગળ, ધન કરતાં વધારે કામાત્ પરમ્ કામના-ઇચ્છા કરતાં પણ આગળ, કામના કરતાં પણ વધારે મે મતમ્ મારો મત છે. ભરતર્ષભ (સં. પ્ર. એ.વ.) હે ભરતકુળમાં જન્મેલાઓમાં ઉત્તમ (યુધિષ્ઠિર) !

સન્ધિ

ચાહમ્ (ચ અહમ્) । પિતોચ્ચતરઃ (પિતા ઉચ્ચતરઃ) । ધન્યાનામુત્તમમ્ (ધન્યાનામ્ ઉત્તમમ્) । તથોત્તમમ્ (તથા ઉત્તમમ્) । તુષ્ટિરુત્તમા (તુષ્ટિઃ ઉત્તમા) । યમિચ્છસિ (યમ્ ઇચ્છસિ) । તેડર્થાચ્ચ (તે અર્થાત્ ચ) । કામાચ્ચ (કામાત્ ચ) ।

વિશેષ

1. યક્ષ:

પુરાણ અનુસાર યક્ષ, કિન્નર, ગંધર્વ વગેરે અર્ધદિવ્ય જાતિ છે. યક્ષને પૂજનીય માનવામાં આવે છે. કવિ કાલિદાસના મેઘદૂતનો નાયક પણ કોઈક યક્ષ છે. યક્ષના રાજા તરીકે કુબેરની પ્રસિદ્ધિ છે. પુરાણાદિમાં ઘણા બધા યક્ષોની કથાઓ આવે છે.

2. યુધિષ્ઠિર:

યુધિષ્ઠિર, કુરુકુળના રાજા પાંડુ અને કુન્તીનો પુત્ર છે. તેના અર્જુન, ભીમ, નકુલ અને સહદેવ - એ ચાર નાના ભાઈ છે. યુધિષ્ઠિર હંમેશાં નીતિ, ધર્મ, સદાચારના આગ્રહી રહ્યા છે. એમનો જન્મ યમ અથવા ધર્મના મંત્રના પ્રભાવથી થયો હતો, માટે તેમને ધર્મરાજ પણ કહે છે. વનમાં તેમણે યક્ષની સાથે સંવાદ કર્યો હતો. આ સંવાદ દરમિયાન યક્ષે પૂછેલા કૂટપ્રશ્નોના ઉચિત ઉત્તરો આપ્યા હતા અને યક્ષને પ્રસન્ન કરીને પોતાના ચારેય ભાઈઓને સજીવન કરાવ્યા હતા.

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ગુરુતરમ્ - લઘુતરમ્।

ઉચ્ચતરમ્ - નિમ્નતરમ્।

શીઘ્રતરમ્ - મન્દતરમ્।

મિત્રમ્ - શત્રુ:।

આતુર: - અનાતુર:।

સાર્થ: - નિર્થ:।

દાનમ્ - પ્રતિગ્રહ:।

ધન્ય: - અધન્ય:।

ઉત્તમમ્ - અનુત્તમમ્।

લાભ: - હાનિ:।

શ્રુતમ્ - અશ્રુતમ્।

આરોગ્યમ્ - અનારોગ્યમ્।

ધર્મરત: - અધર્મરત:।

અધિકમ્ - અલ્પમ્।

વ્યાખ્યાત: - અવ્યાખ્યાત:।

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્ય: વિકલ્પેભ્ય: સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત।

(1) યથાપ્રજ્ઞમ્ તે પ્રશ્નાન્ પ્રતિવક્ષ્યામિ। - આ વાક્ય કોણ બોલે છે ?

(ક) યક્ષ

(ખ) અર્જુન

(ગ) યુધિષ્ઠિર

(ઘ) નકુલ

(2) ધનસંપત્તિમાં ઉત્તમ શું છે ?

(ક) જ્ઞાન

(ખ) શાસ્ત્ર

(ગ) શસ્ત્ર

(ઘ) સુવર્ણ

(3) તૃણથી ઘણી વધારે શું છે ?

(ક) ચિંતા

(ખ) શાંતિ

(ગ) બુદ્ધિ

(ઘ) તુષ્ટિ

(4) યુધિષ્ઠિર સૌપ્રથમ કોને જીવિત કરવાનું કહે છે ?

(ક) અર્જુન

(ખ) સહદેવ

(ગ) નકુલ

(ઘ) ભીમ

2. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

- (1) सुखानाम् उत्तमं किं स्यात् ?
- (2) दाक्ष्यं केषाम् उत्तमम् ?
- (3) आतुरस्य कः मित्रम् ?
- (4) कः गतिं लभते ?
- (5) बहुमित्रकरः किं लभते ?

3. मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) यक्षे अन्य आर पांडवोने शा माटे अयेतन करी दीधा हता ?
- (2) भूमिथी त्तारे अने आकाशथी ठियुं कोषा छे ?
- (3) प्रवासी अने गृहस्थीनो मित्र कोषा छे ?
- (4) प्रिय वयन बोलनार शुं प्राप्त करे छे ?
- (5) यक्ष बधा त्तार्थोने शा माटे जिवित करे छे ?

4. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) यक्ष
- (2) युधिष्ठिर

5. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) यक्ष-युधिष्ठिरनो संवाद
- (2) यक्ष-युधिष्ठिर संवादनो पृष्ठभूमि

6. असंदर्भ समजावो :

- (1) आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।

6. પ્રણમામિ મુદા

[પ્રસ્તાવના : વિગત શતાબ્દીઓમાં સંસ્કૃતસાહિત્ય જેમ સતત રચાતું રહ્યું છે, તેમ વર્તમાન સમયમાં પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય સતત રચાઈ રહ્યું છે. આ નવીન સાહિત્યમાં નવા વિષયો છે, નવી વિદ્યાઓ છે, નવી નવી સંકલ્પનાઓ છે. આધુનિક સમયમાં રચાતું આ સાહિત્ય ક્યારેક છંદો તથા અલંકારોની ખાસ પરવા કરતું નથી, પરંતુ આ નવીનતાની ઘેલછામાં પ્રાચીન પરંપરાને એકદમ જતી કરી દેવામાં આવી નથી. અધુનાતન સમયમાં પણ પ્રાચીન પરંપરા મુજબનું સાહિત્ય રચાઈ રહ્યું છે. આવા સર્જકોમાં આપણા ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી ભગવતીપ્રસાદ દે. પંડ્યાનું નામ અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. હિંમતનગર પાસે આવેલા રાયગઢના વતની ભગવતીપ્રસાદે પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં કાશીમાં રહીને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો. તે વખતે કાશીમાં થતી વિદ્યાસભાઓમાં તેઓ સ્વરચિત કવિતાઓ પ્રસ્તુત કરતા અને વિદ્વાનોની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા. તે પછી તેમણે અમદાવાદ આવીને આધુનિક પદ્ધતિએ અભ્યાસ કર્યો અને વર્ષો સુધી સંસ્કૃતભાષાનું અધ્યાપન કરાવ્યું. સને 1986માં તેઓ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગમાં પ્રોફેસર પદથી નિવૃત્ત થયા છે.]

ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા શીઘ્રકવિ છે. તેઓ ગમે તે પ્રસંગ કે વ્યક્તિ ઉપર સંસ્કૃતભાષામાં પદરચના કરી શકે છે. છંદોબદ્ધ રચના કરવામાં પારંગત ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યાએ સ્વાન્તઃસુખાય કેટલાંક સ્તોત્ર રચ્યાં છે, તો કેટલાંક આધુનિક લયમાં ગાઈ શકાય તેવાં કાવ્યો પણ રચ્યાં છે. અહીં તેમણે દેવી શારદાની વંદના માટે રચેલાં છ પદ્યોને પસંદ કરીને મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ પદ્યોમાં પ્રથમ ત્રણ ઉપજાતિ અને શેષ તોટક છંદમાં નિબદ્ધ છે.

પ્રથમ પદ્યમાં સરસ ચમત્કૃતિ છે. કુંભકર્ણ બ્રહ્માની સ્તુતિ કરે છે. એથી બ્રહ્મા પ્રસન્ન તો થાય છે, પણ જ્યારે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મા પાસે કુંભકર્ણ વરદાન માગે છે, ત્યારે મા શારદા તેને યુક્તિપૂર્વક બદલીને ઈન્દ્રાસનની જગાએ નિદ્રાસન બોલાવે છે. આવાં શારદાને સ્મરવામાં આવ્યાં છે. દ્વિતીય અને તૃતીય પદ્યમાં શારદાના ગુણ-કર્મોનું વર્ણન કરીને પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે. તે પછી ચતુર્થ અને પંચમ પદ્યમાં શારદાને સંબોધીને ધવલ યશની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. છઠ્ઠા અને છેલ્લા પદ્યમાં પુનઃ મા શારદાને પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે.]

યદૈવ દૈત્યઃ ખલુ કુમ્ભકર્ણ
 ઈન્દ્રાસનં કામયતે સ જિહ્વઃ ।
 નિદ્રાસનં યાચયતે યમમ્બા
 તાં દેવરાજપ્રણુતાં સ્મરામિ ॥ 1 ॥

શ્વેતાભપદ્માસનરાજમાનાં
 દિવ્યપ્રભાં જ્ઞાનગુણપ્રવાહામ્ ।
 સરસ્વતીં સારસરસ્વતીં તાં
 છાત્રો નિતાન્તં પ્રણમામિ દેવીમ્ ॥ 2 ॥

મુદા ધરન્તીં સ્ફટિકાક્ષમાલામ્
 સદા હસન્તીં વિમલાબ્જનેત્રામ્ ।
 સુસંસ્તુતાં ભાવુકભક્તગીતૈઃ
 છાત્રો નિતાન્તં પ્રણમામિ દેવીમ્ ॥ 3 ॥

वरदे सुखदेऽभयदे धनदे
शरणागतरक्षणकार्यरते ।
जगदीश्वरि देवि सरस्वति रे
मयि धेहि यशो धवलं विमलम् ॥ 4 ॥

भवतापहरे ललिते मधुरे
श्रुतिज्ञानकरे विदिते सुखदे ।
भवभૂतिकरे भवतुष्टिप्रदे
मयि धेहि यशो धवलं विमलम् ॥ 5 ॥

सुरवृन्दनते करुणाब्धियुते
मनसा वचसा हृदयेन सदा ।
भवपोतसमं तव पादयुगम्
प्रणमामि मुदा रुचिरे सरसे ॥ 6 ॥

ટિપ્પણી

1. **यदैव (यदा (तदा) एव)** જ્યારે (ત્યારે) જ (**યદા** અવ્યય જે-તે કાળનો બોધ કરાવે છે. તે જ કાળમાં થતી ઘટનાને દર્શાવવા માટે અહીં **એવ** અવ્યયને વાપરવામાં આવ્યો છે.) **દૈત્ય:** અસુર (પર્યાય - **દૈત્ય:**, **દાનવ:**, **દિતિસુત:**) **કુમ્ભકર્ણ:** કુંભકર્ણ નામનો અસુર, રાવણનો ભાઈ **ઇન્દ્રાસનમ્ (ઇન્દ્રસ્ય આસનમ્ - ષ.તત્પુ.)** ઇન્દ્રદેવતાનું આસન, ઇન્દ્રદેવતાની સત્તા **કામયતે (કમ્ ઇચ્છા કરવી વ. અ. એ.વ.)** ઇચ્છા કરે છે. **જિહ્વા:** વક્ર, કુટિલ **નિદ્રાસનમ્ (નિદ્રાયા: આસનમ્ - ષ.તત્પુ.)** નિદ્રાનું આસન કે સત્તા **યાચયતે (યાચ્ પ્રે. વ. અ. એ.વ.)** માંગવા પ્રેરે છે. **યમ્ (યત્ પું. દ્વિ. એ.વ.)** જેને **અમ્બા** માતા, જનની **દેવરાજપ્રણુતામ્ (દેવાનાં રાજા - ષ.તત્પુ., દેવરાજેન પ્રણુતા, તામ્ - તૂ.તત્પુ.)** દેવોના રાજા ઇન્દ્ર દ્વારા જેને પ્રણામ કરવામાં આવ્યાં છે તે

2. **શ્વેતાભપદ્માસનરાજમાનામ્ (શ્વેતા આભા યસ્ય તત્ - બહુ., શ્વેતાભમ્ ચ તત્ પદ્મમ્ - કર્મ., શ્વેતાભપદ્મમ્ એવ આસનમ્ - કર્મ., શ્વેતાભપદ્માસને રાજમાના - તામ્, સ.તત્પુ.)** સફેદ આભાવાળા કમળરૂપી આસનમાં વિરાજમાન દિવ્યપ્રભામ્ (દિવ્યા પ્રભા યસ્યા: સા - બહુ.) દિવ્ય પ્રભાથી યુક્તને જ્ઞાનગુણપ્રવાહામ્ (જ્ઞાનં ચ ગુણ: ચ, ઇ.દ્વ., જ્ઞાનગુણૌ એવ પ્રવાહ: યસ્યા: સા, તામ્ - બહુ.) જ્ઞાન અને ગુણના પ્રભાવવાળી **સારસરસ્વતીમ્** સાર-તત્ત્વ (થી ભરેલી) નદી **તામ્** તેને નિતાન્તમ્ સદા, હંમેશ

3. **મુદા (મુદ્ સ્ત્રી. તૂ. એ.વ.)** પ્રેમથી, પ્રસન્નતાથી **ધરન્તીમ્ (ધૃ વર્ત. કૃ.સ્ત્રી. દ્વિ. એ.વ.)** ધારણ કરનારીને **સ્ફટિકાક્ષમાલામ્** સ્ફટિકના મણકાની માળાને **હસન્તીમ્ (હસ્ વર્ત. કૃ.સ્ત્રી. દ્વિ. એ.વ.)** હસતી **વિમલાબ્જનેત્રામ્** નિર્મળ કમળ જેવાં નેત્રવાળી **સુસન્તુતામ્** સારી રીતે સ્તુતિ કરાયેલી **ભાવુકભક્તગીતૈ:** ભાવિક ભક્તજનોનાં ગીતો દ્વારા

4. **વરદે (વરાન્ દદાતિ - ઉપ. તત્પુ.)** હે વરદાન આપનારાં **સુખદે (સુખં દદાતિ - ઉપ. તત્પુ.)** હે સુખ આપનારાં **અભયદે (અભયં દદાતિ - ઉપ. તત્પુ.)** હે અભયને આપનારાં **ધનદે (ધનં દદાતિ - ઉપ. તત્પુ.)** હે ધનને આપનારાં **શરણાગત-રક્ષણ-કાર્ય-રતે (શરણમ્ આગત: - દ્વિ. તત્પુ. શરણાગતસ્ય રક્ષણમ્ - ષ.તત્પુ. શરણાગતરક્ષણસ્ય કાર્યમ્ -**

ષ.તત્પુ., શરણા...કાર્યે રતા - સ.તત્પુ.) શરણે આવેલાના રક્ષણના કાર્યમાં લાગેલાં જગદીશ્વરિ (સંબોધન) જગતની માતા દેવિ સરસ્વતિ હે દેવી સરસ્વતી મયિ મારામાં ધેહિ (ધા ધારણ કરવું, ધારણ કરાવવું આજ્ઞા મ. એ.વ.) મૂક, રાખ. યશઃ યશઃ, કીર્તિ ધવલમ્ શ્વેત, સફેદ વિમલમ્ શુદ્ધ, નિર્મળ (પર્યાય - નિર્મલમ્, પવિત્રમ્, શુદ્ધમ્)

5. ભવતાપહરે હે સંસારના તાપને હરનારાં લલિતે હે લાલિત્યપૂર્ણ, શ્રુતિજ્ઞાનકરે હે શ્રુતિ-વૈદિક જ્ઞાન આપનારાં વિદિતે પ્રસિદ્ધ ભવભૂતિકરે હે સંસારનું કલ્યાણ કરનારાં ભવતુષ્ટિપ્રદે ભવ-સંસારને અને ભવ-શિવને સંતોષ આપનારા

6. સુરવૃન્દનતે હે દેવોના સમૂહથી નમન કરાયેલાં કરુણાબ્ધિયુતે હે દયાના સાગરથી યુક્ત મનસા મનથી વચસા વાણીથી હૃદયેન હૃદયથી ભવપોતસમમ્ સંસાર(તરવા માટે)ની નાવડી જેવાં તવ તમારા પાદયુગમ્ ચરણયુગલને રુચિરે હે ગમી જાય તેવાં સરસે હે સરસ.

સન્ધિ

યદૈવ (યદા એવ) । કુમ્ભકર્ણ ઇન્દ્રાસનમ્ (કુમ્ભકર્ણઃ ઇન્દ્રાસનમ્) । સ જિહ્વાઃ (સઃ જિહ્વાઃ) । છાત્રો નિતાન્તમ્ (છાત્રઃ નિતાન્તમ્) । સુખદેઽભયદે (સુખદે અભયદે) । યશો ધવલમ્ । (યશઃ ધવલમ્)

વિશેષ

1. નિદ્રાસનં યાચયતે । નિદ્રાસન માંગવા પ્રેરે છે.

અહીં સંદર્ભ એવો છે કે કુંભકર્ણને ઇન્દ્રાસન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી તેણે બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરવા માટે તપ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. એ જોઈ દેવરાજ ઇન્દ્રને ચિંતા થઈ. ઇન્દ્રે મા શારદાને ઉપાસના કરીને પ્રસન્ન કર્યા અને ઇન્દ્રાસનની રક્ષાનું વચન લીધું. પેલી બાજુ કુંભકર્ણની તપસ્યાથી બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા. એ પછી જ્યારે બ્રહ્મા પાસેથી ઇન્દ્રાસન માંગવાનો અવસર આવ્યો, ત્યારે કુંભકર્ણની જીભ ઉપર મા શારદા બેસી ગયાં અને કુંભકર્ણ પાસે ઇન્દ્રાસનને બદલે 'નિદ્રાસન' એમ બોલાવી દીધું. પરિણામે કુંભકર્ણને ઇન્દ્રાસન નહિ, પરંતુ નિદ્રાસન પ્રાપ્ત થયું. તે સતત નિદ્રાધીન રહેવા લાગ્યો. આમ, મા શારદાને કારણે કુંભકર્ણનું સમગ્ર તપ નિષ્ફળ બની રહ્યું.

આ ઘટનામાં શાબ્દિકશક્તિનું મહત્ત્વ બતાવવામાં આવ્યું છે. સાર એ છે કે બ્રહ્માને ભલે પ્રસન્ન કરી લઈએ, પણ જો શારદાને પ્રસન્ન નહિ કરીએ, તો ધાર્યું પરિણામ મળી શકે નહિ. વળી, કુંભકર્ણ જેવી આસુરીવૃત્તિવાળા બનીશું તો પણ સરસ્વતીની કૃપા કુંભકર્ણની જેમ આપણા માટે અનર્થકારી જ બનશે.

2. દેવરાજપ્રણુતા ।

માતા સરસ્વતીને માટે આ વિશેષણ વપરાયું છે. તેનો અર્થ છે - દેવરાજ ઇન્દ્ર દ્વારા નમન કરવામાં આવેલાં. અહીં આ વિશેષણથી સરસ્વતીનો મહિમા બતાવવાનો ઉપક્રમ છે. આમ તો ઇન્દ્ર સ્વયં ઐશ્વર્યસંપન્ન છે. તેમને હવે કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની કામના નથી. આમ છતાં તેઓ શારદાની ઉપાસના કરે છે. કેમ કે, તેઓ એનું મહત્ત્વ સારી રીતે સમજે છે. જો દેવરાજ ઇન્દ્રને શારદા કે સરસ્વતીનો મહિમા સ્વીકાર હોય, તો આપણે પણ એના મહત્ત્વને સાનમાં જ સમજી લેવું જોઈએ.

3. સરસ્વતી ।

દ્વિતીય પદ્યમાં સરસ્વતી શબ્દ બે વાર વાપરવામાં આવ્યો છે. તે બંનેના જુદા જુદા બે અર્થ છે - 1. સરસ્વતી જ્ઞાનની દેવી અને 2. સરસ્વતી જળના પ્રવાહરૂપ નદી. આમ, અહીં સરસ્વતી શબ્દને બે અર્થમાં વાપરીને યમક (અલંકાર)ની સરસ યોજના કરવામાં આવી છે.

4. धेहि यशो धवलम्।

यश अेटले के कीर्ति पशु बे प्रकारनी डोई शके. अेक धवल अने बीजु कृष्ण. सारां कार्थो करीने थती प्रसिद्धि माशसनी धवल यश ऐ, ज्यारे भराब कर्मा करीने मणती प्रसिद्धि माशसनी कृष्ण यश ऐ. आजे परिश्रम द्वारा प्राप्त थयेली साधन-सामग्रीथी सादुं जवन गाणता माशसने लले कोई न ओणभतुं डोय, पशु सापराध कार्थ करीने जवती व्यक्तने सडु कोई ज्ञाशे ऐ. आम, अपराधी व्यक्तनी पशु यश तो डोय ऐ, पशु तेने कृष्ण यश कडेवो घटे. तेवो यश अर्डी अपेक्षित नथी, इलतः धवल यशनी कामना करवाभां आवी ऐ. संस्कृतसाहित्यनी परंपराभां सुकीर्तिने धवल रंगथी वर्णववाभां आवे ऐ.

स्वाध्याय

1. यथास्वं विकल्पं चित्वा लिखत।

(1) देवराजप्रणुता का ?

(क) शारदा (ख) उमा (ग) पार्वती (घ) माता

(2) सरस्वती इत्यस्यान्यः अर्थः कः ?

(क) जलम् (ख) नदी (ग) सागरः (घ) सरोवरः

(3) कीदृशं यशः अपेक्षितम् ?

(क) कृष्णम् (ख) पीतम् (ग) रक्तम् (घ) धवलम्

(4) भवपोतसमं किम् ?

(क) मुखम् (ख) पादयुगम् (ग) नेत्रम् (घ) हस्तयुगलम्

(5) भवतुष्टिप्रदा का देवी प्रोक्ता ?

(क) वरदा (ख) अभयदा (ग) शारदा (घ) सुखदा

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत।

(1) कुम्भकर्णः किं प्राप्तुम् अयतत ?

(2) कुम्भकर्णेन इन्द्रासनस्य स्थाने किं याचितम् ?

(3) का देवी वरदा सुखदा प्रोक्ता ?

(4) कविः कीदृशं यशः याचते ?

(5) भव इत्यस्य किमर्थद्वयं प्रोक्तम् ?

3. असंदर्भ समजावो :

(1) तां देवराजप्रणुतां स्मरामि।

(2) मयि धेहि यशो धवलं विमलम्।

4. નીચેના પ્રશ્નોના માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

- (1) કુંભકર્ણ કોણ હતો ?
- (2) કવિ કોને નૌકા સાથે સરખાવે છે ?
- (3) શારદા કેવી માળા ધારણ કરે છે ?
- (4) દેવરાજ ઈન્દ્ર શારદાને કેમ વંદન કરે છે ?

5. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

- (1) સારસરસ્વતી।
- (2) નિદ્રાસનં યાચયતે।
- (3) ભવપોતસમમ્।

6. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

- (1) ઈન્દ્રાસન અને નિદ્રાસન
- (2) શારદાવંદના

7. सुभाषितमधुबिन्दवः

[प्रस्तावना : संस्कृतसाहित्यમાં સુભાષિતોનો અખૂટ ખજાનો છે. આવાં સુભાષિતો ક્યારેક કોઈ મહાકાવ્યમાં, ક્યારેક કોઈ રૂપકમાં, ક્યારેક કોઈ શાસ્ત્રગ્રંથમાં તો વળી, ક્યારેક મુક્તક તરીકે લોકમાનસમાં સ્થાન પામેલાં હોય છે. આ સુભાષિતોમાં વૈચારિક તત્ત્વ ઉપરાંત ક્યારેક શાબ્દિક ચમત્કૃતિ, કોઈ અલંકારની વિશિષ્ટ યોજના, અર્થનું ગાંભીર્ય તથા ક્યારેક કોઈ કૃટતત્ત્વ પણ નિહિત હોય છે. અહીં આ પ્રકારના વૈવિધ્યસભર છ સુભાષિતો જુદા જુદા ગ્રંથોમાંથી સંગૃહીત કરવામાં આવ્યાં છે. દરેકનો છંદ અને વિષય અલગ અલગ જ છે.]

પ્રથમ સુભાષિત વચનમાં એક શાશ્વત સત્ય તરફ આપણું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે. બીજું સુભાષિત માણસને સુભાષ - (અર્થાત્ સારું ભાષણ કરવા)નો ઉપાય સૂચવે છે. ત્રીજા પદ્યમાં ત્રણ વસ્તુઓની ખાસિયત અને ચોથા પદ્યમાં સજ્જનની વિશેષતા વર્ણવી છે. પાંચમું પદ્ય સંવાદાત્મક છે. ટૂંકાં અને બે-બે અર્થ ધરાવતા પ્રશ્નો પાર્વતીના મુખમાં અને તેમના ઉત્તર શિવના મુખે મૂકાયા છે. છઠ્ઠું પદ્ય નીતિવચન છે અને જણાવે છે કે મોટાઈ કે સ્થૂળતા મહિમાનું કારણ નથી. નાના કે સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો પણ અનેરો મહિમા છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં સંગૃહીત પદ્યોમાંથી વિદ્યાર્થીએ બે પ્રકારે પ્રેરણા લેવાની છે. અહીં વ્યક્ત થયેલા વિચારરાશિને હૃદયંગમ કરીને એક બાજુ પોતાના વિચારવૈભવને વધારવાનો છે, તો બીજી બાજુ પદ્યોમાં પ્રયુક્ત પદ્યાવલિને બરાબર સમજી લઈને વિદ્યાર્થીએ પોતાની ભાષાકીય સમૃદ્ધિને પણ વધારવાની છે.]

यदशक्यं न तच्छक्यं यच्छक्यं शक्यमेव तत् ।

नोदके शकटं याति न च नौर्गच्छति स्थले ॥ 1 ॥

वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।

स्थायी भवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा ॥ 2 ॥

वार्ता च कौतुकवती विमला च विद्या

लोकोत्तरं परिमलश्च कुरङ्गनाभेः ।

तैलस्य बिन्दुरिव वारिणि दुर्निवारम्

एतत् त्रयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥ 3 ॥

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे

प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्निः ।

विकसति यदि पद्मं पर्वताग्रे शिलायाम्

न भवति पुनरुक्तं भाषितं सज्जनानाम् ॥ 4 ॥

कस्त्वं शूली मृगय भिषजं नीलकण्ठः प्रियेऽहं

केकामेकां कुरु पशुपतिः नैव दृष्टे विषाणे ।

स्थाणुर्मुग्धे न वदति तरुर्जीवितेशः शिवायाः

गच्छाटव्याम् इति हतवचाः पातु वञ्चन्द्रचूडः ॥ 5 ॥

हस्ती स्थूलतनुः स चाङ्कुशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशः
 वज्रेणाभिहताः पतन्ति गिरयः किं वज्रमात्राः नगाः ।
 दीपे प्रज्वलिते विनश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः
 तेजो यस्य विराजते स बलवान् स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥ 6 ॥

टिप्पणी

1. अशक्यम् (न शक्यम् - नञ्त्त्पु.) જે સંભવિત નથી તે, ન થઈ શકનારું શકટમ્ ગાડું યાતિ (યા જવું વ. અ. એ.વ.) જાય છે. ચાલે છે. નૌ: (નૌ સ્ત્રી. પ્ર. એ.વ.) નાવડું, હોડી
2. પ્રયોક્તવ્યમ્ (પ્ર + યુજ્ + તવ્ય વિ. કૃ.) વાપરવું જોઈએ, પ્રયોજવું સ્થાયી (સ્થાયિન્ પું. પ્ર. એ.વ.) કાચમ ટકી રહે તેવું, કાચમી રાગ: રંગ શુક્લપટે (શુક્લ: ચાસૌ પટ:, તસ્મિન્ - કર્મ.) સફેદ કપડા ઉપર
3. વાર્તા સમાચાર, વાવડ (પર્યાય - વૃત્તાન્ત:, ઉદન્ત:,) કૌતુકવતી કૌતુક ધરાવતી, કુતૂહલ જગાડે તેવી, લોકોત્તરમ્ (લોકાત્ ઉત્તરમ્ - પં. તત્પુ.) લોકથી ઉત્તર, લોક કરતાં વધારે સારી પરિમલ: સુગંધ, મહેક કુરઙ્ગનાભે: (કુરઙ્ગસ્ય નાભિ: - ષ.તત્પુ.) હરણની નાભિમાંથી બિન્દુ: ટીપું વારિણિ (વારિ નપું. સ. એ.વ.) પાણીમાં દુર્નિવારમ્ મુશ્કેલીથી અટકાવી શકાય તેવું પ્રસરતિ (પ્ર + સ્ વ. અ. એ.વ.) પ્રસરી જાય છે, ફેલાય છે.
4. ઉદયતિ (ઉત્ અય્ વ. અ. એ.વ.) ઊગે છે દિગ્વિભાગે (દિશાં વિભાગ: - ષ. તત્પુ.) દિશામાં, દિશાની બાજુ મેરુ: મેરુ (એ નામનો એક પર્વત) વહ્નિ: અગ્નિ વિકસતિ (વિ + કસ્ વ. અ. એ.વ.) વિકસે છે, ખીલે છે પર્વતાગ્રે (પર્વતસ્ય અગ્રે - ષ. તત્પુ.) પર્વતની ટોચ ઉપર શિલાયામ્ પથ્થર ઉપર પુનરુક્તમ્ ફરી બોલેલું ભાષિતમ્ (ભાષ્ + ક્ત ક. ભૂ.કૃ. નપું.) કહેલું, બોલેલું.
5. શૂલી (શૂલમ્ અસ્ય અસ્તિ - ત.પ્ર.) શૂલવાળો (શૂલના બે અર્થ છે. 1. ત્રિશૂળ અને 2. પીડા. તેથી શૂલીના પણ બે અર્થ છે - ત્રિશૂળવાળો અને પીડાવાળો) મૃગય (મૃગ્ આજ્ઞા. મ. એ.વ.) શોધ, ખોજ કર ભિષજમ્ વૈદ્યને નીલકण्ठ: (નીલ: કण्ठ: यस्य સ: - બહુ.) નીલા કંઠવાળો, જાંબૂ જેવા રંગના કંઠવાળો (એક અર્થ શિવ અને બીજો અર્થ મોર) કેકામ્ ધ્વનિ, મોરનો ટહુકો કુરુ (કૃ આ. મ. એ.વ.) કર પશુપતિ: (પશૂનાં પતિ: - ષ.તત્પુ.) પશુઓનો પતિ (એક અર્થ શિવ અને બીજો અર્થ આખલો) દૃષ્ટે (દૃશ્ કર્મ. વ. ડ. એ.વ.) દેખાયેલાં વિષાણે બે શીંગડાં સ્થાણુ: સ્થિર રહેનારું (એક અર્થ શિવ અને બીજો અર્થ ઠુંઠું) મુગ્ધે હે ભોળી તરુ: વૃક્ષ, ઝાડ જીવિતેશ: (જીવિતસ્ય ઈશ: - ષ.તત્પુ.) પતિ, પ્રાણોનો નાથ (એક અર્થ શિવ અને બીજો અર્થ પતિ) શિવાયા: શિવાનો (પાર્વતીનો - શિયાળવીનો) અટવ્યામ્ (અટવી સ્ત્રી. સ. એ.વ.) જંગલમાં, વનમાં હતવચા: (હતાનિ વચાંસિ यस્ય સ:, હતવચસ્ - બહુ.) હણાયાં છે વચન જેનાં તેવા, બોલતાં બંધ થઈ ગયેલા પાતુ (પા આ. અ. એ.વ.) રક્ષા કરો. વ: તમારી ચન્દ્રચૂડ: (ચન્દ્ર: ચૂડાયામ્ यस્ય સ: - બહુ.) શિવ (જેમની ચૂડા-જટામાં ચંદ્ર છે, તેવા)
6. હસ્તી હાથી સ્થૂલતનુ: (સ્થૂલા તનુ: यस્ય સ: - બહુ.) જાડા શરીરવાળો અઙ્કુશવશ: (અઙ્કુશેન વશ: - તૃ.તત્પુ.) અંકુશથી વશમાં થયેલો હસ્તિમાત્ર: (હસ્તી માત્રા यस્ય સ: - બહુ.) હાથી જેવડો અભિહતા: (અભિ + હન્ ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) હણાયેલા, વેરણછેરણ કરેલા વજ્રમાત્ર: (વજ્ર:માત્રા યેષાં તે - બહુ.) વજ્રના જેવડા નગા: (ન ગચ્છતિ - નગ:, તે - ઉપ. તત્પુ.) પર્વતો (પર્યાય - અચલ:, શૈલ:, અદ્રિ:) પ્રજ્વલિતે (પ્ર + જ્વલ્ + ક્ત ક.ભૂ.કૃ.) પ્રજ્વલિત થાય ત્યારે, પ્રકટે ત્યારે તમ: અંધારું તેજ: તેજ, પ્રકાશ સ્થૂલેષુ જાડામાં, સ્થૂળતામાં પ્રત્યય: વિશ્વાસ, ભરોસો.

સન્ધિ

યદશક્યમ્ (યત્ અશક્યમ્) । તચ્છક્યમ્ (તત્ શક્યમ્) । યચ્છક્યમ્ (યત્ શક્યમ્) । નોદકે (ન ઉદકે) । નૌર્ગચ્છતિ (નૌઃ ગચ્છતિ) । વચસ્તત્ર (વચઃ તત્ર) । યત્રોક્તમ્ (યત્ર ઉક્તમ્) । ચાત્યન્તમ્ (ચ અત્યન્તમ્) । પરિમલશ્ચ (પરિમલઃ ચ) । બિન્દુરિવ (બિન્દુઃ ઇવ) । કસ્ત્વમ્ (કઃ ત્વમ્) । પ્રિયેઽહમ્ (પ્રિયે અહમ્) । નૈવ (ન એવ) । સ્થાણુર્મુગ્ધે (સ્થાણુઃ મુગ્ધે) । તરુર્જીવિતેશઃ (તરુઃ જીવિતેશઃ) । ગચ્છાટવ્યામ્ (ગચ્છ અટવ્યામ્) । વશ્ચન્દ્રચૂડઃ (વઃ ચન્દ્રચૂડઃ) । સ ચાઙ્કુશવશઃ (સઃ ચ અઙ્કુશવશઃ) । હસ્તિમાત્રોઽઙ્કુશઃ (હસ્તિમાત્રઃ અઙ્કુશઃ) । વજ્રેણાભિહતાઃ (વજ્રેણ અભિહતાઃ) । સ બલવાન્ (સઃ બલવાન્) ।

વિશેષ

1. કસ્ત્વં શૂલી... ।

આ એક પદ્યમાં પાર્વતીની સાથે થયેલો શિવનો સંવાદ છે. આ સંવાદમાં પાર્વતીની સામે શિવની વાણી પાછી પડે છે. કેમ કે, પાર્વતીએ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતી વખતે શિવ જે પદાવલિ વાપરે છે, તે પદાવલિ દ્વિ-અર્થી હોય છે. તેથી પાર્વતી બીજો અર્થ લે છે અને આગળનો સંવાદ ચાલુ રાખે છે. છેવટે શિવની વાણી અટકી પડે છે. આવી શાબ્દિક પરિસ્થિતિ ઊભી કરીને કવિએ છેવટે ઉત્તર વાળવાનાં કાર્યમાં જેમનાં વચનો હત થઈ ગયાં છે એટલે કે અટકી ગયાં છે, તેવા શિવ પાસે (પોતાના ભક્તોની - તમારી સહુની) રક્ષાની પ્રાર્થના કરી છે. અહીં શ્લેષ અલંકારનો પ્રયોગ ચમત્કૃતિ સર્જે છે.

સંવાદ આ પ્રમાણે છે - 1. **પાર્વતી** — ત્વં કઃ ? **શિવઃ** — (અહમ્) શૂલી અસ્મિ । 2. **પાર્વતી** — (યદિ ત્વં) શૂલી અસિ, તર્હિ ભિષજમ્ મૃગય । **શિવઃ** — પ્રિયે ! અહં શૂલી (- પીડાવાન્ નાસ્મિ) અહમ્ તુ નીલકण्ठઃ (અસ્મિ) । 3. **પાર્વતી** — (યદિ ત્વં નીલકण्ठઃ અસિ, તર્હિ) એકાં કેકાં કુરુ । **શિવઃ** — અહં નીલકण्ठઃ અર્થાત્ મયૂરઃ નાસ્મિ, અહમ્ તુ પશુપતિઃ અસ્મિ । 4. **પાર્વતી** — યદિ ત્વં પશુપતિઃ અસિ તર્હિ (તવ શિરસિ) વિષાણે નૈવ દૃષ્ટે । **શિવઃ** — અહં પશુપતિઃ અર્થાત્ વૃષભઃ નાસ્મિ, અહમ્ તુ સ્થાણુઃ (અસ્મિ) । 5. **પાર્વતી** — યદિ ત્વં સ્થાણુઃ અસિ, તર્હિ (સ્થાણુઃ - તરુઃ તુ) ન વદતિ (ત્વં કથં વદસિ ?) **શિવઃ** — અહં સ્થાણુઃ અર્થાત્ તરુઃ (જડઃ) નાસ્મિ, અહં તુ શિવાયાઃ જીવિતેશઃ અસ્મિ । 6. **પાર્વતી** — યદિ ત્વં શિવાયાઃ અર્થાત્ શૃગાલ્યાઃ પતિઃ અસિ, તર્હિ અટવ્યાં ગચ્છ । (અત્ર તવ કિં કાર્યમસ્તિ ।)

2. સ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ ।

કોઈ મોટી વસ્તુને વશ કરવા માટે એનાથી વધારે મોટી વસ્તુની જરૂર રહે છે, એવી સામાન્ય જનમાનસની માનસિકતાને બદલવા માટે અહીં ત્રણ ઉદાહરણ આપીને સમજાવવામાં આવ્યું છે કે, મોટાને વશ કરવા માટે હંમેશાં મોટી વસ્તુ જ કામ આવે છે, એવું નથી. જેમ કે હાથીને વશ કરવા માટે વપરાતો અંકુશ હાથી જેવડો મોટો હોતો નથી, પરંતુ નાનો હોય છે. એવી જ રીતે ગિરિ-પર્વતને વેરવિખેર કરી દેતું વજ્ર પર્વત જેવડું મોટું હોતું નથી. અંધારાનો વ્યાપ જેટલો હોય છે, તેટલો વ્યાપ દીવાનો હોતો નથી. નાનકડો દીવો ઘણા વિસ્તૃત એવા અંધારાનો નાશ કરી દે છે. આ ઉપરથી માણસે સમજી લેવું જોઈએ કે મોટું કામ કરવા માટે મોટાની જ જરૂર પડે છે, એમ હોતું નથી. પરંતુ નાની અમથી વસ્તુ પણ મોટું કામ કરી શકે છે. એટલે હંમેશાં મોટા ઉપર જ ભરોસો રાખવો નહિ, નાની વસ્તુ પણ મોટા કામ માટે ભરોસાપાત્ર છે.

સ્વાધ્યાય

1. યથાસ્વં વિકલ્પં ચિત્વા લિખત ।

(1) ઉદકે કિં ન યાતિ ?

(ક) નૌઃ

(ખ) જલમ્

(ગ) શકટમ્

(ઘ) જનઃ

- (2) रागः कुत्र स्थायी भवति ?
(क) कटे (ख) पटे (ग) शुक्लपटे (घ) शुक्ले
- (3) कस्य भाषितं पुनरुक्तं न भवति ?
(क) जनानाम् (ख) सज्जनानाम् (ग) विद्वज्जनानाम् (घ) दुर्जनानाम्
- (4) यदि त्वं शूली असि तर्हि ..... मृगय ?
(क) भिषजम् (ख) वनम् (ग) विषाणम् (घ) नीलकण्ठम्
- (5) हतवचाः कः वर्तते ?
(क) पार्वती (ख) चन्द्रचूडः (ग) भिषक् (घ) सज्जनः
- (6) 'स्थूलेषु कः प्रत्ययः' - इत्यत्र प्रत्ययः पदस्य कः अर्थः ?
(क) ज्ञानम् (ख) विश्वासः (ग) निमित्तम् (घ) उपयोगिता

2. संस्कृतभाषया उत्तराणि यच्छत।

- (1) नौः कुत्र न गच्छति ?
(2) वचः कुत्र वक्तव्यम् ?
(3) किं त्रयं स्वयं प्रसरति ?
(4) 'चन्द्रचूडः' नाम कः ?
(5) कः बलवान् ?

3. असंदर्भ समझाओ :

- (1) रागः शुक्लपटे यथा।
(2) न भवति पुनरुक्तं भाषितं सज्जनानाम्।
(3) स्थूलेषु कः प्रत्ययः।

4. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) चन्द्रचूडः (2) शूली (3) नीलकण्ठः (4) स्थाणुः (5) नगाः

5. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) शक्य-अशक्यनो भेद
(2) सज्जनो-नुं वयन्
(3) शिव-पार्वतीनो संवाद
(4) तेजस्वी-नुं भुत्व

6. नीचेना श्लोकोनी पूर्ति करो :

- (1) यदशक्यं ..... स्थले ॥
(2) वार्ता च ..... भूमौ ॥

8. ज्ञेयं रूपं तदेव मे

[**प्रस्तावना** : महाकवि कालिदासे अभिज्ञानशाकुंतलनां मंगलाचरणમાં શંકરની અષ્ટમૂર્તિઓની પરિકલ્પના કરી છે. આમાંથી પ્રેરણા લઈને ઈ. સ. 1981માં તૈયાર થયેલા ધોરણ નવના સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકનું અષ્ટમૂર્તિરહમ્ શીર્ષકથી એક કાવ્ય સંપાદિત કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં પ્રસંગને અનુરૂપ પરિવર્તન કરીને, અહીં નવાં પદો રચીને ચરાચર જગતમાં વ્યાપ્ત ઈશ્વરની અષ્ટમૂર્તિઓની નૂતન પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

ઈશ્વર જેમ સ્વેચ્છાએ કોઈ જાતના દબાણ વગર ‘પોતાનું કર્તવ્ય’ છે, એમ માનીને જીવમાત્ર ઉપર સતત પરોપકારની વર્ષા કરે છે, તેમ માનવસમાજની વિવિધ વ્યવસાયમાં જોડાયેલી વ્યક્તિઓ પણ કોઈ જાતના દબાણ વગર પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને સતત કાર્યરત રહે છે. આ કારણે આ પ્રકારની વ્યક્તિઓ ઈશ્વરનું જ રૂપ છે, એમ અહીં માનવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ પદમાં ઈશ્વર પોતાના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા કરે છે. એ મુજબ લોકનું જે હિતકારી અર્થાત્ કલ્યાણ કરનારું રૂપ છે, તે મારું જ રૂપ છે. એ પછી ક્રમશઃ કૃષકઃ, તન્તુવાયઃ, શિલ્પી, પ્રશિક્ષકઃ, વૈદ્યઃ, વૈજ્ઞાનિકઃ, સાધુઃ અને સૈનિકઃ - એમ માનવસમાજનું હિત કરનારા આઠ વ્યવસાયીઓનાં રૂપને ભગવાન પોતાનાં સ્વરૂપ બતાવે છે. આ આઠ વ્યવસાયીઓ માનવજીવનના અસ્તિત્વ માટે આવશ્યક રોટી, કપડાં, મકાન, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, સુખનાં સાધનો, સજ્જનતા અને સુરક્ષાને સાધી આપનારા સામાજિકો છે. પ્રસ્તુત પદોમાં એક બાજુ દરેક માણસને તેમના પ્રત્યે આદરનો ભાવ રાખવાનો સંદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તો બીજી બાજુ જે-તે વ્યવસાયમાં જોડાયેલી વ્યક્તિઓને તેમનું કર્તવ્ય ઉચિત રીતે નિભાવવાનો ઉપદેશ પણ આપવામાં આવ્યો છે.]

ભગવાન્ ઉવાચ —

નાહં વૈકુण્ઠરાજોઽસ્મિ કૈલાસાધિપતિર્ન વા ।

લોકાનાં હિતકારિ યત્ જ્ઞેયં રૂપં તદેવ મે ॥ 1 ॥

કૃષકાઃ યે કૃષિં કૃત્વા ધાન્યં યચ્છન્તિ સ્વેચ્છયા ।

ઉપકુર્વન્તિ જીવેભ્યઃ તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ॥ 2 ॥

વસ્ત્રં વયન્તિ લોકાનાં શીત-તાપ-નિવારકમ્ ।

તન્તુવાયાઃ હિતે લગ્નાઃ તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ॥ 3 ॥

રચયન્તિ નિવાસાન્ યે વસન્તિ કુટિરે સ્વયમ્ ।

નિર્માતારઃ શ્રમસ્નાતાઃ તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ॥ 4 ॥

વિદ્યાદાને સદા રક્તાઃ સંસ્કારસેચને તથા ।

શિક્ષયન્તિ સમાજં યે તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ॥ 5 ॥

વ્યાધિનાશે સદા દક્ષા ભિષજઃ સ્વાસ્થ્યરક્ષકાઃ ।

મોદયન્તિ જનાન્ નિત્યં તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ॥ 6 ॥

आविष्कारं नवं कृत्वा दुःखं परिहरन्ति ये ।

प्रेयो वैज्ञानिकाः सन्ति तस्मात् रूपं त एव मे ॥ 7 ॥

श्रेयस्करा जनानां ये सत्पथं दर्शयन्ति च ।

साधवः साधयन्तीति तस्मात् रूपं त एव मे ॥ 8 ॥

येषां देशहितायैव प्राणाः ज्ञानं तथा बलम् ।

सैनिकाः राष्ट्ररक्षायै तस्मात् रूपं त एव मे ॥ 9 ॥

कृषकः तन्तुवायश्च शिल्पी प्रशिक्षकस्तथा ।

वैद्यो वैज्ञानिकः साधुः सैनिक इति विश्रुताः ॥ 10 ॥

अहमिव विना भेदं हितमष्टौ प्रकुर्वते ।

नित्यं हितकरा ह्येते तस्मात् रूपं त एव मे ॥ 11 ॥

टिप्पणी

1. वैकुण्ठराजः (वैकुण्ठस्य राजा - ष.त.) वैकुण्ठना राजा, ભગવાન વિષ્ણુ કૈલાસાધિપતિ: (કૈલાસસ્ય અધિપતિ: - ષ.ત.) કૈલાસ પર્વતના સ્વામી, ભગવાન શિવ હિતકારિ (હિતં કર્તુમ્ શીલમ્ (હિત + અમ્ કૃ + ણિનિ > ઇન્ - કૃ.) - ઉપ.તત્પુ.) હિત કરવાના સ્વભાવવાળો, હિત કરનાર જ્ઞેયમ્ (જ્ઞા + યત્ > ય વિધ્યર્થ કૃ.) જાણવું જોઈએ. સમજવું

2. કૃષકા: ખેડૂતો, કિસાન યચ્છન્તિ (દા > યચ્છ્ આપવું વ.અ.બ.વ.) આપે છે. સ્વેચ્છયા (સ્વસ્ય ઇચ્છા, તયા - ષ.તત્પુ.) પોતાની ઈચ્છાથી ઉપકુર્વન્તિ (ઉપ + કૃ ઉપકાર કરવો વ.અ.બ.વ.) ઉપકાર કરે છે. ભલું કરે છે. જીવેભ્યઃ જીવોને માટે

3. વચન્તિ (વે > વચ્ વણવું, ગૂંથવું વ.અ.બ.વ.) વણીને તૈયાર કરે છે, બનાવે છે શીત-તાપ-નિવારકમ્ (શીતં ચ તાપઃ ચ - શીતતાપૌ (ઇ.દ્વ.). શીતતાપયોઃ નિવારકઃ, તમ્ - ષ.ત.) ઠંડી, ગરમીનું નિવારણ કરનાર તન્તુવાયાઃ વણકરો, વસ્ત્ર બનાવનારા લગ્નાઃ (લગ્ લાગવું, જોડાવવું + ક્ત > ત ક.ભ.કૃ.) જોડાયેલા

4. રચયન્તિ (રચ્ + (પ્રે) ણિચ્ > ઇ રચવું, બનાવવું વ.અ.બ.વ.) બનાવે છે, રચે છે નિવાસાન્ મકાનોને, નિવાસસ્થાનોને વસન્તિ (વસ્ રહેવું વ.અ.બ.વ.) રહે છે, નિવાસ કરે છે કુટિરે નાનાં ઘરમાં, ઝૂંપડીમાં નિર્માતાઃ નિર્માણ કરનારા, કડિયાઓ શ્રમસ્નાતાઃ (શ્રમેણ સ્નાતાઃ - તૃ.તત્પુ.) મહેનતથી પલળી જનારા, પરસેવાથી સ્નાન કરનારા.

5. વિદ્યાદાને (વિદ્યાયાઃ દાનમ્, તસ્મિન્ - ષ.તત્પુ.) વિદ્યાના દાનમાં રક્તાઃ (રજ્ઞ્ લાગેલા રહેવું + ક્ત > ત ક.ભ.કૃ.) લાગેલા સંસ્કારસેચને (સંસ્કારાણાં સેચનમ્, તસ્મિન્ - ષ.તત્પુ.) સંસ્કારોના સિંચનમાં શિક્ષયન્તિ (શિક્ષ + (પ્રે) ણિચ્ > ઇ શીખવાડવું વ.અ.બ.વ.) શીખવે છે, ભણાવે છે.

6. વ્યાધિનાશો (વ્યાધીનામ્ નાશઃ, તસ્મિન્ - ષ.તત્પુ.) રોગનો નાશ કરવામાં, રોગના નિવારણમાં દક્ષાઃ નિપુણ, ડોશિયાર ભિષજઃ (ભિષજ્ પું. પ્ર. બ.વ.) વૈદ્યો, ડોક્ટર સ્વાસ્થ્યરક્ષકાઃ (સ્વાસ્થ્યસ્ય રક્ષકાઃ - ષ.તત્પુ.) સ્વાસ્થ્યનું રક્ષણ

કરનારા મોદયન્તિ (મુદ્ + (પ્રે) ણિચ્ > ઙ ખુશ રાખવું, પ્રસન્ન કરવું વ.અ.બ.વ.) ખુશ રાખે છે, પ્રસન્ન કરે છે.

7. નવમ્ નવા આવિષ્કારમ્ (નવી) શોધને, ખોજને પરિહરન્તિ (પરિ+ હ નિવારણ કરવું વ.અ.બ.વ.) નિવારણ કરે છે, દૂર કરે છે પ્રેયઃ ભૌતિક સુખ આપનાર વૈજ્ઞાનિકાઃ વૈજ્ઞાનિકો, સંશોધકો.

8. શ્રેયસ્કરાઃ શ્રેય અર્થાત્ આત્મકલ્યાણ કરનારા, કલ્યાણ કરનારા સત્પથમ્ સજ્જનોના માર્ગને, સાચા રસ્તાને દર્શયન્તિ (દૃશ્+ (પ્રે) ણિચ્ > ઙ દેખાડવું વ.અ.બ.વ.) દેખાડે છે, બતાવે છે સાધવઃ સાધુ લોકો, સજ્જનો સાધયન્તિ (સાધ્+ (પ્રે) ણિચ્ > ઙ સાધી આપવું, સિદ્ધ કરી આપવું વ.અ.બ.વ.) સાધી આપે છે, સિદ્ધ કરી આપે છે ઙિતિ એ કારણે, એથી.

9. દેશહિતાય દેશના કલ્યાણને માટે પ્રાણાઃ પ્રાણ (પ્રાણ શબ્દ નિત્ય બહુવચનમાં વપરાય છે.) રાષ્ટ્રરક્ષાયૈ રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે.

10. શિલ્પી કડિયો, કારીગર પ્રશિક્ષકઃ શિક્ષક વૈદ્યઃ વૈદ્ય, ડોક્ટર, ચિકિત્સક વિશ્રુતાઃ (વિ + શ્રુ સાંભળવું + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) જાણીતા છે.

11. વિના ભેદમ્ ભેદ વગર, ભેદભાવ રાખ્યા સિવાય અષ્ટૌ આઠ પ્રકુર્વતે (પ્ર + કૃ કરવું વ.અ.વ.) કરે છે.

સન્ધિ

નાહં વૈકુળ્ઠરાજોઽસ્મિ (ન અહમ્ વૈકુળ્ઠરાજઃ અસ્મિ) । કૈલાસાધિપતિર્ન (કૈલાસાધિપતિઃ ન) । તદેવ (તત્ એવ) । ત એવ (તે એવ) । શ્રેયસ્કરા જનાનામ્ (શ્રેયસ્કરાઃ જનાનામ્) । સાધયન્તીતિ (સાધયન્તિ ઙિતિ) । દેશહિતાયૈવ (દેશહિતાય એવ) । તન્તુવાયશ્ચ (તન્તુવાયઃ ચ) । પ્રશિક્ષકસ્તથા (પ્રશિક્ષકઃ તથા) । વૈદ્યો વૈજ્ઞાનિકઃ (વૈદ્યઃ વૈજ્ઞાનિકઃ) । સૈનિક ઙિતિ (સૈનિકઃ ઙિતિ) । હિતકરા હ્યેતે (હિતકરાઃ હિ એતે) ।

વિશેષ

1. તસ્માત્ રૂપં ત એવ મે ।

પરમ સત્તાનું અસ્તિત્વ કણકણમાં છે, એમ મનાય છે. કણકણમાં વ્યાપીને રહેલી આ સત્તાનો અહેસાસ જ્ઞાનથી થાય છે. પરંતુ જ્યારે આ સત્તાનો કર્મથી અહેસાસ કરવાની ભક્તને કામના થાય છે, ત્યારે તેને કોઈ રૂપની અપેક્ષા રહે છે. આ સંદર્ભે ઈશ્વરનાં વિવિધ રૂપોની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે. ક્યારેક કર્મની સમાનતાથી પણ સ્વરૂપની સમાનતા સિદ્ધ થતી હોય છે. ઈશ્વર સ્વેચ્છાએ કોઈ જાતના દબાણ વગર પરહિતનું કર્મ કરી રહ્યા છે, તેમ માનવસમાજના કૃષક વગેરે પણ પોતપોતાનાં કર્મ કરી રહ્યા છે. આમ, કર્મની સમાનતાને તથા પરોપકારની ઉચ્ચ ભાવનાને કારણે કૃષક વગેરેને પોતાનાં અન્યરૂપો તરીકે જોવાનું ઈશ્વર જણાવી રહ્યા છે.

2. નિત્યં હિતકરાઃ હ્યેતે ।

માનવજીવનમાં આહાર, વસ્ત્ર, આવાસ, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, ભૌતિક સાધનો, આધ્યાત્મિક વિચારો અને સુરક્ષા - આ બધું અનિવાર્ય છે. આ બધાની સુવિધા આપનાર વ્યક્તિઓ ક્રમશઃ ખેડૂત, વણકર, કડિયો, શિક્ષક, વૈદ્ય, વૈજ્ઞાનિક, સંત-સાધુ અને સૈનિક છે. આ બધા માત્ર અર્થોપાર્જન માટે જ કામ કરે છે, એમ નથી. પરંતુ તેઓ પરોપકારની ભાવના રાખીને સહુ માટે સમાનતાથી વર્તે છે. આ કારણે તેઓ સહુના નિત્ય ઉપકારક છે. આવો ઉપકાર તેઓ સહુનું હિત સધાય એ રીતે કરતા હોવાથી તે સહુને અહીં હિતકર્તા પણ કહેવામાં આવ્યા છે.

3. પ્રેયઃ ।

શારીરિક સુખ અને કલ્યાણને લગતી બાબતો તેમજ તદનુરૂપ સાધન-સામગ્રીને પ્રેય કહે છે. જેમ કે ભોજન, વસ્ત્ર વગેરે. આ બધું શરીરને સુખ આપે છે અને શરીરનું કલ્યાણ કરે છે. આવી જ રીતે શરીરને સુખ કે તુષ્ટિ આપનાર બીજી અનેક પ્રકારની ભૌતિક સાધન-સામગ્રી પ્રેય કહેવાય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે શરીર નાશવંત છે. તેથી શરીરનો નાશ થતાં આ પ્રકારની સાધન-સામગ્રી પણ એક રીતે તો નાશ જ થઈ જાય છે. આ રીતે જોતાં પ્રેયનો સંબંધ શરીર સાથે છે. તેથી જ્યાં સુધી શરીર હોય છે, ત્યાં સુધી જ આ પ્રેયનું અસ્તિત્વ હોય છે. શરીર ક્ષણભંગુર છે, તેથી પ્રેય પણ ક્ષણભંગુર છે.

4. શ્રેયઃ ।

આત્મકલ્યાણ અને આત્મસંતુષ્ટિને લગતી બાબતો તથા સાધન-સામગ્રીને શ્રેય કહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આત્માના આનંદને શ્રેય કહે છે. આત્મા અવિનાશી અને શાશ્વત છે, તેથી આત્માનો આનંદ પણ અવિનાશી અને શાશ્વત છે. જ્ઞાન, દયા-કરુણા, પરોપકારભાવના વગેરે શ્રેયની કોટિમાં આવે છે. માટે શ્રેયનું અનુસરણ હિતકારક છે.

5. સાધવઃ ।

સાધુ-સંતો પાસે બે પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે. એક શાસ્ત્રોનું અને બીજું આત્મતત્ત્વનું. આ બંને પ્રકારના જ્ઞાન દ્વારા તેઓ માનવમાત્રનું કલ્યાણ કરે છે. કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર અને કોઈ પણ જાતની અપેક્ષા વગર તેઓ સહુને જ્ઞાન પીરસે છે, જે જ્ઞાન દ્વારા માણસ પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે છે.

આ રીતે ઉપકાર કરનાર સાધુ-સંતોની સમગ્ર માનવસમાજને સદા-સર્વદા આવશ્યકતા રહે છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ સંસ્કૃતભાષયા લિખત ।

- (1) ભગવતઃ કિં રૂપં જ્ઞેયમ્ ?
- (2) ધાન્યં કે ચચ્છન્તિ ?
- (3) વસ્ત્રાણિ કીદૃશાનિ ભવન્તિ ?
- (4) નિર્માતારઃ સ્વયં કુત્ર વસન્તિ ?
- (5) શિક્ષકાઃ કિં કુર્વન્તિ ?
- (6) સૈનિકાનાં કિં કિં રાષ્ટ્રક્ષાયૈ ભવતિ ?

2. સસંદર્ભ સમજાવો :

- (1) નાહં વૈકુણ્ઠરાજોઽસ્મિ ।
- (2) જ્ઞેયં રૂપં તદેવ મે ।
- (3) સત્પથં દર્શયન્તિ ચ ।

3. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) प्रेयः ।
- (2) श्रेयस्कराः ।
- (3) साधवः ।
- (4) वैज्ञानिकाः ।

4. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) भगवाननां विविध स्वरूपो
- (2) कृषकनुं मडत्त्व
- (3) शिक्षकनुं कार्य

5. क-वर्गम् ख-वर्गेण सह यथास्वं योजयत ।

क-वर्गः

- (1) तस्मात् रूपं तदेव मे
- (2) उपकुर्वन्ति जीवेभ्यः
- (3) सत्पथं दर्शयन्ति
- (4) दुःखं परिहरन्ति
- (5) वस्त्रं वयन्ति

ख-वर्गः

- (1) कृषकाः
- (2) तन्तुवायाः
- (3) भगवान्
- (4) साधवः
- (5) भिषजः
- (6) वैज्ञानिकाः

9. किं वैद्येन प्रयोजनम्

[प्रस्तावना : संस्कृतविद्याમાં आयુર્વેદ પણ એક વિદ્યા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત છે. આમાં ચરક, સુશ્રુત તથા ભાવપ્રકાશ જેવા અનેક ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આ બધા ગ્રંથોમાં ખૂબ જ સૂક્ષ્મતાથી જે-તે વિષયની વિચારણા કરવામાં આવી છે અને તેને સમજવા માટે પૂર્વાપરનો સંદર્ભ જાણમાં હોવો જરૂરી થઈ પડે છે. પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક કોઈક વિષયની વિચારણા દરમિયાન મુક્તરૂપે અમુક મૂલ્યવાન વિચાર પણ રજૂ થઈ જતો હોય છે. આવા વિચારો સામાન્ય જનમાનસના મનમાં વસી જતા હોય છે અને તેથી તેનો લાભ સહુ કોઈ લઈ શકતું હોય છે. પ્રસ્તુત પાઠમાં આયુર્વેદ વિદ્યાના જુદા જુદા ગ્રંથોમાંથી સાત પદ્યોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.]

સ્વાસ્થ્ય જીવનનું પ્રથમ સુખ છે. તેને જાળવી રાખવા માટે કેટલુંક જ્ઞાન અપેક્ષિત છે. અહીં પ્રથમ પદ્યમાં ભોજનને અંતે, દિવસને અંતે અને રાત્રિને અંતે જે પદાર્થોનું સેવન કરવાનું છે, તેનો નિર્દેશ છે. દિવસમાં કેટલી વાર ખાવાથી શું શું થાય છે, તેની વાત બીજા પદ્યમાં છે. ત્રીજા પદ્યમાં માણસ પોતાનો વૈદ્ય પોતે જ બની રહે, તે માટેની વાત કરવામાં આવી છે. એ પછી ચોથા પદ્યમાં આયુર્વેદશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત રજૂ થયો છે. છઠ્ઠું પદ્ય ચિકિત્સા કરનાર વ્યક્તિની યોગ્યતાનું વર્ણન કરે છે. છેલ્લાં બે પદ્યો શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે વ્યાયામની ઉપયોગિતાને સૂચવનારાં છે.

આ પદ્યોમાં પીરસાયેલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેના અનુસંધાને કેટલોક પુરુષાર્થ અપેક્ષિત છે. પાઠનો અભ્યાસ કરીને તેના ફળ તરીકે પ્રાપ્ત જ્ઞાનનો આધાર લઈ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની દિનચર્યામાં જરૂરી સાવધાની રાખે, તે અપેક્ષિત છે.]

ભોજનાન્તે પિબેત્ તક્રમ્ દિનાન્તે ચ પિબેત્ પયઃ ।

નિશાન્તે ચ પિબેત્ વારિ કિં વૈદ્યેન પ્રયોજનમ્ ॥ 1 ॥

એકભુક્તં સદારોગ્યં દ્વિભુક્તં બલવર્ધનમ્ ।

ત્રિભુક્તં ચ સદારોગં ચતુર્ભુક્તં તુ મારકમ્ ॥ 2 ॥

હિતાહારા મિતાહારા અલ્પાહારાશ્ચ યે જનાઃ ।

ન તાન્ વૈદ્યાશ્ચિકિત્સન્તિ આત્મનસ્તે ચિકિત્સકાઃ ॥ 3 ॥

આહારં પચતિ વહ્નિઃ દોષાનાહારવર્જિતઃ ।

ધાતૂન્ ક્ષીણેષુ દોષેષુ જીવિતં ધાતુસંક્ષયે ॥ 4 ॥

સ્મૃતિમાન્ યુક્તિહેતુજ્ઞો જિતાત્મા પ્રતિપત્તિમાન્ ।

ભિષગૌષધસંયોગૈશ્ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ॥ 5 ॥

વ્યાયામસ્વિન્નગાત્રસ્ય પદ્ભ્યામુદ્વર્તિતસ્ય ચ ।

વ્યાધયો નોપસર્પન્તિ વૈનતેયમિવોરગાઃ ॥ 6 ॥

વયોબલશરીરાણિ દેશકાલાશનાનિ ચ ।

સમીક્ષ્ય કુર્યાદ્ વ્યાયામમન્યથા રોગમાપ્નુયાત્ ॥ 7 ॥

(સુશ્રુતસંહિતાયામ્, ચિકિત્સાસ્થાને 24 તમઃ અધ્યાયઃ)

ટિપ્પણી

1. ભોજનાન્તે (ભોજનસ્ય અન્તે - ષ.તત્પુ.) ભોજન પછી પિબેત્ (પા > પિબ્ વિધ્યર્થ. અ. એ.વ.) પીવું જોઈએ. તક્રમ્ ઇાશ, દિનાન્તે (દિનસ્ય અન્તે - ષ.તત્પુ.) દિવસના અંતે (રાત્રે) પયઃ (પયસ્ નપું. દ્વિ. એ.વ.) દૂધને નિશાન્તે (નિશાયાઃ અન્તે - ષ.તત્પુ.) રાત્રિના અંતે (સવારે) વૈદ્યેન પ્રયોજનમ્ વૈદ્ય-ડૉક્ટરનું શું પ્રયોજન રહે. (અર્થાત્ વૈદ્ય કે ડૉક્ટરની જરૂર રહેતી નથી.)

2. એકભુક્તમ્ (એકં ચ તત્ ભુક્તમ્ - કર્મ.) એકવાર કરેલું ભોજન સદારોગ્યમ્ હંમેશાં માટે આરોગ્ય (જાળવી રાખે છે.) દ્વિભુક્તમ્ બે વાર કરેલું ભોજન બલવર્ધનમ્ શક્તિને વધારનાર છે. ત્રિભુક્તમ્ ત્રણવાર કરેલું ભોજન સદારોગ્યમ્ હંમેશાં માટે રોગ (કરનારું હોય છે.) ચતુર્ભુક્તમ્ ચાર વાર કરેલું ભોજન મારકમ્ મારી નાખનારું. મૃત્યુકારક, મૃત્યુપ્રદ (બની રહે છે.)

3. હિતાહારાઃ (હિતઃ આહારઃ યેષામ્ તે - બહુ.) હિતકારક ભોજનવાળા મિતાહારાઃ (મિતઃ આહારઃ યેષામ્ તે - બહુ.) માપસરના ભોજનવાળા અલ્પાહારાઃ (અલ્પઃ આહારઃ યેષામ્ તે - બહુ.) થોડા ભોજનવાળા ચિકિત્સન્તિ (ચિકિત્સ વ. અ. બ.વ.) ચિકિત્સા કરે છે આત્મનઃ (આત્મન્ ષ.એ.વ.) પોતાના ચિકિત્સકાઃ વૈદ્યો, રોગનો ઉપચાર કરનારા.

4. આહારમ્ આહારને વહ્નિઃ અગ્નિ દોષાન્ દોષોને આહારવર્જિતઃ (આહારેણ વર્જિતઃ - તૃ.તત્પુ.) આહાર વિનાનો ધાતૂન્ ધાતુઓને વાત, પિત્ત અને કફને (આયુર્વેદના મત મુજબ વાત, પિત્ત અને કફ શરીરને ધારણ કરતા હોવાથી ધાતુ તરીકે ઓળખાય છે. તેમનું સમપ્રમાણ એ સ્વાસ્થ્યનું લક્ષણ છે અને વિષમપ્રમાણ એ અસ્વાસ્થ્ય-રોગનું લક્ષણ છે. ક્ષીણેષુ (દોષેષુ) દોષો ક્ષીણ થતાં, દોષ જ્યારે ઘટી જાય છે, ત્યારે (ક્ષીણેષુ (દોષેષુ) સતિ સપ્તમી પ્રયોગ છે. યદા દોષાઃ ક્ષીણાઃ ભવન્તિ તદા) જીવિતમ્ જીવન ધાતુસંક્ષયે (ધાતુનામ્ સંક્ષયઃ, તસ્મિન્ - ષ.તત્પુ.) ધાતુઓનો નાશ થાય ત્યારે

5. સ્મૃતિમાન્ સ્મરણ શક્તિવાળો યુક્તિહેતુઃ (યુક્તિઃ ચ હેતુઃ ચ - ઇ.દ્વ., યુક્તિહેતૂ જાનાતિ ઇતિ - ઉપ.તત્પુ.) યુક્તિ એટલે કે ઉપાય અને હેતુ એટલે કે કારણને જાણનાર જિતાત્મા (જિતઃ આત્મા યેન સઃ - બહુ.) પોતાના આત્મા ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર પ્રતિપત્તિમાન્ સારી પરીક્ષા કરી જાણનાર ભિષક્ વૈદ્ય, ડૉક્ટર ઔષધસંયોગૈઃ (ઔષધાનામ્ સંયોગઃ, તૈઃ - ષ.તત્પુ.) ઔષધોના સંયોગ કે મિશ્રણથી ચિકિત્સામ્ ચિકિત્સા, નિદાનને.

6. વ્યાયામસ્વિન્નગાત્રસ્ય (વ્યાયામેણ સ્વિન્નાનિ ગાત્રાણિ યસ્ય સઃ, તસ્ય - બહુ.) વ્યાયામથી થાકેલાં અંગોવાળો પદ્મ્યામ્ બંને પગોથી ઉદ્વર્તિતસ્ય (ઉત્ + વૃત્ આગળ વર્તવું વત્ ક.ભૂ.કૃ.) આગળ વર્તનારને, આગળ ગતિ કરનારને વ્યાધયઃ રોગો, બીમારીઓ ન ઉપસર્પન્તિ (ઉપ + સર્પ્ વ. અ.બ.વ.) પાસે જતી નથી. વૈનતેયમ્ (વિનતાયાઃ અપત્યં પુમાન્ - ત.પ્ર અપત્યાર્થક શબ્દ) ગરુડની પાસે ઇવ જેમ ઊરગાઃ (ઊરસા ગચ્છન્તિ - ઉપ. તત્પુ.) સર્પો.

7. વયોબલશરીરાણિ (વયઃ ચ બલં ચ શરીરં ચ - ઇ.દ્વ.) ઉંમર, શક્તિ અને શરીરને દેશકાલાશનાનિ (દેશઃ ચ કાલઃ ચ અશનમ્ ચ - ઇ.દ્વ.) સ્થાન, સમય અને ભોજન (આહાર) સમીક્ષ્ય બરાબર તપાસીને કુર્યાત્ કરવું જોઈએ (કૃ કરવું વિ અ. એ.વ.) આપ્નુયાત્ (આપ્ વિ. અ.એ.વ.) પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

સન્ધિ

અલ્પાહારાશ્ચ (અલ્પાહારાઃ ચ) । વૈદ્યાશ્ચિકિત્સન્તિ (વૈદ્યાઃ ચિકિત્સન્તિ) । આત્મનસ્તે (આત્મનઃ તે) । યુક્તિહેતુઃ જિતાત્મા (યુક્તિહેતુઃ જિતાત્મા) । ભિષગૌષધસંયોગૈશ્ચિકિત્સામ્ (ભિષક્ ઔષધસંયોગૈઃ ચિકિત્સામ્) । વ્યાધયો નોપસર્પન્તિ (વ્યાધયઃ ન ઉપસર્પન્તિ) । વૈનતેયમિવોરગાઃ (વૈનતેયમ્ ઇવ ઊરગાઃ) ।

વિશેષ

1. આત્મનસ્તે ચિકિત્સકાઃ ।

પોતાની જાતે પોતાની ચિકિત્સા કરનાર. જે માણસ હિતાહારી છે અર્થાત્ હિત કરનારું ભોજન કરે છે; ગમે તેવું સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોય, તોપણ મિતાહાર અર્થાત્ માફકસરનું ભોજન કરે છે. અને જે માણસ અલ્પાહાર અર્થાત્ એક સામટું નહિ, પરંતુ થોડું થોડું ભોજન કરે છે, તે માણસ હકીકતમાં પોતાની ચિકિત્સા પોતે જ કરી રહ્યો છે, એમ સમજવું જોઈએ. સાર એ છે કે, જો માણસ પોતાના ભોજનકર્મમાં હિતકારક, માફકસર અને અલ્પ ભોજન કરવાનું રાખે, તો તેને કોઈ રોગ થાય નહિ, પરિણામે એને કોઈ વૈદ્ય પાસે પણ જવાનું રહેતું નથી. પરંતુ જે માણસ પોતાના ભોજનની બાબતમાં સાવધાની રાખતો નથી, તે રોગી બને છે અને તેને વારંવાર વૈદ્યની પાસે જવાનું થાય છે. એકવાર રોગી થયા પછી, નીરોગી બનવા માટે પુનઃપુનઃ વૈદ્યનો આશ્રય લેવાનો થાય છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

2. ચિકિત્સાં કર્તુમર્હતિ ।

ચિકિત્સા કરવાનું કર્મ ગમે તે કરી શકે નહિ, કેમ કે એ કર્મ અને તેનું ફળ સીધી રીતે રોગીના જીવન સાથે સંકળાયેલું હોય છે. એટલે કોઈ સામાન્ય માણસ ચિકિત્સાનું કર્મ કરવા લાગે, તો ક્યારેક રોગીનું જીવન સંકટમાં પણ આવી જાય છે. આ કારણે ચિકિત્સકની પાસે ચિકિત્સા કરવાની એક ચોક્કસ યોગ્યતા હોવી જોઈએ. આ યોગ્યતા ઉપરાંત પણ કેટલીક બાબતો છે, કે જે ચિકિત્સકની પાસે હોવી જોઈએ. જેમ કે - ચિકિત્સકની પાસે સ્મરણશક્તિ હોવી જોઈએ. એ ઉપાય તથા હેતુને જાણનારો હોવો જોઈએ. વળી, તે જિતાત્મા અર્થાત્ પોતાના આત્મા ઉપર વિજય મેળવેલો હોવો જોઈએ અને અંતે ઉચિત પરીક્ષા કરીને નિદાન કરી ચિકિત્સા કરે, તેવો હોવો જોઈએ. આવો ચિકિત્સક જ રોગીની ચિકિત્સા કરી શકે છે.

3. સમીક્ષ્ય કુર્યાદ વ્યાયામમ્ ।

માણસે પોતાના શરીરને સ્વસ્થ રાખવા માટે વ્યાયામ કરવો બહુ જરૂરી છે. વ્યાયામ કરનારી વ્યક્તિએ કેટલીક વાતો ધ્યાન રાખવા જેવી છે. જેમ કે, પોતાની વયને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યાયામ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ દરેક વ્યક્તિને માટે વ્યાયામ એકસરખો હોતો નથી, પરંતુ વય પ્રમાણે વ્યાયામ જુદા જુદા પ્રકારનો હોય છે. એવી જ રીતે પોતાનું બળ અને શરીરને જોઈને વ્યાયામ કરવો જોઈએ.

આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક બાબતો પણ ધ્યાન રાખવી જોઈએ. તે છે - દેશ, કાળ અને અશન અર્થાત્ ભોજન. આનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવો દેશ હોય અને કાળ હોય, તે પ્રમાણે વ્યાયામ કરવો જોઈએ. વળી, એક સરખા દેશ-કાળવાળા માણસોએ પણ પોતપોતાના ભોજનનો પણ ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ. જે વ્યક્તિને સાદું ભોજન પ્રાપ્ત હોય, તો તેણે તે રીતે અને જે વ્યક્તિને પૌષ્ટિક ભોજન પ્રાપ્ત થયું હોય, તો તેણે એ રીતે વ્યાયામ કરવો જોઈએ. આમ, વ્યાયામ કરવો, પણ સારી રીતે જોઈને, વિચારીને વ્યાયામ કરવો જોઈએ.

સ્વાધ્યાય

1. યથાસ્વં વિકલ્પં ચિત્વા લિખત ।

(1) દિનાન્તઃ નામ કિમ્ ?

(ક) રાત્રિઃ (ખ) પ્રભાતમ્ (ગ) મધ્યાહ્નમ્ (ઘ) અપરાહ્નમ્

(2) ત્રિભુક્તમ્ કીદૃશં ભવતિ ?

(ક) સદારોગમ્ (ખ) સદાસ્વસ્થમ્ (ગ) સદાદુઃખમ્ (ઘ) મારકમ્

- (3) धातवः इत्यस्य प्रकरणानुरूपः अर्थः कः ?
(क) वातपित्तादयः (ख) सुवर्णरजतादयः (ग) भ्वादयः (घ) रसादयः
- (4) वैनतेयः नाम कः ?
(क) सर्पः (ख) हंसः (ग) गरुडः (घ) गृध्रः

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत।

- (1) वारि कदा पेयम् ?
(2) भोजनान्ते किं पेयम् अस्ति ?
(3) कीदृग् भोजनं बलवर्धनं प्रोक्तम् ?
(4) चतुर्भुक्तं भोजनं कीदृशं प्रोक्तम् ?
(5) के आत्मनः चिकित्सकाः भवन्ति ?
(6) कः चिकित्सां कर्तुमर्हति ?
(7) व्याधयः कं न उपसर्पन्ति ?

3. असंढर्भ समजावो :

- (1) किं वैद्येन प्रयोजनम्।
(2) आहारं पचति वह्निः।
(3) समीक्ष्य कुर्याद् व्यायामम्।

4. नीयेना प्रश्नोना मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) वैद्यनी जडुर क्यारे रडेती नथी ?
(2) भोजनना डेटला प्रकारो क्त्वा छे ? कया कया ?
(3) यार प्रकारना भोजननां परिष्णामो कयां कयां छे ?
(4) थिकित्सकमां कया कया गुणो डोवा जडुरी छे ?
(5) व्यायाम डेवी रीते करवो जोईअे ?

5. विवरष्णाल्मक नोंध लण्णो :

- (1) व्याधयः।
(2) धातवः।

6. समीक्षात्मक नोंध लण्णो :

- (1) भोजनना प्रकारो
(2) आडार अने व्यायाम

10. अन्योक्तयः

[प्रस्तावना : संस्कृतभाषा અને સાહિત્યમાં અલંકારોનું આગવું સ્થાન છે. આ કારણથી સંસ્કૃતજગતમાં સાહિત્યશાસ્ત્રને અલંકારશાસ્ત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અલંકારોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, પણ તેમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસા એક વિશિષ્ટ અલંકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે. તે એટલા સુધી કે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાની જાતને સંસ્કૃત કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતી હોય, તો તેણે પોતાના કાવ્યમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકારનો સમુચિત પ્રમાણમાં પ્રયોગ કરવો પડે. આમ, સંસ્કૃત કાવ્યસૃષ્ટિમાં આ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર કવિની વિશિષ્ટ પ્રતિભાની ઓળખ જેવો બની રહ્યો છે. આ અપ્રસ્તુતપ્રશંસાને અન્યોક્તિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. એનું કારણ એ છે કે અહીં જે વસ્તુનું વર્ણન હોય, તેને બહાનું બનાવીને કોઈ અન્ય જ વસ્તુનું વર્ણન કરવાનું લક્ષ્ય રહેલું હોય છે.]

આ પાઠમાં સંસ્કૃતસાહિત્યના વિવિધ ગ્રંથોમાંથી પસંદ કરીને છ પદ્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ બધાં પદ્યોમાં અન્યોક્તિ છે. પ્રથમ પદ્યમાં શેષનાગને બહાને માણસને વધારે પડતી ભૌતિક સુવિધાઓ ન ભોગવવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. દ્વિતીય પદ્યમાં કર્ણની પ્રશંસા છે, પણ તે લાગુ પડે છે બધા જ દાતાજનોને. તૃતીય પદ્યમાં વાત વૃક્ષની છે. તે પરોપકાર કરનારી દરેક વ્યક્તિને વિશિષ્ટ સંદેશ આપે છે. ચતુર્થ અને પંચમ પદ્યના વિષયવસ્તુમાં ક્રમશઃ જળ અને કમળ કેન્દ્રમાં છે. પણ વિચારતાં તેમને દરેક માણસની સાથે મૂકી શકાય છે. છેલ્લું પદ્ય કૂતરાનું અને હાથીનું વર્ણન કરે છે. પણ, તેમાં બે પ્રકારના માણસોની પ્રવૃત્તિ આલેખી છે અને સ્વમાન સર્વોપરિ છે, એવો સંદેશ આપવામાં આવ્યો છે.

અપ્રસ્તુતને સમજવા માટે સામાજિક વ્યવસ્થા, લોકાચાર, રૂઢિ, શ્લેષ, વિરોધ વગેરે આવશ્યક હોઈને કવિને માટે અને વાચકને માટે થોડો પડકાર સામે આવે છે, પણ તે સરસ રીતે સમજાય તો વાચકને અનેરો આનંદ પણ આપે છે.]

यति ते नाग शीर्षाणि तति ते नाग वेदनाः ।

न सन्ति नाग शीर्षाणि न सन्ति नाग वेदनाः ॥ 1 ॥

एकः कर्णमहीपतिः प्रतिदिनं लक्षाधिका याचकाः

कस्मै किं वितरिष्यतीति मनसा चिन्तां वृथा मा कृथाः ।

आस्ते किं प्रतियाचकं सुरतरुः प्रत्यम्बुजं किं रविः

चन्द्रः किं प्रतिकैरवं प्रतिलतागुल्मं किमम्भोधरः ॥ 2 ॥

अध्वन्यध्वनि तरवः पथि पथि पथिकैः उपास्यते छाया ।

धन्याः स कोऽपि विटपी यमध्वगो गृहगतः स्मरति ॥ 3 ॥

शैत्यं नाम गुणः तवास्ति सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता

किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेण यस्यापरे ।

किं वातः परमुच्यते स्तुतिपदं यज्जीवनं देहिनाम्

त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः ॥ 4 ॥

નિરર્થકં જન્મ ગતં નલિન્યા: યયા ન દૃષ્ટં તુહિનાંશુભિમ્બમ્ ।
 ઉત્પત્તિરિન્દોરપિ નિષ્ફલૈવ દૃષ્ટા પ્રફુલ્લા નલિની ન યેન ॥ 5 ॥
 લાઙ્ગૂલચાલનમ્ અધ: ચરણાવપાતમ્
 ભૂમૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ ।
 શ્વા પિણ્ડદસ્ય કુરુતે ગજપુઙ્ગવસ્તુ
 ધીરં વિલોકયતિ ચાટુશતૈશ્ચ ભુઙ્ક્તે ॥ 6 ॥

ટિપ્પણી

1. યતિ (અ.) જેટલાં તે (તવ - તે, યુષ્મદ્ ષ.એ.વ. વૈકલ્પિક રૂપ) તારાં નાગ (નાગ સં.એ.વ.) હે નાગ શીર્ષાણિ મસ્તકો તતિ (અ.) તેટલી વેદના: પીડાઓ.

2. કર્ણમહીપતિ: (કર્ણ: ચાસૌ મહીપતિ: - કર્મ.) રાજા કર્ણ લક્ષ્યાધિકા: લાખથી પણ વધારે (લાખોની સંખ્યામાં, અસંખ્ય કે અનેક) વિતરિષ્યતિ ઇતિ વિતરણ કરશે, એમ મનસા (મનસ્ નપુ. તૂ.એ.વ.) મનથી વૃથા નકામી, વ્યર્થ મા કૃથા: (અકૃથા: - કૃ અ.ભૂ. મ. એ.વ., અહીં મા શબ્દનો પ્રયોગ હોઈ અકૃથા:ને બદલે કૃથા: પ્રયોગ થયો છે.) કારણ વગર ખોટી ચિંતા કરીશ નહિ. આસ્તે (અસ્ વ. અ. એ.વ.) હોય છે કિમ્ શું પ્રતિયાચકમ્ પ્રત્યેક ભિક્ષુક માટે, દરેક માંગનાર માટે સુરતરુ: કલ્પતરુ (સુરાણામ્ તરુ: ષ.તત્પુ.) પ્રત્યમ્બુજમ્ (અમ્બુનિ જાયતે ઇતિ - અમ્બુજમ્, ઉપ. તત્પુ.) (અમ્બુજમ્ અમ્બુજમ્ પ્રતિ - પ્રત્યમ્બુજમ્ અ.ભા.) પ્રત્યેક કમળ માટે પ્રતિકૈરવમ્ પ્રત્યેક પોયણી (રાત્રિકમળ) માટે પ્રતિલતાગુલ્મમ્ પ્રત્યેક લતા સમૂહ માટે અમ્બોધર: વાદળ. (પર્યાય - પયોધર:, જલધર:, મેઘ:, વારિદ:)

3. અધ્વનિ (અધ્વન્ પું. સ.એ.વ.) માર્ગમાં તરવ: વૃક્ષો પથિ (પથિન્ પું. સ. એ.વ.) માર્ગમાં પથિકૈ: વટેમાર્ગુ ઉપાસ્યતે (ઉપ + આસ્ કર્મ. વ. અ.એ.વ.) આશ્રય લેવાય છે વિટપી વૃક્ષ અધ્વગ: (અધ્વાનં ગચ્છતિ ઇતિ અધ્વગ: - ઉપ. તત્પુ.) વટેમાર્ગુ, યાત્રી, મુસાફર ગૃહગત: (ગૃહં ગત: -દ્વિ. તત્પુ.) ઘરે પહોંચેલ.

4. શૈત્યમ્ શીતળતા નામ એ નામનું, નામે સહજ: અમુક વસ્તુની સાથે જન્મેલું, સ્વાભાવિક સ્વાભાવિકી કુદરતી, સ્વાભાવિક સ્વચ્છતા નિર્મળતા ભૂમ: (ભૂ બોલવું, કહેવું વ. ડ. બ.વ.) બોલીએ, કહીએ. શુચિતામ્ પવિત્રતાને શુચય: (શુચિ સ્ત્રી. પ્ર. બ.વ.) પવિત્ર, સ્વચ્છ, શુદ્ધ કિમ્ શું (પ્રશ્નાર્થ) વાત: (વા અત:) અથવા તો ઉચ્યતે (વચ્ કહેવું કર્મ. વ. અ. એ.વ.) કહે છે. સ્તુતિપદમ્ (સ્તુતે: પદમ્ - ષ.તત્પુ.) વખાણવા લાયક પદ દેહિનામ્ (દેહિન્ ષ.બ.વ.) દેહધારીઓનું, પ્રાણીઓનું નીચપથેન (નીચ: ચાસૌ પન્થા:, તેન - કર્મ.) ઢળતા માર્ગે, નીચ-ખરાબ રસ્તે નિરોદ્ધમ્ (નિ + રુધ્ રોકવું તુમ્ હે.કૃ.) રોકવા માટે ક્ષમ: સમર્થ.

5. નિરર્થકમ્ નિષ્પ્રયોજન, નકામું ગતમ્ પામ્યું નલિન્યા: (નલિની સ્ત્રી. ષ. એ.વ.) (દિવસની) કમળવેલનો (પર્યાય - નલિની, કમલિની, સરોજિની, અમ્બોજિની) યયા જેના દ્વારા તુહિનાંશુભિમ્બમ્ (તુહિનાંશો: ભિમ્બમ્ - ષ.તત્પુ.) ચંદ્રબિંબ ઇન્દો: (ઇન્દુ પું. ષ. એ.વ.) ચંદ્રના (પર્યાય - ચન્દ્ર:, તુહિનાંશુ:, નિશાકર:, રાકેશ:) દૃષ્ટા (દૃશ્ જોવું + ક્ત ક.ભૂ.કૃ.) જોઈ પ્રફુલ્લા ખીલેલી નલિની કમલિની.

6. લાઙ્ગૂલચાલનમ્ (લાઙ્ગૂલસ્ય ચાલનમ્ - ષ.તત્પુ.) પૂંછડી પટપટાવવી તે ચરણાવપાતમ્ (ચરણયો: અવપાતમ્ - સ.તત્પુ.) પગમાં પડવું, આળોટવું નિપત્ય (નિ + પત્ નીચે પડવું ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) નીચે પડીને વદનોદરદર્શનમ્ (વદનઞ્ચ ઉદરઞ્ચ - ઇ.દ્વ., વદનોદરયો: દર્શનમ્ - ષ.તત્પુ.) મોઢું તથા પેટ બતાવવું શ્વા (શ્વન્ પું. પ્ર. એ.વ.) કૂતરું

पिण्डदस्य (पिण्डम् ददाति, तस्य - उप.तत्पु.) पोरकनो टूकडो आपनार कुरुते (कृ करुं व. अ. ए.व.) करे छे.
गजपुङ्गवः (गजेषु पुङ्गवः - स.तत्पु.) श्रेष्ठ हाथी धीरम् धीरतापूर्वक (डियाविशेषण) विलोकयति (वि + लोक् शोपुं
व. अ. ए.व.) श्रुते छे. चाटुशतैः अतिशय वहालभर्या वचनोथी, लाड-प्यारथी भुङ्क्ते (भुज् व. अ. ए.व.) भोजन करे
छे. पाय छे.

सन्धि

वितरिष्यतीति (वितरिष्यति इति) । किमम्भोधरः (किम् अम्भोधरः) । स कोऽपि (सः कः अपि) । अध्वगो गृहगतः
(अध्वगः गृहगतः) । तवास्ति (तव अस्ति) । यस्यापरे (यस्य अपरे) । वातः (वा अतः) । यज्जीवनम् (यत् जीवनम्) । चेन्नीचपथेन
(चेत् नीचपथेन) । कस्त्वाम् (कः त्वाम्) । उत्पत्तिरिन्दोरपि (उत्पत्तिः इन्दोः अपि) । निष्फलैव (निष्फला एव) । गजपुङ्गवस्तु
(गजपुङ्गवः तु) । चाटुशतैश्च (चाटुशतैः च) ।

स्वाध्याय

1. यथास्वं विकल्पम् चित्वा लिखत ।

- (1) ..... ते नाग शीर्षाणि ।
(क) यति (ख) यदि (ग) तति (घ) तर्हि
- (2) यति शीर्षाणि तति ..... ।
(क) नागाः (ख) वेदनाः (ग) सुखानि (घ) शीर्षाणि
- (3) प्रत्यम्बुजं किम् ?
(क) शशी (ख) रविः (ग) रामः (घ) कृष्णः
- (4) कीदृशी स्वच्छता ?
(क) स्वाभाविकी (ख) परकीया (ग) मध्यमा (घ) अस्वाभाविकी
- (5) कस्य उत्पत्तिः निष्फला ?
(क) नलिन्याः (ख) इन्दोः (ग) सवितुः (घ) निशायाः

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत ।

- (1) कस्य समीपे बहूनि शीर्षाणि सन्ति ?
- (2) प्रति याचकं किं न भवति ?
- (3) अध्वनि अध्वनि किम् ?
- (4) शैत्यं कस्य सहजः गुणः भवति ?
- (5) कस्य जन्म निरर्थकं गतम् ?
- (6) लाङ्गूलचालनं कः करोति ?

11. द द द इति

[**प्रस्तावना** : वैदિકसाहित્યનું अंतिम सोपान उपनिषद् છે. આ ઉપનિષદસાહિત્ય એક તરફ ગંભીર તત્ત્વચિંતન માટે પ્રસિદ્ધ છે, ત્યાં બીજી તરફ નાનાં નાનાં સરસ આખ્યાનો દ્વારા ઉપદેશ આપવા માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસ્તુત પાઠ ઐતરેય ઉપનિષદમાં આવતા એક સુપ્રસિદ્ધ આખ્યાનના આધારે સંપાદિત કરવામાં આવ્યો છે.]

પૃથ્વી ઉપર રહેતો માનવસમૂહ આકૃતિ વગેરેને કારણે, સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે, તો એક સરખો લાગે, પણ જો સૂક્ષ્મતાથી વિચારવામાં આવે, તો આ માનવસમૂહ ત્રિવિધ રૂપમાં વહેંચાયેલો જોઈ શકાય. કેટલાક માણસો ઈન્દ્રિયોના દમનથી દૂર રહે છે. ઈન્દ્રિય જેમ ઈચ્છે છે, તેમ વર્તવા તૈયાર રહે છે. કેટલાક લોકો પોતાની પાસે ઘણી બધી સાધન-સામગ્રી હોવા છતાં, તેનું દાન કરવામાં કંઈ સમજતા નથી. જ્યારે કેટલાક લોકો દયા વગેરે માનવીય ભાવનાઓનો આદર કરવામાં માનતા નથી. આ પ્રકારના લોકોને પ્રજાના કષ્ટની કે તકલીફની કોઈ પ્રતીતિ જ હોતી નથી. આ ત્રણેય પ્રકારના માનવસમૂહ માટે પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ જે એક વર્ણનો ઉપદેશ આપ્યો, તે છે - દ.

વિશ્વસાહિત્યમાં કદાચ આટલો નાનો અને વ્યાપક ઉપદેશ જડે, એમ નથી. ઉપનિષદમાં ભલે આ ઉપદેશ દેવ, માનવ અને દાનવને લાગુ પાડવામાં આવ્યો હોય, પણ વર્તમાન સંદર્ભે એને વિશ્વમાં વસતા માનવમાત્રને લાગુ પાડવાનો છે. એ પ્રમાણે સમગ્ર માનવસમાજ જો દમન, દાન અને દયાનો ઉપાસક બની જાય, તો ઘણી બધી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ આપોઆપ થઈ જાય એમ છે.]

उपनिषत्सु संवादरूपेण अतीव मनोहराः उपदेशाः शोभन्ते । अत्र ऐतरेयोपनिषदः पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये ब्राह्मणे स्वपुत्रान् प्रति प्रजापतेः यः उपदेशः उपलभ्यते, तदत्र प्रस्तूयते ।

प्रजापतेः त्रयः पुत्राः देवाः मनुष्याः असुराः च आसन् । तेषु देवाः प्रजापतिं प्रथमं प्रार्थितवन्तः यत् अस्मभ्यं हितकारकम् अक्षरम् उपदिशतु इति । तदा प्रजापतिः 'द' इति प्रोक्तवान् । अर्थात् दाम्यत इति । अस्यायमाशयः—देवाः संयमं कुर्वन्तु इति प्रजापतेः उपदेशः । यतो हि देवानां कृते बहवः भोगाः सुलभाः सन्ति । अत एव प्रजापतिः उपदिष्टवान् यत् यूयं स्वभावतः अदान्ताः, अतः युष्माभिः दान्तैः भाव्यमिति ॥

ततः मनुष्याः भगवन्तं प्रजापतिं प्रार्थितवन्तः — अस्माकं कृतेऽपि हितकारकम् अक्षरम् उपदिशतु इति । तदा प्रजापतिः 'द' इति प्रोक्तवान् । अर्थात् दत्त इति । अस्यायमाशयः — मनुष्याः स्वभावतः लुब्धाः सन्ति । अतः ते दानं कुर्वन्तु इति प्रजापतेः उपदेशः ।

ततः असुराः भगवन्तं प्रजापतिं प्रार्थितवन्तः — अस्મभ्यं हितकारकम् अक्षरम् उपदिशतु इति । तदा प्रजापतिः 'द' इति પ્રોક્તવાનું । અર્થાત્ દયધ્વમિતિ । અસ્યાયમાશયઃ — અસુરાઃ સ્વભાવતઃ એવ ક્રૂરાઃ હિંસાદિપરાઃ સન્તિ । અતઃ તે પ્રાણિષુ દયાં કુર્વન્તુ ઇતિ પ્રજાપતેઃ ઉપદેશઃ ।

તતઃ પ્રજાપતિરુવાચ તદેતદેવ દૈવી વાગનુવદતિ દ દ દ ઇતિ । દામ્યત દત્ત દયધ્વમિતિ । એતત્ ત્રયં શિક્ષેત દમમ્ દાનમ્ દયામિતિ । તદેવ એતત્ ત્રયં હિતમ્ ઇચ્છતા જનેન અનુષ્ટેયમ્ ઇતિ ઉપદેશસ્ય સારઃ બોદ્ધવ્યઃ । વસ્તુતસ્તુ માનવાઃ એવ ઉત્તમગુણોપેતાઃ દેવાઃ, લોભપરાયણાઃ મનુષ્યાઃ હિંસાદિદોષદૂષિતાઃ ચ રાક્ષસાઃ ભવન્તિ । અતઃ મનુષ્યૈઃ યથાપ્રકૃતિ યથાકાલં દકારાર્થ સ્વીકૃત્ય ઉત્તમૈઃ ભાવ્યમ્ ઇતિ ભાવઃ ॥

ટિપ્પણી

उपनिषत्सु (उपनिषत् स्त्री. स. ब.व.) उपनिषदोंमें संवादरूपेण (संवादस्य रूपम्, तेन - ष.तत्पु.) संवादरूपेण शोभन्ते (शुभ् शोभवुं व. अ. ब.व.) शोभे છે બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણ નામક ગ્રંથમાં સંગૃહીતઃ (સમ્ + ગ્રહ + ત ક.ભૂ.કૃ.) સંગ્રહાયેલ પ્રજાપતેઃ પ્રજાપતિના, બ્રહ્માના પ્રસ્તૂયતે (પ્ર + સ્તુ કર્મ. વ. અ. એ.વ.) પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે, રજૂ કરવામાં આવે છે. ત્રયઃ (ત્રિ પું. પ્ર. બ.વ.) ત્રણ આસન્ (અસ્ હા.ભૂ. અ. બ.વ.) હતા. પ્રાર્થિતવન્તઃ (પ્ર + અર્થ + ત કર્તરિ ભૂ.કૃ., પ્રાર્થિતવત્ પ્ર. બ.વ.) પ્રાર્થના કરી અસ્મભ્યમ્ (અસ્મત્ ચ. બ.વ.) અમને, અમારા માટે હિતકારકમ્ (હિતસ્ય કારકમ્ -

ष.तत्पु.) હિત કરનારા, કલ્યાણ કરનારા અક્ષરમ્ (ન ક્ષરતિ ઇતિ અક્ષરઃ જેનો ક્ષર-નાશ થતો નથી તે) અક્ષરને, વર્ણને ઉપદિશતુ (ઉપ + દિશ્ આ. અ. એ.વ.) ઉપદેશ આપો 'દ' ઇતિ પ્રોક્તવાન્ (પ્ર + વચ્ + ક્ત કર્તૃરિ ભૂ.કૃ.) 'દ, એવો અક્ષર કલ્પો દામ્યત (દમ્ આ. મ. બ.વ.) દમન કરો. કુર્વન્તુ (કૃ આજ્ઞા. અ. બ.વ.) કરો. બનાવો. ભોગાઃ ભોગ, ભોગવવા-પાત્ર વસ્તુઓ સુલભાઃ સરળતાથી મળી શકે તેવા ઉપદિષ્ટવાન્ (ઉપ + દિશ્ + ક્ત કર્તૃરિ ભૂ.કૃ.) ઉપદેશ કર્યા સ્વભાવતઃ (અવ્યય) સ્વાભાવિક રીતે અદાન્તાઃ (ન દાન્તાઃ - નજ્ તત્પુ.) દમન ન કરનારા યુષ્માભિઃ તમારા થકી દાન્તૈઃ (દમ્ + ત ક.ભૂ.કૃ.) દમન કરનારા ભાવ્યમ્ (ભૂ + ય વિધ્યર્થ કૃ.) થવું જોઈએ ભગવન્તમ્ ભગવાનને દત્ત (દા આજ્ઞા. મ. બ.વ.) આપો લુબ્ધાઃ લોભિયાઓ, કંજુસ દયધ્વમિતિ (દય્ આ. મ. બ.વ.) દયા કરો એમ કૂરાઃ કૂર, નિષ્કુર, નિર્દય હિંસાદિપરાઃ (હિંસાદિષુ પરાઃ - સ.તત્પુ.) હિંસા વગેરે કરનારા પ્રાણિષુ (પ્રાણિન્ પું. સ. બ.વ.) જીવોમાં, પ્રાણીઓમાં દૈવી વાક્ દેવતાઓની વાણી અનુવદતિ (અનુ + વદ્ વ. અ. એ.વ.) બોલે છે દ દ દ ઇતિ દ, દ, દ એવું શિક્ષેત (શિક્ષ વિધ્યર્થ. અ. એ.વ.) બોધ આપવો દમમ્ દમનને દાનમ્ દાનને દયામ્ દયાને ઇચ્છતા (ઇષ્ > ઇચ્છત્ વર્ત.કૃ.પુ. તૃ.વિ. એ.વ.) જનેન ઈચ્છા રાખતા માણસ દ્વારા અનુષ્ટેયમ્ (અનુ + સ્થા + ય વિધ્યર્થ કૃ.) અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, આચરવું જોઈએ બોદ્ધવ્યઃ (બુધ્ + તવ્ય વિધ્યર્થ કૃ.) જાણવું જોઈએ વસ્તુતસ્તુ હકીકતમાં તો ઉત્તમગુણોપેતાઃ (ઉત્તમઃ ચાસૌ ગુણઃ - કર્મ., ઉત્તમગુણૈઃ ઉપેતાઃ - તૃ.તત્પુ.) ઉત્તમ ગુણવાળા, ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત લોભપરાયણાઃ (લોભે પરાયણાઃ - સ. તત્પુ.) લોભમાં રત રહેનારા હિંસાદિદોષદૂષિતાઃ (હિંસાદયઃ એવ દોષાઃ - કર્મ., હિંસાદિદૌષેઃ દૂષિતાઃ - તૃ.તત્પુ.) હિંસા વગેરે દોષોથી દૂષિત થયેલા યથાપ્રકૃતિ (પ્રકૃતિમ્ અનતિક્રમ્ય - અ.ભા.) પ્રકૃતિ મુજબ, સ્વભાવ પ્રમાણે યથાકાલમ્ (કાલમ્ અનતિક્રમ્ય - અ.ભા.) સમય પ્રમાણે, સમય મુજબ દકારાર્થમ્ (દકારસ્ય અર્થમ્ - ષ.તત્પુ.) દ વર્ણનો અર્થ સ્વીકૃત્ય સ્વીકારીને ઉત્તમૈઃ ઉત્તમ ઇતિ ભાવઃ એવો ભાવ છે.

સન્ધિ

અસ્યાયમાશયઃ (અસ્ય અયમ્ આશયઃ.) । કૃતેઽપિ (કૃતે અપિ) । પ્રજાપતિરુવાચ (પ્રજાપતિઃ ઉવાચ) । તદેતદેવ (તત્ એતત્ એવ) । વાગનુવદતિ (વાક્ અનુવદતિ) । તદેવ (તત્ એવ) । વસ્તુતસ્તુ (વસ્તુતઃ તુ) ।

વિશેષ

દ દ દ ઇતિ ।

પ્રજાપતિ બ્રહ્માનો દેવો, દાનવો અને મનુષ્યો માટે આ દ એ એક જ ઉપદેશ છે. પરંતુ તે દેવો માટે દામ્યત અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખો, તેમનું દમન કરો, મનુષ્યો માટે દત્ત આપો, દાન કરો અને દાનવો-અસુરો માટે દયધ્વમ્ અર્થાત્ સહુ પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરો - એમ ત્રણ અર્થ આપે છે. આ ત્રણ જુદા જુદા અર્થને કહેવા માટે અહીં દ દ દ એમ ત્રણ વાર ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે આ રીતે દ વર્ણ તરીકે એકસરખો હોવા છતાં વિવિધ સંદર્ભોમાં તેના અર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે. આ એક અક્ષરનો ઉત્તમ ઉપદેશ છે.

સ્વાધ્યાય

1. યથાસ્વં વિકલ્પમ્ ચિત્વા લિખત ।

(1) પ્રજાપતિઃ કં વર્ણં પ્રોક્તવાન્ ?

(ક) ચ (ખ) દ (ગ) મ (ઘ) પ

(2) દામ્યત ઇત્યસ્ય કઃ અર્થઃ ?

(ક) દ્વેષં કુરુત (ખ) દમનં કુરુત (ગ) દાનં કુરુત (ઘ) દર્શનં કુરુત

(3) दत्त इत्युपदेशः कस्मै प्रदत्तः ?

(क) मनुष्याय (ख) दानवाय (ग) सर्वजनाय (घ) देवाय

(4) दयध्वम् इत्यस्य कः अर्थः ?

(क) दानं कुरुत (ख) ध्यानं कुरुत (ग) दयां कुरुत (घ) दमनं कुरुत

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत।

(1) प्रजापतेः कति पुत्राः ते च के ?

(2) प्रजापतिः देवान् किम् उपदिष्टवान् ?

(3) मनुष्याः स्वभावतः कीदृशाः सन्ति ?

(4) स्वभावतः के क्रूराः सन्ति ?

(5) हितम् इच्छता जनेन किम् अनुष्ठेयम् ?

3. नीचेना प्रश्नोना मातृभाषामां उत्तर आपो :

(1) प्रस्तुत पाठ कया उपनिषद्मांथी लेवाभां आव्यो छे ?

(2) देवो, मनुष्यो अने दानवोअे प्रजापति पासे शी याचना करी ?

(3) 'द' वर्शना माध्यमथी कया गुणोअो उपदेश करवाभां आव्यो छे ?

(4) मनुष्योअे 'द' वर्शना कयो अर्थ लीधो ? शा माटे ?

(5) देवोअे 'द' वर्शना 'दमन करो' अेवो अर्थ शा माटे लीधो ?

4. सभीक्षात्मक नोंध लभो :

प्रजापतिनो उपदेश द.

12. कङ्कणस्य तु लोभेन

[**પ્રસ્તાવના :** સંસ્કૃતભાષામાં રચાયેલી અને સંસ્કૃતસાહિત્યનું અભિન્ન અંગ બની ગયેલી પ્રાણીકથાઓ આખાય વિશ્વમાં પ્રસરી છે. તેમાં વિષ્ણુશર્મા નામના નીતિશાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનની રચના મનાતા પંચતંત્ર અને નારાયણ ભટ્ટ નામના નીતિશાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનની રચના મનાતા હિતોપદેશ નામના બે ગ્રંથોમાં સંગૃહીત પ્રાણીકથાઓ સવિશેષ છે. આ કથાઓમાં ભરપૂર મનોરંજન છે. તે સાથે વાચકમાં વિચક્ષણતા પ્રકટે અને ચતુરાઈ પણ આવે એવા પ્રકારનું સરસ કથાવસ્તુ કલ્પવામાં આવ્યું છે. કથાના વાચન પછી માણસમાં પ્રકટેલી વિચક્ષણતા અને ચતુરાઈ માત્ર રાજકીય કે નીતિશાસ્ત્રને લગતા વ્યવસાયમાં જ ઉપકારક બની ન રહે, પરંતુ વાચકના પોતાના જીવનમાં પણ ગુણાત્મક પરિવર્તન લાવે, એવા પ્રકારનું લક્ષ્ય પણ આ કથાકારોએ રાખ્યું છે.

હિતોપદેશ પ્રસ્તુત પાઠનો સ્રોત છે. નીતિશાસ્ત્રના આ અમરગ્રંથના પ્રારંભમાં આવતી પ્રથમ કથા કે જે લુબ્ધપથિક કથાના શીર્ષકથી જાણીતી બનેલી છે તેને અહીં સંપાદિત કરીને મૂકવામાં આવી છે. એક વૃદ્ધ વાઘ શિકારને પોતાની જાળમાં ફસાવવા માટે ત્યાગી અને દાતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. પોતાની પાસે રહેલા સોનાના કંકણને લેવા માટે કોઈ તો આવો, એવી ટહેલ નાખનાર આ વાઘ પોતાની લોભામણી વાતોમાં નિર્દોષને ફસાવીને શિકાર કરવાની ખેવના ધરાવે છે. છેવટે વાઘની લોભામણી વાતોમાં એક લોભી મુસાફર ફસાય છે અને છેવટે મરણને શરણ થાય છે.

વાઘે આખી જિંદગી પશુઓનો શિકાર કરીને પસાર કરી છે. હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં શિકાર કરવાની તાકાત રહી નથી, તેથી તે કંકણનો લોભ આપીને શિકાર કરવાનું વિચારે છે. એના આ વિચારની પૃષ્ઠભૂમિમાં માણસનું લોભીપણું છે. જાણે-અજાણે અહીં એ વાત ઉપસી આવે છે કે વાઘની લોભામણી વાતોમાં કોઈ પશુ કે પક્ષી ફસાવાનું નથી. ફસાવાની શક્યતા છે તો તે માત્ર માણસની જ છે કેમ કે પશુ-પક્ષીઓ કરતાં માણસમાં વધારે લોભ પ્રવર્તે છે. કથાસાર એ છે કે જો પથિક કંકણના લોભમાં પડ્યો ન હોત, તો તેને પ્રાણ ગુમાવવાનો વારો પણ ન આવ્યો હોત.]

अथ प्रासादपृष्ठे सुखोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात् प्रस्तावक्रमेण पण्डितोऽब्रवीत्-भो राजपुत्राः शृणुत-

काव्य-शास्त्र-विनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ 1 ॥

તદ્ભવતાં વિનોદાય કાક-કૂર્માદીનાં વિચિત્રાં કથાં કથયિષ્યામિ । રાજપુત્રૈઃ ઉક્તમ્ - આર્ય ! કથયતુ । પણ્ડિતઃ ઉવાચ - શ્રુણુત યૂયમ્ । સમ્પ્રતિ મિત્રલાભઃ પ્રસ્તૂયતે । તત્ર ઇયં પ્રથમા કથા ।

कङ्कणस्य तु लोभेन मग्नः पङ्के सुदुस्तरे ।

वृद्ध-व्याघ्रेण सम्प्राप्तः पथिकः सम्मृतो यथा ॥ 2 ॥

રાજપુત્રાઃ ઋચુઃ - કથમ્ એતત્ ? સોઽબ્રવીત્ - અસ્તિ દક્ષિણારણ્યે એકઃ વૃદ્ધઃ વ્યાઘ્રઃ । સઃ સ્નાતઃ કુશહસ્તઃ સરસ્તીરે બ્રૂતે - ભો ભોઃ પાન્થાઃ ! ઇદં સુવર્ણકંકણં ગૃહ્યતામ્ । તતઃ લોભાકૃષ્ટેન કેનચિત્પાન્થેન આલોચિતં યત્ ભાગ્યેન એતત્સમ્ભવતિ । કિન્તુ અસ્મિન્ આત્મસન્દેહે પ્રવૃત્તિઃ ન વિધેયા । યતઃ -

अनिष्टादिष्टलाभेऽपि न गतिर्जायते शुभा ।

यत्रास्ते विषसंसर्गोऽमृतं तदपि मृत्यवे ॥ 3 ॥

કિન્તુ સર્વત્ર અર્થાર્જનપ્રવૃત્તૌ સન્દેહઃ એવ । તથા ચોક્તમ્-

न संशयम् अनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।

संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ 4 ॥

તન્નિરૂપયામિ તાવત્ । પ્રકાશં બ્રૂતે - કુત્ર તવ કંકણમ્ ? વ્યાઘ્રઃ હસ્તં પ્રસાર્ય દર્શયતિ । પાન્થોઽવદત્-કથં મારાત્મકે

ત્વયિ વિશ્વાસઃ ? વ્યાઘ્રઃ ઉવાચ - શૃણુ રે પાન્થ ! પ્રાગેવ યૌવનદશાયામ્ અહમ્ અતીવ દુર્વૃત્તઃ આસમ્ । અનેક-ગો-માનુષાણાં વધાત્ મે પુત્રાઃ મૃતાઃ દારાશ્ચ । વંશહીનઃ ચાહં જાતઃ । તતઃ કેનચિદ્ધાર્મિકેણ અહમ્ ઉપદિષ્ટઃ - દાનધર્મં ચરતુ ભવાનિતિ । તદુપદેશાત્ ઇદાનીમ્ અહં સ્નાનશીલઃ દાતા વૃદ્ધઃ ગલિતનખદન્તઃ ન કથં વિશ્વાસભૂમિઃ ? મમ ચૈતાવાન્ લોભવિરહઃ યેન સ્વ-હસ્ત-સ્થમ્ અપિ સુવર્ણ-કઙ્કણં યસ્મૈ કસ્મૈચિત્ દાતુમ્ ઇચ્છામિ । ત્વં ચ અતીવ દુર્ગતઃ । તેન તતુભ્યં દાતું સયત્નોઽહમ્ । તદત્ર સરસિ સ્નાત્વા સુવર્ણકઙ્કણમ્ ઇદં ગૃહાણ ।

તતો યાવદસૌ તદ્વચઃપ્રીતઃ લોભાત્ સ્નાતું સરઃ પ્રવિષ્ટઃ, તાવન્મહાપઙ્કે નિમગ્નઃ, પલાયિતુમ્ અક્ષમઃ । તં પઙ્કે પતિતં દૃષ્ટ્વા વ્યાઘ્રોઽવદત્ - અહહ ! મહાપઙ્કે પતિતોઽસ્મિ । અતઃ ત્વામ્ અહમ્ ઉત્થાપયામિ । ઇત્યુક્ત્વા શનૈઃ શનૈરુપગમ્ય તેન વ્યાઘ્રેણ ધૃતઃ સ પાન્થોઽચિન્તયત્ -

ન ધર્મ-શાસ્ત્રં પઠતીતિ કારણં

ન ચાપિ વેદાધ્યયનં દુરાત્મનઃ ।

સ્વભાવ એવાત્ર તથાતિરિચ્યતે

યથા પ્રકૃત્યા મધુરં ગવાં પયઃ ॥ 5 ॥

તન્મયા ભદ્રં ન કૃતં યદત્ર મારાત્મકે વિશ્વાસઃ કૃતઃ ઇતિ ચિન્તયન્નેવાસૌ વ્યાઘ્રેણ ધૃત્વા વ્યાપાદિતઃ સ્ત્રાદિતશ્ચ ।

ટિપ્પણી

પ્રાસાદપૃષ્ઠે (પ્રાસાદસ્ય પૃષ્ઠમ્, તસ્મિન્ - ષ.તત્પુ.) મહેલની છત ઉપર સુખોપવિષ્ટાનામ્ (સુખમ્ ઉપવિષ્ટઃ, તેષામ્ - દ્વિ. તત્પુ.) સુખપૂર્વક બેઠેલા પુસ્તાત્ સામે પ્રસ્તાવક્રમેણ (પ્રસ્તાવસ્ય ક્રમઃ - ષ.તત્પુ.) પ્રસ્તાવના ક્રમથી, રજૂઆતના ક્રમપૂર્વક શૃણુત (શ્રુ આ. અ. એ.વ.) સાંભળજો, સાંભળો. કાવ્ય-શાસ્ત્ર-વિનોદેન (કાવ્યં ચ શાસ્ત્રં ચ કાવ્યશાસ્ત્રે - (ઇ.દ્વ.), કાવ્યશાસ્ત્રયોઃ વિનોદઃ - ષ.તત્પુ.) કાવ્ય અને શાસ્ત્રના આનંદથી ગચ્છતિ (ગમ્ > ગચ્છ્ વ. અ. એ.વ.) પસાર થાય છે. ધીમતામ્ બુદ્ધિમાન માણસોનો વ્યસનેન દુર્વ્યસનથી (અર્થાત્ કુટેવોમાં સમય પસાર કરીને) નિદ્રયા ઊંઘ દ્વારા કલહેન ઝઘડા થકી વા અથવા ભવતામ્ (ભવત્ (સર્વનામ્) પું. ષ. બ.વ.) આપના, તમારા વિનોદાય ખુશીને માટે, પ્રસન્નતાને માટે કાક-કૂર્માદીનામ્ (કાકઃ ચ કૂર્મઃ ચ - કાકકૂર્મો, કાકકૂર્મો આદિઃ યેષામ્ તે, તેષામ્ - બહુ.) કાગડા અને કાચબા વગેરેની સમ્પ્રતિ અત્યારે મિત્રલાભઃ (મિત્રાણામ્ લાભઃ - ષ. તત્પુ.) મિત્રલાભ (એ નામનું હિતોપદેશ ગ્રંથનું એક પ્રકરણ) પ્રસ્તૂયતે (પ્ર + સ્તુ કર્મ. વ. અ. એ.વ.) રજૂ કરવામાં આવી રહ્યું છે. કઙ્કણસ્ય કંકણ (હાથમાં પહેરવાનો પાટલો કે કડું) ના મગ્નઃ ડૂબેલો પઙ્કે કાઠવમાં સુદુસ્તરે મુશ્કેલીથી તરી શકાય-બહાર આવી શકાય એવા વૃદ્ધ-વ્યાઘ્રેણ (વૃદ્ધઃ ચાસૌ વ્યાઘ્રઃ, તેન-કર્મ.) ઘરડા વાઘે સમ્પ્રાપ્તઃ પ્રાપ્ત થયેલો પથિકઃ મુસાફર સમ્મૃતઃ મરી ગયો. ઊચુઃ (વચ્ પારો. મૂ. અ. બ.વ.) કહ્યું દક્ષિણારણ્યે દક્ષિણારણ્ય નામના એક વનમાં સ્નાતઃ સ્નાન કરેલો કુશહસ્તઃ (કુશઃ હસ્તે યસ્ય સઃ - બહુ.) જેના હાથમાં કુશ-દર્ભ છે તેવા સરસ્તીરે તળાવના કિનારે બ્રૂતે (બ્રૂ વ. અ. એ.વ.) બોલે છે. પાન્થાઃ ! (સંબોધન) હે મસાફરો ગૃહતામ્ (ગ્રહ કર્મ. આજ્ઞા અ. એ.વ.) ગ્રહણ કરો, લઈ લ્યો લોભાકૃષ્ટેન (લોભાત્ આકૃષ્ટઃ - પં. તત્પુ.) લોભથી આકર્ષાયેલા કેનચિત્ કોઈક પાન્થેન મુસાફરે આલોચિતમ્ જોયું, વિચાર્યું સમ્ભવતિ (સમ્ + મૂ વ. અ. એ.વ.) સંભવે છે. શક્ય છે. આત્મ-સન્દેહે (આત્મનઃ સન્દેહઃ - ષ. તત્પુ.) આત્માને થયેલા સંદેહની બાબતમાં પ્રવૃત્તિઃ ન વિધેયા (વિ + ધા + યત્ વિધ્યર્થ કૃ.) પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ નહિ. અનિષ્ટાત્ (ન ઇષ્ટમ્, તસ્માત્ - નજ્ તત્પુ.) અનિષ્ટ - ન ઈચ્છેલા ઇષ્ટલાભે (ઇષ્ટસ્ય લાભઃ, તસ્મિન્ - ષ. તત્પુ.) ઈચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ-લાભની બાબતમાં ગતિઃ જાયતે (જન્ વ. અ. એ.વ.) ગતિ થાય છે શુભા કલ્યાણકારી વિષસંસર્ગઃ (વિષેણ સંસર્ગઃ - ત્. તત્પુ.) વિષનો સંસર્ગ અમૃતમ્ અમૃત મૃત્યવે મરણને માટે અર્થાર્જનપ્રવૃત્તૌ

(અર્થસ્ય અર્જનમ્ ષ. તત્પુ.), (અર્થાર્જનસ્ય પ્રવૃત્તિઃ - ષ તત્પુ.) અર્થ-પૈસા કમાવવાની પ્રવૃત્તિમાં સંશયમ્ અનારુહ્ય અનારુહ્ય (આ + રુહ્ + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ., ન આરુહ્ય - ન. તત્પુ.) સંશય-સાહસ-જોખમ ખેડ્યા વગર ભદ્રાણિ કલ્યાણકારક આરુહ્ય (આ + રુહ્ + ક્ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ચઢીને, ખેડીને જીવતિ (જીવ્ વ. અ. એ.વ.) જીવે છે નિરુપયામિ (નિ + રૂપ્ વ. અ. એ.વ.) ધ્યાનપૂર્વક જોઉં છું, નિરૂપું છું પ્રકાશમ્ સંભળાય એવી રીતે, ઊંચેથી (આ ક્રિયાવિશેષણ છે. બીજા સાંભળી શકે એ રીતે બોલવાની ક્રિયા માટે પ્રકાશં બ્રૂતે એવો પ્રયોગ થાય છે.) પ્રસાર્યં (પ્ર + સૂ + પ્રે. + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ફેલાવીને દર્શયતિ (દૃશ્ (પ્રે.) વ. અ. એ.વ.) દેખાડે છે. મારાત્મકે (મારઃ આત્મા યસ્ય સઃ, તસ્મિન્ - બહુ.) ત્વયિ હિંસક એવા તારા વિશે શૃણુ (શૃ આ. મ. એ.વ.) સાંભળ યૌવનદશાયામ્ (યૌવનસ્ય દશા, તસ્યામ્ - ષ.તત્પુ.) યુવાનીની અવસ્થામાં દુર્વૃત્તઃ ખરાબ વર્તનવાળો, ખરાબ આચરણ કરનાર આસમ્ (અસ્ હ્ય. ડ. એ.વ.) હતો. અનેક-ગો-માનુષાણામ્ (ગાવઃ ચ માનુષાઃ ચ ગોમાનુષાઃ ઇ.દ્વ. । અનેકે ચામી ગોમાનુષાઃ, તેષામ્ - કર્મ.) અનેક ગાયો અને માણસોનો વધાત્ વધ કરવાને કારણે મે મારી દારાઃ પત્ની (દારાઃ શબ્દ નિત્ય બહુવચનાન્ત છે.) વંશહીનઃ (વંશેન હીનઃ - તૂ.તત્પુ.) વંશ વગરનો, સંતાન વગરનો જાતઃ થઈ ગયો. કેનચિત્ કોઈકે ઉપદિષ્ટઃ (ઉપ + દિષ્ + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) ઉપદેશ કર્યો દાન-ધર્મમ્ (દાનમ્ એવ ધર્મઃ, તમ્ - કર્મ.) દાન-ધર્મને ચરતુ (ચર્ આ.અ.એ.વ.) આચરણ કરો તદુપદેશાત્ (તસ્ય ઉપદેશઃ - તસ્માત્, ષ.તત્પુ.) તેના ઉપદેશથી સ્નાનશીલઃ (સ્નાનં શીલં યસ્ય સઃ - બહુ.) સ્નાનથી પવિત્ર થયેલો દાતા (દાતૃ પું. પ્ર. એ.વ.) આપનાર ગલિતનખદન્તઃ (નખાઃ ચ દન્તાઃ ચ (ઇ.દ્વ.), ગલિતાઃ નખદન્તાઃ યસ્ય સઃ - બહુ.) ગળી ગયા છે નખ અને દાંત જેના એવો વિશ્વાસ-ભૂમિઃ (વિશ્વાસસ્ય ભૂમિઃ - ષ.તત્પુ.) વિશ્વાસનું સ્થળ, વિશ્વાસુ એતાવાન્ આટલો લોભવિરહઃ (લોભાત્ વિરહઃ - પં.તત્પુ.) લોભથી વિરહ, લોભ વગરનો સ્વ-હસ્ત-સ્થમ્ (સ્વસ્ય હસ્તઃ, (ષ.તત્પુ.) સ્વહસ્તે તિષ્ઠતિ ઇતિ - ઉપ. તત્પુ.) પોતાના હાથમાં રહેલા યસ્મૈ કસ્મૈચિત્ જે કોઈને, ગમે તેને દાતુમ્ (દા + તુમ્ હે.કૃ.) આપવા માટે દુર્ગતઃ દુર્ગતિને પામેલો સયત્નઃ (યત્નેન સહ - બહુ.) પ્રયત્નશીલ, પ્રયત્નવાળો સરસિ સરોવરમાં સ્નાત્વા (સ્ના + ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) નહાઈને સંગૃહાણ (સમ્ + ગ્રહ્ આજ્ઞા. મ. એ.વ.) લઈ લે તદ્-વચઃપ્રીતઃ (તસ્ય વચઃ (ષ.તત્પુ.), તદ્વચસા પ્રીતઃ - તૂ.તત્પુ.) તેના કહેવાથી ખુશ થયેલો સરઃ (સરસ્ નપું. દ્વિ. એ.વ.) સરોવરમાં પ્રવિષ્ટઃ પ્રવેશ્યો તાવત્ તેવો જ મહાપદ્મકે ઊંડા કાદવમાં નિમગ્નઃ (નિ + મસ્જ્ + ત ક.ભૂ.કૃ.) ડૂબી ગયો પલાયિતુમ્ (પરા + અય્ + તુમ્ હે.કૃ.) નાસી જવા માટે અક્ષમઃ અસમર્થ પતિતમ્ (પત્ + ત ક.ભૂ.કૃ.) પડેલાને અહહ ! અરે રે ઉત્થાપયામિ (ઉત્ + સ્થા + (પ્રે.) + વ. ડ. એ.વ.) ઊભો કરું છું. શનૈઃ શનૈઃ ધીરે ધીરે ઉપગમ્ય (ઉપ + ગમ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) પાસે જઈને ધૃતઃ પકડાયેલો અચિન્તયત્ (ચિન્ત્ હ્ય. અ. એ.વ.) વિચારવા લાગ્યો ધર્મશાસ્ત્રમ્ ધર્મશાસ્ત્રને કારણમ્ કારણે દુરાત્મનઃ દુષ્ટ માણસનો અતિરિચ્યતે (અતિ + રિચ્ કર્મ. વ. અ. એ.વ.) આગળ વધી જાય છે. પ્રકૃત્યા કુદરતી રીતે ભદ્રમ્ કલ્યાણકારક, સારું કૃતમ્ કર્યું ઇતિ ચિન્તયન્ (ચિત્ + શત્ વર્ત.કૃ.) એવું વિચારતો ધૃત્વા (ધૃ + ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) પકડીને વ્યાપાદિતઃ (વિ + આ + પદ્ (પ્રે.) + ત ક.ભૂ.કૃ.) મારી નખાયો ખાદિતઃ (ખાદ્ + ત ક.ભૂ.કૃ.) ખવાઈ ગયો.

સન્ધિ

પણ્ડિતોઽબ્રવીત્ (પણ્ડિતઃ અબ્રવીત્) । કાલો ગચ્છતિ (કાલઃ ગચ્છતિ) । વિષ્ણુશર્માઽવાચ (વિષ્ણુશર્મા ઉવાચ) । સોઽબ્રવીત્ (સઃ અબ્રવીત્) । એકો વૃદ્ધો વ્યાગ્રઃ (એકઃ વૃદ્ધઃ વ્યાગ્રઃ) । અનિષ્ટાદિષ્ટલાભેઽપિ (અનિષ્ટાત્ ઇષ્ટલાભે અપિ) । ગતિર્જાયતે (ગતિઃ જાયતે) । યત્રાસ્તે (યત્ર આસ્તે) । વિષસંસર્ગોઽમૃતં તદપિ (વિષસંસર્ગઃ અમૃતમ્ તત્ અપિ) । ચોક્તમ્ (ચ ઉક્તમ્) । નરો ભદ્રાણિ (નરઃ ભદ્રાણિ) । પુનરારુહ્ય (પુનઃ આરુહ્ય) તનિરૂપયામિ (તત્ નિરૂપયામિ) । વ્યાગ્રો હસ્તમ્ (વ્યાગ્રઃ હસ્તમ્) । પાન્થોઽવદત્ (પાન્થઃ અવદત્) । વ્યાગ્ર ઉવાચ (વ્યાગ્રઃ ઉવાચ) । દારાશ્ચ (દારાઃ ચ) । ચાહમ્ (ચ અહમ્) । કેનચિદ્ધાર્મિકેણ (કેનચિત્ ધાર્મિકેણ) । ચૈતાવાન્ (ચ એતાવાન્) । કસ્મૈચિદ્દાતુમ્ (કસ્મૈચિત્ દાતુમ્) । સયત્નોઽહમ્ (સયત્નઃ અહમ્) । તતો યાવદસૌ (તતઃ યાવત્ અસૌ) । વ્યાગ્રોઽવદત્ (વ્યાગ્રઃ અવદત્) । પતિતોઽસિ (પતિતઃ અસિ) । શનૈરુપગમ્ય (શનૈઃ ઉપગમ્ય) । સ પાન્થોઽચિન્તયત્ (સઃ પાન્થઃ અચિન્તયત્) । પઠતીતિ (પઠતિ ઇતિ) । ચાપિ (ચ અપિ) । સ્વભાવ એવાત્ર (સ્વભાવઃ એવ અત્ર) । તથાતિરિચ્યતે (તથા અતિરિચ્યતે) । ચિન્તયન્નેવાસૌ (ચિન્તયન્ એવ અસૌ) । ખાદિતશ્ચ (ખાદિતઃ ચ) ॥

स्वाध्याय

1. यथास्वं विकल्पम् चित्वा लिखत ।

- (1) धीमताम् कालः केन प्रकारेण गच्छति ?
(क) व्यसनेन (ख) कलहेन (ग) काव्यशास्त्रविनोदेन (घ) क्रीडाविनोदेन
- (2) इदं ..... गृह्यताम् ।
(क) सुवर्णकङ्कणम् (ख) ताम्रकङ्कणम् (ग) लोहकङ्कणम् (घ) रजतकङ्कणम्
- (3) महापङ्के निमग्नः कः पलायितुम् अक्षमः ?
(क) व्याघ्रः (ख) पथिकः (ग) काकः (घ) कूर्मः
- (4) महापङ्के पतितं पथिकम् उत्थापयितुं कः कथयति ?
(क) वृद्धव्याघ्रः (ख) शशकः (ग) शृगालः (घ) राजपुत्रः

2. एकेन वाक्येन संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत ।

- (1) मूर्खाणां कालः केन प्रकारेण गच्छति ?
- (2) वृद्धव्याघ्रः सरस्तीरे किम् अब्रवीत् ?
- (3) लोभाकृष्टेन पान्थेन किम् आलोचितम् ?
- (4) व्याघ्रः केन कारणेन वंशहीनः जातः ?

3. मातृभाषाभां उत्तर आपो :

- (1) संदेहनी बाबतमां मुसाफर शुं विचारे छे ?
- (2) मुसाफरने कादवमां भूपेलो जोधने वाधे शुं कहुं ?
- (3) पाठमांथी मणतो बोध तमारा शब्दोमां लपो.

4. समीक्षात्मक नोंध लपो :

- (1) वाधनी यतुरार्ध
- (2) लोभवृत्तिनुं परिशाम

5. असंदर्भ समजावो :

- (1) न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
- (2) कथं मारात्मके त्वयि विश्वासः ?

13. अनपराद्धा अत्रभवती

[प्रस्तावना : संस्कृतसाहित्य जगतમાં સૌથી પ્રાચીન નાટ્યકાર તરીકે મહાકવિ ભાસ પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે કુલ તેર નાટ્યકૃતિઓ રચી છે, જેને ભાસનાટક્યક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ નાટકોમાંથી બે રામકથા ઉપર, છ મહાભારતકથા ઉપર, એક કૃષ્ણકથા ઉપર, બે ઉદયનકથા ઉપર અને બે કલ્પિતકથા ઉપર આધારિત છે. રામકથા ઉપર આધારિત નાટકો (1) અભિષેકનાટકમ્ અને (2) પ્રતિમાનાટકમ્ નામે છે. પ્રસ્તુત નાટ્યાંશ પ્રતિમાનાટકમ્માંથી લેવામાં આવ્યો છે.

પ્રતિમાનાટકમ્નું કથાવસ્તુ રામના વનવાસથી લઈને તેમના પુનઃ રાજ્યાભિષેક સુધીની કથાને આવરી લે છે. એ ધ્યાનપાત્ર છે કે વાલ્મીકિના રામાયણમાં આ કથાવસ્તુ જે રીતે આલેખિત છે, તેમાં મહાકવિ ભાસે કેટલાક મૌલિક ફેરફાર કર્યા છે. તે મુજબ રામના વનગમન બાદ મોસાળ ગયેલો ભરત અયોધ્યામાં પાછો ફરે છે. ભરતને દશરથના મૃત્યુના સમાચાર આપવા માટે અહીં ભાસે એક સુંદર પરિકલ્પના કરી છે. ભરત અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરે, તે પહેલાં તેને નગરની બહાર બનાવેલા પ્રતિમાગૃહમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ પ્રતિમાગૃહમાં પૂર્વજોની પ્રતિમાઓ મૂકેલી છે, જેમાં દિલીપ, રઘુ અને અજની સાથે સાથે દશરથની પ્રતિમા પણ છે. આ પ્રતિમા-દર્શન કરાવીને ભરતને દશરથના મૃત્યુની જાણ કરાય છે. આમ, કવિએ પ્રતિમાગૃહનું જે આ દૃશ્ય રચ્યું છે, તેના ઉપરથી આ કૃતિને પ્રતિમાનાટક શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રતિમાનાટકમાં મહાકવિ ભાસે બીજા પાત્ર અનેક પરિવર્તનો કર્યાં છે. તેમાં રામને ચૌદ વરસના વનવાસની માગણી કરનાર કૈકેયીના પાત્રના ઉદાત્તીકરણનો પણ સમાવેશ થાય છે. અહીં કૈકેયીએ દશરથ પાસે રામના વનવાસની જે માગણી કરી હતી, તેની પાછળના એક નવા જ કારણની કવિએ પરિકલ્પના કરી છે. તે મુજબ શ્રવણના પિતાનો પુત્રવિયોગરૂપી શાપ અલ્પકાળમાં ભોગવાઈ જશે, એમ વિચારીને કૈકેયીએ રામના વનવાસની માગણી કરી હતી. આમ દર્શાવીને મહાકવિ ભાસે કૈકેયીના પાત્રનું ઉદાત્તીકરણ કર્યું છે.]

સુમન્ત્ર: - કુમાર,

કુતઃ ક્રોધો વિનીતાનાં લજ્જા વા કૃતચેતસામ્ ।

મયા દૃષ્ટં તુ તચ્છૂન્યં તૈર્વિહીનં તપોવનમ્ ॥

ભરત: - ક્વ ગતા ઇતિ શ્રુતાઃ ।

સુમન્ત્ર: - અસ્તિ કિલ કિષ્કિન્ધા નામ વનૌકસાં નિવાસઃ । તત્ર ગતાઃ ।

ભરત: - હન્ત, અવિજ્ઞાતપુરુષવિશેષાઃ ખલુ વાનરાઃ । દુઃખિતાઃ પ્રતિવસન્તિ ।

સુમન્ત્ર: - તિર્યગ્યોનયઃ અપિ ઉપકૃતમવગચ્છન્તિ ।

ભરત: - તાત, કથમિવ ।

સુમન્ત્ર: - સુગ્રીવો ભ્રંશિતો રાજ્યાદ્ ભ્રાતા જ્યેષ્ઠેન વાલિના ।

હતદારો વસન્શૈલે તુલ્યદુઃખેન મોક્ષિતઃ ॥

ભરત: - કથં તાત તુલ્યદુઃખેન નામ ।

સુમન્ત્ર: - (આત્મગતમ્) હન્ત, સર્વમુક્તમેવ મયા । (પ્રકાશમ્) કુમાર, ન ખલુ કિઞ્ચિત્ । ઐશ્વર્યભ્રંશતુલ્યતા મમ અભિપ્રેતા ।

ભરત: - તાત, કિં ગૂહસે । સ્વર્ગ ગતેન તાતપાદમૂલેન શાપિતઃ સ્યાઃ, યદિ સત્યં ન બ્રૂયાઃ ।

સુમન્ત્ર: - કા ગતિઃ । શ્રૂયતામ્,

વૈરં મુનિજનસ્યાર્થે રક્ષસા મહતા કૃતમ્ ।

સીતા માયામુપાશ્રિત્ય રાવણેન તતો હતા ॥

- भरतः** - कथं हतेति । (मोहमुपगतः ।)
- सुमन्त्रः** - समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।
- भरतः** - (पुनः समाश्वस्य) भोः, कष्टम् । किमिदानीं करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । अनुगच्छतु मां तात देवीनां चतुःशालम् ।
(निष्क्रान्तौ ।)
(उभौ चतुःशालं प्रविशतः)
- प्रतिहारी** - जयतु भर्तृदारकः । विजया खल्वहम् ।
- भरतः** - विजये, ममागमनं निवेदय अत्रभवत्यै ।
- विजया** - कतमस्यै भटिन्यै निवेदयामि ।
- भरतः** - या मां राजानमिच्छति ।
- प्रतिहारी** - (आत्मगतम्) किं खलु भवेत् । (प्रकाशम्) भर्तः तथा । (निष्क्रम्य प्रविशति ।)
- भरतः** - विजये, किं निवेदितम् ।
- विजया** - आम् ।
(ततः सर्वे चतुःशालं प्रविशन्ति ।)
- कैकेयी** - जात, विजया मन्त्रयते रामस्य सकाशात् सुमन्त्रः आगत इति ।
- भरतः** - अतः परं प्रियं निवेदयामि । श्रूयताम् ।
यः स्वराज्यं परित्यज्य त्वन्नियोगाद् वनं गतः ।
तस्य भार्या हता सीता पर्याप्तस्ते मनोरथः ॥
- कैकेयी** - हम् ।
- भरतः** - हन्त भोः सत्त्वयुक्तानामिक्ष्वाकूणां मनस्विनाम् ।
वधूप्रधर्षणं प्राप्तं प्राप्यात्रभवतीं वधूम् ॥
- कैकेयी** - (आत्मगतम्) भवतु । इदानीं कालः कथयितुम् । (प्रकाशम्) जात, त्वं न जानासि महाराजस्य शापम् ।
- भरतः** - शप्तो महाराजः ।
- कैकेयी** - सुमन्त्र, आचक्ष्व विस्तरेण ।
- सुमन्त्रः** - श्रूयताम् । पुरा मृगयां गतेन महाराजेन कस्मिंश्चित् सरसि कलशं पूरयमाणो वनगजशङ्कया शब्दवेधिना शरेण महर्षेः चक्षुर्भूतो मुनितनयो हिंसितः ।
- भरतः** - हिंसित इति । शान्तं पापम् । ततस्ततः ।
- सुमन्त्रः** - ततस्तमेवं गतं दृष्ट्वा,
तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिना सत्यभाषिणा ।
यथाहं भोस्त्वमप्येवं पुत्रशोकाद् विपत्स्यसे । इति ॥
- भरतः** - नन्विदं कष्टं नाम ।
- कैकेयी** - जात, एतन्निमित्तमपराधे मां निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितः, न खलु राज्यलोभेन ।
अपरिहरणीयो महर्षिशापः पुत्रविप्रवासं विना न भवति ।

- भरतः** - अथ तुल्ये पुत्रविप्रवासे कथमहम् अरण्यं न प्रेषितः ।
कैकेयी - जात, मातुलकुले वर्तमानस्य प्रकृतीभूतस्ते विप्रवासः ।
भरतः - अथ चतुर्दश वर्षाणि किं कारणमवेक्षितानि ।
कैकेयी - जात, चतुर्दश दिवसा इति वक्तुकामया पर्याकुलहृदयया चतुर्दश वर्षाणीत्युक्तम् ।
भरतः - अस्ति पाण्डित्यं सम्यक् विचारयितुम् । अथ विदितमेतद् गुरुजनस्य ।
सुमन्त्रः - कुमार, वसिष्ठवामदेवप्रभृतीनाम् अनुमतं विदितं च ।
भरतः - हन्त, त्रैलोक्यसाक्षिणः खल्वेते । दिष्ट्या अनपराद्धा अत्रभवती । अम्ब, यद् भ्रातृस्नेहात् मया दूषितात्रभवती, तत्सर्वं क्षन्तव्यम् ।

टिप्पणी

विनीतानाम् विवेकी भाषसोना कृतचेतसाम् (कृतं चेतः येषाम् ते, तेषाम् - बहु.) विचारशील भाषसोना वनौकसाम् (वनम् ओकः येषां ते, तेषाम् - बहु.) वनवासीओना अविज्ञातपुरुषविशेषाः (न विज्ञातः - न.तत्पु., पुरुषाणाम् विशेषाः - ष.तत्पु., अविज्ञाताः चामी पुरुषविशेषाः - कर्म.) भाषसोनी विशेषताओथी अजाश तिर्यग्योनयः पशु-पक्षीओ उपकृतम् उपकारने अवगच्छन्ति (अव + गम् > गच्छ् जाश्वं व. अ. ब.व.) जाशे ऐ भ्रंशितः (भ्रंश् + त, क.भू.कृ.) ब्रष्ट थयेलो हतदारः (हताः दाराः यस्य सः - बहु.) अपडरश थयेलुं ऐ जेनी पत्नीनुं तेवो तुल्यदुःखेन (तुल्यम् दुःखम् यस्य सः, तेन - बहु.) समान दुःखवाणाथी मोक्षितः मुक्त करयेलो ऐ ऐश्वर्यभ्रंशतुल्यता (ऐश्वर्यस्य भ्रंशः - ष.तत्पु., ऐश्वर्यभ्रंशेन तुल्यता - तृ.तत्पु.) ऐश्वर्यना नाशनी समानता अभिप्रेता कडेवानो आशय ऐ, अभिप्रेत ऐ. गूहसे (गूह् छुपाववुं व. म. ए.व.) तुं छुपावे ऐ ? तातपादमूलेन (तातस्य पादमूलम्, तेन - ष. तत्पु.) पिताञ्जना यरश वडे शापितः सोगंद पामेलो, शापित अनेलो स्याः (अस् थवुं, डोवुं वि. म. ए.व.) तुं थजे. ब्रूयाः (ब्रू भोलवुं, कडेवुं (वि. म. ए.व.) तुं भोलजे रक्षसा (रक्षस् तृ. ए.व.) राक्षस वडे उपाश्रित्य (उप + आ + श्रि + क्त्वा > य सं.भू.कृ.) आधार लईने मोहम् मूर्च्छा समाश्रसिहि (सम् + आ + श्रस् आ. म. ए.व.) धीरज धरो. चतुःशालम् राशीवास, अंतःपुर अत्रभवत्यै ऐ मडाराशीने कतमस्यै भट्टिन्यै कई मडाराशीने भर्तः डे स्वाभी पर्याप्तः पूरो थयो मनोरथः कामना, ईश्या सत्त्वयुक्तानाम् पराकमीओनुं मनस्विनाम् स्वमानीओनुं वधूप्रधर्षणम् (वध्वाः प्रधर्षणम् - ष.तत्पु.) वडुनुं अपडरश आचक्ष्व (आ + चक्ष् कडेवुं आज्ञा म. ए.व.) कडो. सरसि सरोवरमां कलशम् कणश, घडो पूरयमाणः भरी रडेलो वनगजशङ्कया (वनस्य गजः - (ष. तत्पु.) वनगजस्य शङ्का, तथा -तृ.तत्पु.) जंगली डायीनी शंकाथी शब्दवेधिना (शब्दं विध्यति, तेन - उप.तत्पु.) शब्दवेधी शरेण भाषथी चक्षुभूतः आंभ अनेलो हिंसितः (हिंसि + त क.भू.कृ.) मार्यो शान्तं पापम् पाप शांत थाओ रुदितस्य रुदनना सत्यभाषिणा सत्य भोलनार द्वारा विपत्स्यसे (वि + पद् सा.भ. म. ए.व.) तुं मरश पाभीश. एतन्निमित्तम् आ कारशथी अपराधे अपराधमां, अपराधनी आभतमां निक्षिप्य (नि + क्षिप् + क्त्वा > य सं.भू.कृ.) नाभीने अपरिहरणीयः (नञ् + परि + ह् विध्यर्थ. कृ.पु.) टायी न शकाय तेवो पुत्रविप्रवासम् (पुत्रस्य विप्रवासः, तम् - ष.तत्पु.) पुत्रना वियोगने जात (संबोधन) डे पुत्र मातुलकुले (मातुलस्य कुलम् - ष.तत्पु.) मोसाणमां प्रकृतीभूतः स्वाभाविक अनेलो विप्रवासः वियोग अवेक्षितानि (अव + ईक्ष् + त क.भू.कृ. नपुं. प्र. ब.व.) जोयेलां, जोयां डतां तेवां वक्तुकामया (वक्तुं कामः यस्याः सा, तथा - बहु.) भोलवानी कामना-ईश्यावाणी पर्याकुलहृदयया (पर्याकुलं हृदयं यस्याः सा, तथा - बहु.) गभराई गयेला हृदयवाणी वसिष्ठवामदेवप्रभृतीनाम् वसिष्ठ, वामदेव वगेरेनुं अनुमतम् संमत, अनुमतिवाणुं त्रैलोक्यसाक्षिणः (त्रैलोक्यस्य साक्षी, ते - ष.तत्पु.) त्रशेय लोकना साक्षी दिष्ट्या सद्भाष्ये अनपराद्धा अपराधरहित अम्ब (संबोधन) डे माता दूषिता (दूष् + त क.भू.कृ. स्त्री., प्र. ए.व.) दूषित थयेली क्षन्तव्यम् (क्षम् + तव्य विध्य. कृ.स्त्री.) माइ करवा योग्य.

સન્ધિ

ક્રોધો વિનીતાનામ્ (ક્રોધઃ વિનીતાનામ્) । તચ્છૂન્યમ્ (તત્ શૂન્યમ્) । તૈર્વિહીનમ્ (તૈઃ વિહીનમ્) । ગતા ઇતિ (ગતાઃ ઇતિ) । સુગ્રીવો ભ્રંશિતો રાજ્યાદ્ ભ્રાતા (સુગ્રીવઃ ભ્રંશિતઃ રાજ્યાત્ ભ્રાતા) । હૃતદારો વસન્ (હૃતદારઃ વસન્) । મુનિજનસ્યાર્થે (મુનિજનસ્ય અર્થે) માયામુપાશ્રિત્ય (માયામ્ ઉપાશ્રિત્ય) । તતો હૃતા (તતઃ હૃતા) । કિમિદાનીમ્ (કિમ્ ઇદાનીમ્) । ખલ્વહમ્ (ખલુ અહમ્) । નિવેદયાત્રભવત્યૈ (નિવેદય અત્રભવત્યૈ) । પર્યાપ્તસ્તે (પર્યાપ્તઃ તે) । પ્રાપ્યાત્રભવતીમ્ (પ્રાપ્ય અત્રભવતીમ્) । શપ્તો મહારાજઃ (શપ્તઃ મહારાજઃ) । તેનોક્તમ્ (તેન ઉક્તમ્) । રુદિતસ્યાન્તે (રુદિતસ્ય અન્તે) । ભોસ્ત્વમપ્યેવમ્ (ભોઃ ત્વમ્ અપિ એવમ્) । નન્વિદમ્ (નનુ ઇદમ્) । પુત્રકો રામો વનમ્ (પુત્રકઃ રામઃ વનમ્) । પ્રકૃતીભૂતસ્તે (પ્રકૃતીભૂતઃ તે) । દિવસા ઇતિ (દિવસાઃ ઇતિ) । ખલ્વેતે (ખલુ એતે) ।

વિશેષ

1. અત્રભવતી

સંસ્કૃત વાગ્યવહારમાં માન આપવાના આશયથી પું.માં ભવાન્ અને સ્ત્રી.માં ભવતી શબ્દ વપરાય છે, એ વાત જાણીતી છે. આ બંને શબ્દોના પ્રયોગ વખતે ક્રિયાપદમાં અન્યપુરુષ વપરાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં કોઈને વધારે માન આપવા માટે અને પ્રત્યક્ષ હાજરી સૂચવવા માટે આ બંને શબ્દોની આગળ અત્ર એવો અલ્પ વાપરવામાં આવે છે. આથી ભવાન્ અને અત્રભવાન્ તથા ભવતી અને અત્રભવતી શબ્દના અર્થમાં કોઈ ફેર પડતો નથી, પણ સંભાષણમાં માન આપવામાં આવી રહ્યું છે, એવો ભાવ ઉપસી આવે છે. (વ્યક્તિ અનુપસ્થિત હોય ત્યારે અત્રના સ્થાને તત્રનો પ્રયોગ થાય છે. જેમ કે તત્રભવાન્, તત્રભવતી)

અહીં પ્રસ્તુત પાઠમાં કૈકેયી તરફ માનનો ભાવ પ્રગટ કરવા માટે વિજયે, મમાગમનં નિવેદય અત્રભવત્યૈ । અને દિષ્ટ્યા અનપરાદ્યા અત્રભવતી । જેવાં ભરતનાં વાક્યોમાં અત્રભવતી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

2. સુમન્ત્રઃ

સુમન્ત્ર દશરથ રાજાના અત્યંત વિશ્વાસુ અને વફાદાર અમાત્ય હતા. ઈક્વાકુવંશમાં તેમનું સ્થાન ખૂબ જ આદરણીય હતું. રામ વગેરે ચારેય રાજકુમારો તેમને પિતૃતુલ્ય ગણતા હતા. ભરતે રામને લગતા સમાચાર જાણવા તેમને જનસ્થાનમાં મોકલ્યા હતા. સુમન્ત્ર જનસ્થાનમાં ગયા ત્યારે તે તપોવનમાં તેમને રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા જોવા મળ્યાં ન હતાં. સીતાના અપહરણ અને રામના કિષ્કિન્ધા નગરીમાં ગમન અંગેની ખબર મેળવીને તેઓ અયોધ્યા પાછા ફર્યા હતાં. ભરતને આવા દુઃખદ સમાચાર કહેતાં તેઓ અત્યંત દુઃખ અનુભવે છે. દશરથને પ્રાપ્ત થયેલા મુનિના શાપથી તેઓ પરિચિત હતા અને પુત્રવિયોગથી થનાર દશરથના મૃત્યુને સંભવિત બનાવવા માટે કૈકેયીએ રામનો વનવાસ માગ્યો હતો તેમાં પણ તેઓ સાક્ષી હતા.

3. મહારાજસ્ય શાપઃ

પોતાની નિર્દોષતા પુરવાર કરવા માટે કૈકેયી દશરથને પ્રાપ્ત થયેલા મુનિશાપની કથા કહે છે. દશરથ રાજા એકવાર શિકાર કરવા ગયા ત્યારે તેમણે એક સરોવરના કિનારેથી કોઈ જંગલી હાથીના ધ્વનિ જેવો અવાજ સાંભળ્યો અને હાથીને હણવા માટે શબ્દવેધી બાણ છોડ્યું હતું, પરંતુ ત્યાં હાથીને બદલે પાણીનો ઘડો ભરતા શ્રવણ નામના એક મુનિકુમારને બાણ વાગતાં તે તરત જ મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેના પિતા અંધ હોઈ તે તેમની આંખ સમાન હતો. પુત્રના આવા કારમા મરણથી મુનિને ખૂબ જ આઘાત લાગ્યો હતો. તેમણે દશરથને શાપ આપતાં કહ્યું હતું કે તારું મરણ પણ પુત્રના વિયોગથી જ થશે. પુત્રનો વિયોગ કાંતો તેના દૂર જવાથી થાય અથવા તેના મરણથી થાય. મુનિનો આ શાપ સત્ય હોઈ વસિષ્ઠ અને વામદેવ જેવા કુલપુરોહિતોની સંમતિથી કૈકેયીએ રામનો વનવાસ માગ્યો હતો.

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत।

- (1) कुतः ..... विनीतानां लज्जा वा कृतचेतसाम् ?
(क) मोहः (ख) शोकः (ग) बोधः (घ) क्रोधः
- (2) किष्किन्धा केषां निवासः ?
(क) इक्ष्वाकूनाम् (ख) वनौकसाम् (ग) महर्षीणाम् (घ) रक्षसाम्
- (3) वालिना कः राज्याद् भ्रंशितः ?
(क) रावणः (ख) भरतः (ग) सुग्रीवः (घ) मुनिकुमारः
- (4) रावणेन किम् उपाश्रित्य सीता हता ?
(क) बलम् (ख) मायाम् (ग) शापम् (घ) मोहम्
- (5) महर्षिणा कः शप्तः आसीत् ?
(क) रामः (ख) भरतः (ग) दशरथः (घ) रावणः

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत।

- (1) रामस्य महता रक्षसा केन कारणेन वैरं जातम् ?
(2) दशरथेन कीदृशेन शरेण मुनिकुमारो हिंसितः ?
(3) पुत्रं हिंसितं ज्ञात्वा मुनिः दशरथं किम् उक्तवान् ?
(4) पर्याकुलहृदयया कति वर्षाणि उक्तानि ?

3. बेथी त्रश वाक्योभां मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) जनस्थान छोडीने राम क्थां गया हता ?
(2) वानरो साथेना वासने भरत केम दुःखे माने छे ?
(3) राम अने सुग्रीव कर्छे बाबते समदुःखी छे ?
(4) सीताना अपहरणना समाचारथी दुःखी भरत क्थां जाय छे ?
(5) कैकेयीअे रामनो वनवास केम माग्थो हतो ?

4. समीक्षात्मक नोंधे लभो :

- (1) भरते कैकेयीने आपेलो उपाखंभ
(2) दशरथने प्राप्त थयेलो शाप
(3) कैकेयीनी निर्दोषता

5. ससंदर्भे समजावो :

- (1) कुतः क्रोधो विनीतानां लज्जा वा कृतचेतसाम्।
(2) तिर्यग्योनयः अपि उपकृतमवगच्छन्ति।
(3) दिष्ट्या अनपराद्धा अत्रभवती।

14. विवाहसंस्कारः

[**प्रस्तावना :** ભારતીય પ્રાચીન જીવન પદ્ધતિમાં સોળ સંસ્કારની પરંપરા પ્રચલિત છે. એવી માન્યતા છે કે પ્રત્યેક માણસ જન્મની સાથે કેટલાક ગુણો લઈને આવે છે. એ જન્મજાત ગુણોની જાળવણી થવી જોઈએ. વળી, એની સાથે સાથે બીજા આવશ્યક અનેક ગુણોનું માણસમાં સ્થાપન પણ થવું જોઈએ. આ માટેની યોજના તરીકે આ સોળ સંસ્કારોનું પ્રચલન સાર્વજનિક રીતે કરવામાં આવ્યું છે. અત્યારે આ બધા સંસ્કારોમાંથી કેટલાક સાર્વજનિક રહ્યા છે, જ્યારે કેટલાક અમુક પરિવારો સુધી સીમિત થઈ ગયા છે. આજે સાર્વજનિક રહેલા સંસ્કારોમાં સૌથી પ્રથમ ક્રમાંકે વિવાહસંસ્કાર છે. વિવાહસંસ્કાર અંતર્ગત અનેક વિધિઓ કરવાના થતા હોય છે.

વિવાહસંસ્કારમાં જે વિધિઓ થતા હોય છે, તે વિધિઓનો આધાર કલ્પશાસ્ત્ર છે. વૈદિકસાહિત્યમાં વેદાંગ તરીકે પ્રસિદ્ધ છ શાસ્ત્રોમાં આ કલ્પશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. આ કલ્પશાસ્ત્ર વળી, ધર્મસૂત્ર, શ્રૌતસૂત્ર, ગૃહ્યસૂત્ર અને શુલ્વસૂત્ર - એમ ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. તેમાંથી મુખ્યત્વે ગૃહ્યસૂત્રોના આધારે વિવાહ વગેરે સંસ્કારોનો વિધિ નક્કી થયો છે. એ વિધિમાં પરિક્રમા અને સપ્તપદી મુખ્ય છે. અહીં યજમાન અને પુરોહિતના કલ્પિત સંવાદમાં આ બે વિધિભાગોની પાછળ રહેલા ઉપદેશનો પરિચય કરાવવાના લક્ષ્યની સાથે સંસ્કૃત સંવાદકળાને શીખવવાનું પણ લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું છે.

પ્રદક્ષિણાવિધિમાં ક્યારેક વર અને ક્યારેક કન્યા નેતૃત્વ લે છે અને આગળ ચાલવાની ભૂમિકા અદા કરે છે. આ ઉપરથી એવું સૂચન છે કે ઘર-પરિવારનાં કેટલાંક કાર્યોમાં વરનું નેતૃત્વ હોવું ઘટે તો કેટલાંક કાર્યોમાં કન્યાનું નેતૃત્વ હોવું ઘટે. જ્યારે સપ્તપદીના વિધિમાં વર-કન્યાએ સાથે સાથે ચાલવાનું હોય છે. અહીં એ સંદેશ છે કે ઘર-પરિવારનાં કેટલાંક કાર્યોમાં બંનેએ દિશા અને ગતિ એકસરખી રાખવાની છે અને સાથે સાથે ચાલવાનું છે. આમ, આ બંને વિધિઓ ગૃહસ્થીના પરિપાલનમાં મહત્વની શિક્ષા આપે છે.]

યજમાન: - વિવાહે સંસ્કારે વિવિધાઃ વિધયો ભવન્તિ । તત્ર પ્રદક્ષિણાનામ્ના પ્રસિદ્ધો વિધિરેકઃ । કિં નામ પ્રદક્ષિણા ઇતિ ?

પુરોહિત: - સામાન્યતઃ પ્રદક્ષિણા-શબ્દઃ કમપિ પદાર્થ પરિતઃ ભ્રમણમ્ સૂચયતિ । પરન્તુ વિવાહસંસ્કારાદૌ પ્રદક્ષિણાશબ્દેન એકા વિશિષ્ટા ક્રિયા સ્મૃતિપથમાયાતિ ।

યજમાન: - કા સા વિશિષ્ટા ક્રિયા ?

પુરોહિત: - વિવાહસંસ્કારાવસરે વધૂવરૌ યજ્ઞાગ્નિં પરિતઃ ચતુર્વારં પરિક્રામતઃ । ઇયં ક્રિયા લોકે પ્રદક્ષિણા ઇતિ નામ્ના પ્રસિદ્ધા અસ્તિ ।

યજમાન: - પ્રદક્ષિણાયાઃ અવસરે વધૂવરૌ સહૈવ ચલતઃ અથવા અનુક્રમેણ ચલતઃ ।

પુરોહિત: - પ્રાયઃ તિસૃષુ પ્રદક્ષિણાસુ કન્યા પ્રથમં ચલતિ, તદનુ વરઃ ચલતિ । તતઃ અન્તિમાયાં પ્રદક્ષિણાયાં વરઃ પ્રથમં ચલતિ, તદનુ કન્યા ।

યજમાન: - અનુક્રમેણ પ્રચલને કિં પ્રયોજનમ્ ।

પુરોહિત: - એવં હિ મન્યતે યત્ ગૃહસ્થાશ્રમસ્ય નાનાવિધાનિ કાર્યાણિ સુશીલાયાઃ સૌજન્યશાલિન્યાઃ ધર્મપત્ન્યાઃ માર્ગદર્શને સમ્પન્નાનિ ભવન્તિ । અતઃ એતાદૃશે ક્રમે તેષુ તેષુ કાર્યેષુ કન્યાયાઃ નેતૃત્વં સ્યાત્, વરશ્ચ તસ્યાઃ અનુકરણં કુર્યાત્ - ઇત્યેવં કર્તવ્યમેકં સૂચિતં ભવતિ । જીવનસ્ય પાર્થે પુરુષસ્ય માર્ગદર્શનમપેક્ષિતં ભવતીતિ ચતુર્થ્યાં પ્રદક્ષિણાયાં વરઃ અગ્રિમો ભવતિ । અર્થાત્ તત્ર વરસ્ય નેતૃત્વં સ્યાત્, કન્યા ચ તસ્ય અનુકરણં કુર્યાત્ - ઇત્યેવમ્ અપરં કર્તવ્યમેકં સૂચિતં ભવતિ ।

યજમાન: - ભગવન્, મયા એતત્ શ્રુતં યત્ ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષાઃ ચતુર્વિધપુરુષાર્થાઃ સન્તિ । તેષુ પ્રારમ્ભિકેષુ ત્રિષુ કન્યાયાઃ નેતૃત્વં ભવતિ ચતુર્થે ચ મોક્ષનામકે પુરુષાર્થે વરસ્ય ઇતિ ।

पुरોहित: - आम्, एतद् अपि सत्यमस्ति ।

यजमान: - केचन कथयन्ति यत् प्रदक्षिणाः सप्त भवन्तीति ।

पुरोहित: - विवाहसंस्कारे प्रदक्षिणाः तु चतस्र एव भवन्ति । सप्तसंख्या तु सप्तपदीनामकेन एकेन अन्येन विधिना सह सम्बद्धा अस्ति ।

यजमान: - किमिदं सप्तपदीति ?

पुरोहित - सप्तानाम् पदानाम् समाहारः - सप्तपदी । इयं सप्तपदी वैदिकस्य विवाहविधेः आत्मा ।

यजमान: - अस्मिन् विधौ किं भवति ।

पुरोहित: - अस्मिन् विधौ वधूवरौ जगद्व्यापकस्य ईश्वरस्य, देवतानां प्रतिनिधिरूपस्य अग्नेः समाजस्य च समक्षम् एकस्यां दिशायां समानया गत्या सहभावेन च सप्त पदानि चलतः ।

यजमान: - अस्य किं तात्पर्यम् ।

पुरोहित: - विवाहेन विधिना वधोः वरस्य च आत्मनोः ऐक्यं साध्यते । अर्थात् शरीरेण भिन्नौ अपि वधूवरौ आत्मना एकत्वं भजतः । आत्मनः ऐक्यत्वात् उभयोः गमनस्य दिशा गतिश्च सर्वत्र समानतां भजतः । दिशायाः समानता अर्थात् विचारस्य एकता । गतेः समानता अर्थात् उद्योगे समानं सहभागित्वम् । वधूवरौ यदा समानमेव विचारयतः समानं च उद्योगं कुरुतः तदा तौ गृहस्थाश्रमस्य लक्ष्यमवश्यमेव प्राप्नुतः ।

यजमान: - गृहस्थाश्रमस्य किं लक्ष्यम् ?

पुरोहित: - सप्तपद्याम् यानि सप्त पदानि सन्ति तानि एकैकं लक्ष्यं सूचयन्ति । इमं विधिं कुर्वन् वरः वधूश्च यस्य मन्त्रस्य उच्चारणं कुरुतः तत्र इमानि सप्त लक्ष्यानि सूचितानि सन्ति - 1. अन्नाद्यैश्वर्याय, 2. बलाय, 3. धनादीनाम् उन्नतये, 4. सुखाय, 5. सहायकानां पशूनां प्राप्तये, 6. ऋतुभ्यः अर्थात् ऋतूनां सुखानुभवाय, 7. सर्वप्राणिनाम् मित्रता भवेदिति च सप्त लक्ष्यानि निर्धारितानि सन्ति ।

यजमान: - सम्यक् प्रबोधितः अहं भवता । भवते नमो नमः ।

पुरोहित: - स्वस्ति भवते । सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ।

टिप्पणी

विधि: (**विधि:** पुं. प्र. ए.व. संस्कृतमां विधि शब्द पुल्लिंगमां वपराय છે.) એક પ્રકારનો વિધિ, કર્મકાંડ **પ્રદક્ષિણા** કોઈ પદાર્થ કે વસ્તુ(ને પોતાની દક્ષિણ દિશામાં અર્થાત્ જમણી બાજુએ રાખી)ને ચારે તરફ વર્તુળાકારે ફરવું તે **एका (एक स्त्री. प्र.ए.व.)** એક **स्मृतिपथम् (स्मृते: पथ: - ष.तत्पु.)** स्मરણના માર્ગે, સ્મરણમાં **આયાતિ (આ + યા આવવું વ. અ.એ.વ.)** આવે છે. **વિવાહસંસ્કારાવસરે (વિવાહસંસ્કારસ્ય અવસર: - ष.तत्पु.)** વિવાહસંસ્કારના પ્રસંગમાં **વધૂવરૌ (વધૂ: ચ વર: ચ, ડ.દ્વ)** વધૂ અને વર **યજ્ઞાગ્નિમ્ (યજ્ઞસ્ય અગ્નિ:, તમ્ - ष.ત.)** યજ્ઞના અગ્નિની **પરિત:** ચોમેર, ચારે તરફ **ચતુર્વારમ્** ચાર વાર **પરિક્રામન્તિ (પરિ - ક્રમ્ ફરવું, ચારે બાજુ ડગલાં ભરવાં વ. અ.બ.વ.)** ફરે છે **સહૈવ** સાથે જ **અનુક્રમેણ** વારાફરતી, ક્રમશઃ આગળ પાછળ રહીને **પ્રાય:** ઘણું ખરું, મોટે ભાગે **તિસૃષુ (સંખ્યાવાચક સર્વનામ ત્રિનું સ્ત્રી. સ.બ.વ.)** ત્રણેયમાં (વિશેષ - વિવાહસંસ્કાર પ્રસંગે ચાર પરિક્રમામાં કોણ કેટલી વાર આગળ ચાલે છે, તે બાબતમાં મતભેદ છે. કેટલાકના મતે ત્રણ પ્રદક્ષિણામાં વર અને ચોથીમાં કન્યા આગળ ચાલે છે. તો વળી, કેટલાકના મતે ત્રણ પ્રદક્ષિણામાં કન્યા અને ચોથીમાં વર આગળ ચાલે છે. અહીં **બૃહદ્-બ્રહ્મનિત્યકર્મસમુચ્ચય:**નો આધાર લઈને પ્રથમ ત્રણ પ્રદક્ષિણામાં કન્યા આગળ રહે છે, એ મતનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું છે.) **પ્રચલને** ચાલવાની ક્રિયામાં, પ્રચલનમાં **પ્રયોજનમ્** હેતુ **નાનાવિધાનિ** અનેક પ્રકારનાં **સુશીલાયા:** સુશીલ, સારા સદ્ગુણોથી યુક્ત **સૌજન્યશાલિન્યા:** સૌજન્યશીલ **ધર્મપત્ન્યા:** ધર્મપત્નીના **સમ્પન્નાનિ** પૂર્ણ થયેલાં,

થઈ ગયેલાં **एतादृशे** આ પ્રકારના **तेषु तेषु कार्येषु** તે તે કાર્યોમાં **परार्थे** પાછળના અડધા ભાગમાં **चतुर्थ्याम्** ચોથી(પ્રદક્ષિણા)માં **अग्रिमः** આગળ **धर्म-अर्थ-काम-मोक्षाः** (**धर्मः च अर्थः च कामः च मोक्षः च - इ. द्व.**) ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ **चतुर्विधपुरुषार्थाः** ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો **प्रारम्भिकेषु** પ્રારંભના **आम्** હા, હાસ્તો **चतस्रः** (**चतुर् स्त्री. प्र. ब.व.**) ચાર **सप्तसंख्या** સાત સંખ્યા **सप्तपदीनामकेन** સપ્તપદી નામના **सप्तपदी** (**सप्तानाम् पदानाम् समाहारः - द्विगु**) સાત પગલાંનો સમૂહ **अस्मिन् विधौ** આ વિધિમાં **जगद्व्यापकस्य** (**जगति व्यापकः, तस्य - ष.तत्पु.**) જગતમાં વ્યાપીને રહેલા **एकस्याम्** એક દિશાયામ્ (**दिशा स्त्री. स.ए.व.**) દિશામાં **सहभावेन** સાથે રહીને **आत्मनोः** બંનેની પોતાની **ऐक्यम्** એકતાને **साध्यते** (**साध् कर्मणि व.अ. ए.व.**) સાધે છે, સિદ્ધ કરે છે. **भजतः** પામે છે **उद्योगे** કાર્યમાં **सहभागित्वम्** સહભાગીપણું **लक्ष्यम्** ધ્યેયને **प्राप्नुतः** (**प्र + आप् व. अ. द्वि.व.**) (બંને) પ્રાપ્ત કરે છે. **अन्नाद्यैश्वर्याय** (**अन्न-आदि-ऐश्वर्याय**) અન્નાદિ અન્નથી આ અન્ન વગેરે **ऐश्वर्याय** ઐશ્વર્યને માટે **उन्नतये** (**उन्नति स्त्री. च. ए.व.**) વિકાસને માટે **निर्धारितानि** નિશ્ચિત કરેલાં, નિર્ધારિત થયેલાં **सम्यक्** યોગ્ય **प्रबोधितः** (**प्र + बुध् प्रे. + त क.भू.कृ.**) ઉપદેશ પામેલો **कामाः** ઈચ્છાઓ.

सन्धि

विधयो भवन्ति (विधयः भवन्ति) । विधिरेकः (विधिः एकः) । सहैव (सह एव) । सप्तपदीति (सप्तपदी इति) । गतिश्च (गतिः च) । लक्ष्यमवश्यमेव (लक्ष्यम् अवश्यम् एव) । वधूश्च (वधूः च) । भवेदिति (भवेत् इति) ।

विशेष

1. प्रदक्षिणा

પ્રદક્ષિણા એટલે ફરવું તે, ફેરો. કોઈ પણ પદાર્થને પોતાની જમણી બાજુ રાખીને જ્યારે તેની ચારે તરફ ફરવામાં આવે છે, ત્યારે એ ફરવાની ક્રિયાને પ્રદક્ષિણા કહે છે. વિવાહસંસ્કારના વિધિમાં યજ્ઞકુંડમાં રહેલા દેવતાઓના પ્રતિનિધિ એવા અગ્નિની ચારે બાજુ વર-વધૂ ફેરે છે, તેને પ્રદક્ષિણા (ફેરા) કહે છે. વૈદિક-સંસ્કૃતિમાં માનવજીવનના લક્ષ્ય તરીકે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ - એ ચાર પુરુષાર્થની સંકલ્પના છે. અહીં એ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવાના પ્રતીક રૂપે પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે.

2. संस्कारः

સમ્ ઉપસર્ગપૂર્વકના કૃ ધાતુ ઉપરથી સંસ્કાર શબ્દ બન્યો છે. સંસ્કાર એટલે શુદ્ધ કરવું તે, પરિમાર્જિત કરવું તે. વૈદિક કલ્પશાસ્ત્ર અને સ્મૃતિગ્રંથો મુજબ ગર્ભાધાનથી લઈને અન્ત્યેષ્ટિ સુધીના સોળ સંસ્કારો છે. આ સોળ સંસ્કારોમાં સૌથી મહત્વનો સંસ્કાર તે વિવાહસંસ્કાર છે. આ સંસ્કારમાં શરીરથી જુદા જુદા એવા વર અને કન્યાના બે આત્માઓનું એકીકરણ સાધવાની પ્રક્રિયા કેન્દ્રમાં હોય છે.

3. सप्तपदी

સાત પગલાંઓનો સમૂહ. વિવાહસંસ્કારના અંતિમ તબક્કામાં વર અને કન્યા દ્વારા કરવામાં આવતા એક વિધિને સપ્તપદી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સપ્તપદી નામે ઓળખાતા વિધિમાં કણકણમાં વ્યાપક પરમ પિતા પરમાત્માની, દેવતાઓના પ્રતિનિધિરૂપ અગ્નિની અને સમાજની ઉપસ્થિતિમાં વર અને વધૂ સમાન દિશામાં સમાન ગતિ રાખીને સાત પગલાં સાથે સાથે ચાલે છે.

સપ્તપદીના આ વિધિમાં વર અને કન્યા ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ સમાન દિશા રાખીને, સમાન ગતિ રાખીને લક્ષ્યપૂર્તિ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવાનાં છે, એ બાબતનો સંકલ્પ વ્યક્ત કરે છે.

4. गृहस्थाश्रमः

वैदिकसंस्कृतिमां मानवजिवनने यार आश्रममां विभाजित करवामां आव्युं छे. आ यार आश्रम अटले ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ अने संन्यास. आमां जे गृहस्थाश्रम छे, तेने सौथी वधारे श्रेष्ठ मानवामां आव्यो छे. केम के आ आश्रमना आधारे ज अन्य आश्रममां रडेलाओनुं पालन अने पोषण थाय छे. आ गृहस्थाश्रमने माटे धन्यतानो भाव व्यक्त करतां क्खुं छे के - धन्यो गृहस्थाश्रमः । अर्थात् गृहस्थ आश्रम(मां रडीने पोतानां कर्तव्योनी निर्वाह करनार सहु कोछ) धन्य छे.

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

- (1) प्रदक्षिणा शब्देन सामान्यतया किं सूचितं भवति ?
(क) परितः भ्रमणम् (ख) परितः गानम् (ग) समाना गतिः (घ) अग्रे गमनम्
- (2) विवाहसंस्कारावसरे वधूवरौ कं परितः परिक्रामतः ?
(क) कुम्भम् (ख) वरम् (ग) यज्ञाग्निम् (घ) यज्ञकुण्डम्
- (3) गृहस्थाश्रमस्य नानाविधानि कार्याणि कस्य मार्गदर्शने सम्पन्नानि भवन्ति ?
(क) वरस्य (ख) पुरोहितस्य (ग) वैदिकस्य (घ) धर्मपत्न्याः
- (4) वैदिकस्य विवाहविधेः आत्मा कः ?
(क) सप्तपदी (ख) प्रदक्षिणा (ग) समानं सहभागित्वम् (घ) सर्वप्राणिनां मित्रता
- (5) वधूवरौ केषां समक्षं सप्त पदानि चलन्ति ?
(क) ईश्वरस्य वेदस्य च (ख) आत्मनः परमात्मनः च
(ग) ईश्वरस्य अग्नेः समाजस्य च (घ) पुरोहितस्य यजमानस्य समाजस्य च
- (6) दिशायाः समानता नाम किम् ?
(क) आत्मनः समानता (ख) विचारस्य समानता (ग) गतेः समानता (घ) उद्योगे समानता

2. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

- (1) विवाहसंस्कारे कति प्रदक्षिणाः भवन्ति ?
- (2) कति प्रदक्षिणासु कन्या प्रथमं चलति ?
- (3) अन्तिमायां प्रदक्षिणायां कः अग्रे चलति ?
- (4) पुरुषस्य मार्गदर्शनं कदा अपेक्षितं भवति ?
- (5) सप्तपद्यां प्रथमं पदं कस्मै प्रयोजनाय अस्ति ?

3. માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

- (1) વરે કયાં કાર્યોમાં કન્યાનું અનુસરણ કરવાનું હોય છે ?
- (2) અગ્નિને કોનો પ્રતિનિધિ માનવામાં આવ્યો છે ?
- (3) પ્રદક્ષિણા એટલે શું ?
- (4) પુરુષાર્થો કેટલા છે ? કયા કયા ?
- (5) વર-વધૂ કોને કોને સાક્ષી માનીને સાત પગલાં ભરે છે ?
- (6) વર-વધૂ ગૃહસ્થાશ્રમનું લક્ષ્ય ક્યારે પ્રાપ્ત કરે છે ?

4. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

- (1) પ્રદક્ષિણા
- (2) સપ્તપદી
- (3) ગૃહસ્થાશ્રમ:

5. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

વિવાહસંસ્કારનું માહાત્મ્ય

6. સસંદર્ભ સમજાવો :

- (1) ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષા: ચતુર્વિધપુરુષાર્થા: સન્તિ।
- (2) સપ્તાનાં પદાનાં સમાહાર: સપ્તપદી।

15. नमो महर्षये नित्यम्

[प्रस्तावना : ओगण्डीसमी शताब्दीमां अनेक समाजसुधारको थया छे. तेमां अेक बाजु अेवा समाजसुधारको छे, के जेमणे विदेशी शिक्षा-दीक्षाना प्रभावे प्राप्त थयेला दर्शनने कारणे ते जमानामां प्रचलित कुरिवाजो अने सामाजिक कुरीतिओने निर्मूलण करवा माटेनुं आंदोलन यलाव्युं अने राजकीय रीते कायदो पसार करीने सामाजिक सुधारानो प्रयत्न कर्यो. तो बीछु बाजु अेवा समाज सुधारको छे जेमणे स्वदेशी अने भारतीय पुरातन शिक्षा-दीक्षाना प्रभावे प्राप्त थयेला दर्शनने कारणे कुरिवाजो अने सामाजिक कुरीतिओ निर्मूलण करवा माटेनुं आंदोलन यलाव्युं. अेमणे राजकीय रीते कायदो पसार करीने नछि, परंतु सामाजिक येतनानो शंभू ईंकीने सुधारानो प्रयत्न कर्यो. आवा मछापुरुषोमां मछर्षि दयानंद सरस्वती अग्रकमांके विराजे छे.]

वैचारिक क्रांति करीने मछर्षि दयानंदे मानव वय्ये ओभा थयेला भेद-भावोने दूर करवामां, समाजमां नारीनी स्थितिने मानसभर स्थान अपाववामां अने धर्मना नामे यालतां विविध पाभंडोने दूर करवामां जबरदस्त कार्य कर्युं छे. अे साथे भारतीय प्राचीन शास्त्रोना पठन-पाठनने अने असल वैदिक धर्मना विचारोनी पुनःप्रतिष्ठा करी छे. आ माटे तेमणे ऋग्वेदाद्विभाष्यभूमिका, सत्यार्थ- प्रकाश अने संस्कारविधि जेवा ग्रंथो रय्या अने समाज सेवानुं कार्य अविरोध रीते यालतुं रछे, ते माटे सने 1875मां आर्यसमाज नामे अेक संस्थानी स्थापना करी छे.

गुजरातना टंकारा(जि. राजकोट)मां जन्मेला आ संन्यासी ओगण्डीसमी सदीना आध्यात्मिक गुरुओमां अने सामाजिक सुधारकोमां अग्रस्थाने बिराजे छे. प्रस्तुत पाठमां तेमनो अने तेमणे करेलां कार्योना अल्पपरिचय आपवानो उपक्रम रखायो छे.]

धन्योऽयं भारतदेशो यत्र काले काले देशसेवायै जनहितार्थं च महापुरुषाः जीवनं समर्पयन्ति । एतादृशेषु एकतमः महर्षिः दयानन्दः । अस्य महर्षेः दयानन्दस्य जन्म सौराष्ट्रदेशे राजकोटजनपदस्य टङ्कारानामके ग्रामे अभवत् । तस्य पिता करसन त्रिवेदी माता च अमृतबेन आसीत् । पिता बाल्यकाले तस्य मूलशङ्कर इति नामकरणम् अकरोत् ।

यौवनं प्राप्तस्य मूलशङ्करस्य विवाहार्थं तस्य पिता मतिम् अकरोत् । किन्तु पितुः इच्छा तस्मै नारोचत । सः शाश्वतस्य शिवस्य प्राप्त्यर्थं पितरं गृहं चात्यजत् । टंकारातः सायलाग्रामम्, ततः सिद्धपुरम्, ततश्च असौ चाणोदनगरे नर्मदातटम् अव्रजत् । तत्र गुरोः पूर्णानन्दात् संन्यासदीक्षां गृहीत्वा संन्यासी अभवत् । ततः प्रभृति 'दयानन्द सरस्वती' इति तस्य नाम प्रसिद्धम् अगच्छत् ।

ईश्वरसाक्षात्कारस्य तीव्राम् इच्छां मनसि धृत्वा अयं दयानन्दः इतस्ततः पर्यटत् । परन्तु तस्य इच्छा कथमपि न फलिता । एकदा सः कस्यचित् महानुभावस्य प्रेरणया मथुरायां गुरोः विरजानन्दस्य सकाशम् अगच्छत् । विरजानन्दः तं विविधाः विद्याः उपादिशत् । अध्ययनस्य समाप्तौ बद्धाञ्जलिं दयानन्दं गुरुरवदत् । "वत्स, त्वं सुयोग्यः समर्थः च असि । त्वम् इतः गत्वा मानवेषु वेदविद्यां प्रचारय प्रसारय च । तदेव तव जीवनलक्ष्यं भवतु । जनेषु सद्विद्याम् उपदिश्य सत्यं प्रकाशय । सत्यं प्रकाश्य कुरूद्विबन्धनानि त्रोटय । अन्धश्रद्धाया अन्धकारं विदारय । एवं जनसेवा कृत्वा कर्मशीलं जीवनं यापय ।" एवं सस्नेहं प्रबोधितो दयानन्दः ततः निर्गत्य समग्रे भारते विना भेदभावं सर्वान् जनान् वेदधर्मम् उपादिशत् । मूर्तिपूजाम् अस्वीकृत्य, अस्पृश्यतां दूरीकर्तुं प्रयत्य, जनजागरणाय सदोद्यम्य समग्रस्य भारतस्य मानवसमाजस्य च अविस्मरणीयम् उपकारम् अकरोत् सः ।

सद्विद्यायाः प्रचाराय दयानन्देन बहवः ग्रन्थाः रचिताः । तेषु ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, सत्यार्थप्रकाशः, संस्कारविधिः चेति प्रमुखाः ग्रन्थाः सन्ति । जनसेवायै मुम्बापुर्यां तेन 'आर्यसमाज' नाम्ना एका संस्था अपि स्थापिता । अस्यां संस्थायां सः किमपि पदं न स्वीकृतवान्, परन्तु सामान्यसदस्यताम् एव स्वीकृतवान् । सम्प्रति इयं संस्था आर्यजनैः आर्यजनानां सहयोगेन संचालिता भवति, विना भेदभावं च समाजसेवायाः अनेकान् प्रकल्पान् संचालयति । सम्प्रति सा देशविदेशेषु वटवृक्ष इव वृद्धिं गता वर्तते ।

મહાન્ તત્ત્વજ્ઞઃ, પ્રખરો વક્તા, જનજીવનસ્ય પરિવર્તકઃ, પ્રસિદ્ધો દેશભક્તઃ, અર્વાચીનો મહર્ષિઃ સ્વામી દયાનન્દઃ સ્વજીવનં રાષ્ટ્રસ્ય સમુદ્ધારાય સમર્પયત્। સદૈવ લોકહિતાય નિરતોઽયં મહર્ષિઃ રાજસ્થાનપ્રદેશે અજમેરનગરે દીપાવલ્યાં તિથૌ નિર્વાણં પ્રાપ્નોત્। નમોઽસ્તુ રાષ્ટ્રસ્ય સુપુત્રાય મહર્ષયે દયાનન્દાય।

નમો મહર્ષયે નિત્યં દયાનન્દાય ધીમતે।

વેદધર્મો જગદ્ભૂત્યૈ યેન લોકે પ્રસારિતઃ ॥

ટિપ્પણી

દેશસેવાયૈ દેશ સેવા માટે જનહિતાર્થ લોકકલ્યાણ માટે સમર્પયન્તિ (સમ્ + ઋ પ્રે. સમર્પિત કરવું, અર્પણ કરવું વ. અ.બ.વ.) સમર્પિત કરે છે. અર્પણ કરે છે. એતાદૃશોષુ આ પ્રકારનાઓમાં એકતમઃ એક મહર્ષિઃ (મહાન્ ચાસૌ ઋષિઃ - કર્મ.) મહાન ઋષિ સૌરાષ્ટ્રદેશે સૌરાષ્ટ્ર નામના દેશમાં (સંસ્કૃતમાં દેશ શબ્દ સ્થળ કે સ્થાન માટે પણ વપરાય છે.) રાજકોટજનપદસ્ય રાજકોટ જિલ્લાના મતિમ્ વિચારને પિતુઃ (પિતૃ ષ.એ.વ.) પિતાની નારોચત (રુચ્ ગમવું હ્ય. ભૂ.અ. એ.વ.) ગમી નહિ. શાશ્વતસ્ય શિવસ્ય (શિવલિંગ સ્વરૂપે નહિ, પરંતુ) શાશ્વત સ્વરૂપે રહેલા શિવને, પરમ શિવતત્ત્વને પ્રાપ્ત્યર્થમ્ મેળવવા માટે અત્યજત્ (ત્યજ્ હ્ય.ભૂ.અ.એ.વ.) ત્યાગ કર્યો. છોડી દીધા. ટંકારાતઃ ટંકારા (જિ. રાજકોટ) નામના ગામથી સાયલાગ્રામમ્ સાયલા (જિ. સુરેન્દ્રનગર) ગામ તરફ, ગામે સિદ્ધપુરમ્ સિદ્ધપુર (જિ. મહેસાણા) નામના નગર તરફ ચાણોદનગરે ચાણોદ (જિ. વડોદરા) નામના ગામમાં નર્મદાતટમ્ નર્મદાના તટે (ગત્યર્થ ધાતુના પ્રયોગમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ થઈ છે.) અવ્રજત્ (વ્રજ્ હ્ય.ભૂ. અ.એ.વ.) ગયા. પહોંચ્યા. પૂર્ણાનન્દાત્ પૂર્ણાનંદ (નામના એક સંન્યાસી) પાસેથી તતઃ પ્રભૃતિ ત્યારથી લઈને, તે પછીથી.

ઈશ્વરસાક્ષાત્કારસ્ય ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારની મનસિ (મનસ્ નપું. સ. એ.વ.) મનમાં ઇતઃ આમ, આ બીજું તતઃ તેમ, તે બાજુ પર્યટત્ પ્રવાસ કરતા રહ્યા. ફરતા રહ્યા. ન ફલિતા ફળી નહિ. કસ્યચિત્ કોઈક મથુરાયામ્ મથુરા(ઉત્તરપ્રદેશ)માં વિરજાનન્દસ્ય વિરજાનંદ (નામના સંન્યાસી)ની સકાશમ્ પાસે (પાસે અર્થવાળા સકાશમ્ શબ્દના યોગમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ થતી નથી, પરંતુ ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે.) અગચ્છત્ (ગમ્ જવું, પહોંચવું હ્ય.ભૂ.અ.એ.વ.) ગયા. પહોંચ્યા. વિવિધાઃ વિદ્યાઃ વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓનો ઉપાદિશત્ (ઉપ દિશ્ હ્ય. અ. એ.વ.) ઉપદેશ કર્યો. ભણાવી. સમાપ્તૌ સમાપ્તિ થઈ ત્યારે (સતિ સપ્તમી) બદ્ધાઞ્જલિમ્ (બદ્ધઃ અઞ્જલિઃ યેન સઃ - તમ્, બહુ.) બે હાથ જોડીને રહેલાને, બાંધી છે અંજલિ જેણે એવાને વત્સ (સંબોધન) હે શિષ્ય (વત્સનો અર્થ બાળક કે ગાયનું વાછરું થાય છે. ગુરુ પોતાના શિષ્યને ગાય જેમ વાછરડાને ચાહે છે, તેમ ચાહતા હોવાથી ગરુકુલપરંપરામાં છાત્રને માટે આ વત્સ શબ્દ વપરાતો થયો છે.) ઇતઃ અહીંથી વેદવિદ્યામ્ વેદવિદ્યાનો, વેદમાં વર્ણવેલી-ઉપદેશેલી વિદ્યાનો પ્રચારય (પ્ર + ચર્ પ્રે. પ્રચાર કરવો આ. મ. એ.વ.) પ્રચાર કર પ્રસારય (પ્ર + સ્ પ્રે. પ્રસાર કરવો આ. મ. એ.વ.) પ્રસાર કર, ફેલાવો કર તદેવ તે જ સદ્વિદ્યામ્ સદ્વિદ્યાનો, સારી-સાચી વિદ્યાનો ઉપદિશ્ય (ઉપ + દિશ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ઉપદેશ કરીને સત્યમ્ સાચી વાતનો, સત્યનો પ્રકાશય (પ્ર + કાશ્ પ્રે. પ્રકાશ કરવો આજ્ઞા. મ. એ.વ.) પ્રકાશ કર. પ્રકાશય (પ્ર + કાશ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) પ્રકાશિત કરીને, અજવાળું પાથરીને કુરુદિબન્ધનાનિ (કુરુદીનામ્ બન્ધનાનિ - ષ.તત્ત્વ.) કુરિવાજોનાં બંધનોને ત્રોટય (ત્રુટ્ પ્રે. તોડી નાંખવું આ. મ. એ.વ.) તોડી નાખ વિદારય (વિ + દૃ પ્રે. ચીરી નાખવું આજ્ઞા. મ. એ.વ.) ચીરી નાંખ. કર્મશીલમ્ (કર્મ શીલં યસ્ય તત્, તત્ - બહુ.) કર્મ જ છે સ્વાભાવ જેનો, તેવું (જીવન) યાપય (યા પ્રે. આ. મ. એ.વ.)। પસાર કર. એવમ્ આ રીતે સ્નેહમ્ (સ્નેહેન સહિતમ્, અવ્ય.) સ્નેહપૂર્વક, પ્રેમથી, પ્રેમપૂર્વક પ્રબોધિતઃ (પ્ર + બુધ્ પ્રે. પ્રબોધવું, ઉપદેશવું વક્ત-ત, ક.ભૂ.કૃ.) ઉપદેશાયેલો, ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે જેને તેવો નિર્ગત્ય (નિર્ + ગમ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) નીકળીને વિના ભેદભાવમ્ (કોઈ પણ જાતના અર્થાત્ સ્ત્રી-પુરુષ, નાનાં-મોટાં કે નીચ-ઉંચના) ભેદભાવ વગર વેદધર્મમ્ વેદમાં કહેલા ધર્મનો ઉપાદિશત્ (ઉપ + દિશ્ ઉપદેશ કરવો હ્ય. અ. એ.વ.) ઉપદેશ

કર્થો. ઉપદેશ આપ્યો. અસ્વીકૃત્ય (ચ્વિ. સ્વ + કૃ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ. = સ્વીકૃત્ય, ન સ્વીકૃત્ય - નચ્ તત્પુ.) સ્વીકાર ન કરીને, અસ્વીકાર કરીને દૂરીકર્તુમ્ (ચ્વિ. દૂર + કૃ + તુમ્ હે.કૃ.) દૂર કરવા માટે પ્રયત્ય (પ્ર + યત્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) પ્રયત્ન કરીને સદા હંમેશાં ઉદ્યમ્ય (ઉત્ + યમ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ઉદ્યમ કરીને, મહેનત કરીને અવિસ્મરણીયમ્ ભૂલી ન શકાય તેવો પ્રમુખાઃ મુખ્ય, પ્રધાન મુખ્યાપુર્યામ્ મુંબઈ નગરમાં નામ્ના નામથી સ્થાપિતા (સ્થા પ્રે. + વક્ત > ત સ્ત્રી. > આ. ક.ભૂ.કૃ.) સ્થાપી. પદમ્ હોદ્દાને ન સ્વીકૃતવાન્ સ્વીકાર્યો નહિ સામાન્યસદસ્યતા સામાન્ય સભ્યપણું સમ્પ્રતિ (અ.) અત્યારે આર્યજનૈઃ આર્ય લોકો દ્વારા, આર્યસમાજના સભ્યો દ્વારા આર્યજનાનામ્ આર્ય-શ્રેષ્ઠજનોના પ્રક્લ્યાન્ પ્રકલ્પોનું, યોજનાઓનું સંચાલયતિ (સમ્ + ચલ્ પ્રે. વ. અ. એ.વ.) ચલાવે છે, સંચાલન કરે છે. પ્રખરઃ વક્તા ઉત્તમ વક્તા, પરિવર્તકઃ પરિવર્તન કરનાર, ફેરફાર લાવનાર સમર્પયત્ (સમ્ + અર્પ સમર્પવું હ્ય. અ. એ.વ.) સમર્પી દીધું. નિરતઃ લાગેલો નિર્વાણમ્ નિર્વાણ, અવસાન પ્રાપ્નોત્ પામ્યા. ધીમતે (ધીમત્ પું. ચ. એ.વ.) બુદ્ધિમાન એવાને, બુદ્ધિશાળીને જગદ્ભૂત્યૈ (જગતઃ ભૂતિઃ, તસ્યૈ - ષ.તત્પુ.) જગતના કલ્યાણ માટે પ્રસારિતઃ (પ્ર + સૃ પ્રે. + ત ક.ભૂ.કૃ.) ફેલાવ્યો.

સન્ધિ

ધન્યોડયમ્ (ધન્યઃ અયમ્) । ભારતદેશો યત્ર (ભારતદેશઃ યત્ર) । તતશ્ચ (તતઃ ચ) । ઇતસ્તતઃ (ઇતઃ તતઃ) । ગુરુવદત્ (ગુરુઃ અવદત્) । તદેવ (તત્ એવ) । પ્રબોધિતો દયાનન્દઃ (પ્રબોધિતઃ દયાનન્દઃ) । સદોદ્યમ્ય (સદા ઉદ્યમ્ય) । ચેતિ (ચ ઇતિ) । વટવૃક્ષ ઇવ (વટવૃક્ષઃ ઇવ) । પ્રખરો વક્તા (પ્રખરઃ વક્તા) । પ્રસિદ્ધો દેશભક્તઃ (પ્રસિદ્ધઃ દેશભક્તઃ) । અર્વાચીનો મહર્ષિઃ (અર્વાચીનઃ મહર્ષિઃ) । સદૈવ (સદા એવ) । નિરતોડયમ્ (નિરતઃ અયમ્) । નમોડસ્તુ (નમઃ અસ્તુ) ।

વિશેષ

1. વેદવિદ્યા

વેદે પ્રબોધેલી વિદ્યા. અર્થાત્ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, તે પણ એક પ્રકારની વિદ્યા છે. મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીએ આ વેદવિદ્યાનો આધાર લઈને તત્કાલીન ભારતીય સમાજમાં પ્રચલિત કુરિવાજો (જેવા કે - સ્ત્રીઓના વિદ્યાભ્યાસનો નિષેધ, બાળવિવાહ, માનવ-માનવ વચ્ચેનો ઊંચ-નીચનો ભેદભાવ, બહુદેવતાવાદ વગેરે) દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમની દલીલ હતી કે જેમ સૂર્ય-ચંદ્ર વગેરે કુદરતી વસ્તુઓનો લાભ લેવાનો સર્વને અધિકાર છે, તેમ વેદાદિ શાસ્ત્રોને ભણવાનો અને તેનો લાભ લેવાનો પણ સહુને અધિકાર છે.

આમ, મહર્ષિ દયાનંદે વેદવિદ્યાનો આધાર લઈને ભારતીય સમાજમાં વ્યાપ્ત અંધશ્રદ્ધા અને કુરિવાજોને દૂર કરીને સામાજિક સુધારાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

2. સત્યાર્થપ્રકાશઃ

મહર્ષિ દયાનંદે રચેલાં અનેક પુસ્તકોમાં સૌથી વધારે પ્રસિદ્ધિ પામેલ ગ્રંથ આ સત્યાર્થપ્રકાશ છે. વેદમંત્રોનો આધાર લઈને અને અનેક દલીલો દર્શાવીને આ ગ્રંથમાં કુરિવાજો, અંધશ્રદ્ધા અને ધર્મના નામે ચાલતા પાખંડનું જોરદાર રીતે ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. તે સાથે ધર્મની સાચી પરંપરાની ઓળખ પણ અહીં કરાવી છે. આ ગ્રંથમાં ચૌદ પ્રકરણો છે, જેમને સમુલ્લાસ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતી માતૃભાષી એવા મહર્ષિ દયાનંદે પોતાનો આ ગ્રંથ રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં લખ્યો છે. એમનો આ ઉપક્રમ હિન્દીભાષાની એક મોટી સેવા તરીકે સ્વીકારાયો છે. મૂળ હિન્દી ભાષામાં લખેલા આ ગ્રંથનો આજે દેશની તમામ ભાષાઓમાં અને પ્રમુખ વિદેશી ભાષાઓમાં અનુવાદ થયો છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેનો અનુવાદ ઉપલબ્ધ છે.

3. આર્યસમાજ:

મહર્ષિ દયાનંદે ઈ. સ. 1885માં મુંબઈમાં સ્થાપેલી એક સંસ્થા. સ્વામી દયાનંદના અવસાન પછી આ સંસ્થાએ મહર્ષિ દયાનંદનાં અધૂરાં કાર્યોને પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. શિક્ષાના ક્ષેત્રમાં (વિશેષરૂપે - સ્ત્રીશિક્ષાનો પ્રારંભ કરવામાં, પ્રાચીન ગુરુકુલ પદ્ધતિને પુનઃ પ્રવર્તિત કરવાના અને સ્વદેશી પદ્ધતિથી સ્વદેશી શિક્ષણ આપવાના કાર્યમાં) આર્યસમાજનું નોંધપાત્ર યોગદાન છે. આર્યસમાજ દ્વારા સંચાલિત શિક્ષણ સંસ્થાઓની બે ધારાઓ છે - ૧. ગુરુકુલ અને ૨. ડી.એ.વી. સ્કૂલ. ગુરુકુલ પરંપરામાં પ્રાચીન શિક્ષા પદ્ધતિ પ્રમાણે સંસ્કૃતભાષા અને વિદ્યાનું અને ડી.એ.વી. સ્કૂલ પરંપરા દ્વારા આધુનિક શિક્ષા પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ અપાય છે. મહર્ષિ દયાનંદ અને આર્યસમાજની માન્યતા છે કે વેદાદિ સદ્વિદ્યાના શિક્ષણથી માનવસમાજમાં વ્યાપ્ત કુરિવાજો અને અંધશ્રદ્ધાને દૂર કરી સ્વસ્થ સમાજનું નિર્માણ કરી શકાય એમ છે.

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

- (1) ભારતદેશે કાલે કાલે મહાપુરુષાઃ જીવનં કસ્મૈ સમર્પયન્તિ ?
 (ક) દેશસેવાયૈ   (ખ) પર્યટનાય   (ગ) સદ્વિદ્યાયૈ   (ઘ) માતૃસેવાયૈ
- (2) મહર્ષિદયાનન્દસ્ય પૂર્વનામ કિમ્ આસીત્ ?
 (ક) દયાશંકરઃ   (ખ) મૂલશંકરઃ   (ગ) પ્રભાશંકરઃ   (ઘ) રમાશંકરઃ
- (3) અન્ધશ્રદ્ધાયાઃ અન્ધકારં ..... ।
 (ક) વિદારયતુ   (ખ) વિદારયત   (ગ) વિદારય   (ઘ) વિદારયતમ્
- (4) મહર્ષિદયાનન્દસ્ય નિર્વાણં કદા અભવત્ ?
 (ક) હોલિકાયામ્   (ખ) નવરાત્ર્યામ્   (ગ) એકાદશ્યામ્   (ઘ) દીપાવલ્યામ્

2. સંસ્કૃતભાષયા ઉત્તરં લિખત ।

- (1) મહર્ષિદયાનન્દસ્ય જન્મ કુત્ર અભવત્ ?
- (2) મહર્ષિદયાનન્દસ્ય પિતુઃ નામ કિમ્ આસીત્ ?
- (3) મહર્ષિદયાનન્દઃ પિતુઃ ગૃહં ત્યક્ત્વા કુત્ર અવ્રજત્ ?
- (4) મહર્ષિદયાનન્દેન રચિતાઃ પ્રમુખાઃ ગ્રન્થાઃ કે સન્તિ ?
- (5) દયાનન્દઃ મથુરાયાં કસ્ય સકાશમ્ અગચ્છત્ ?
- (6) દયાનન્દેન આર્યસમાજસ્ય સ્થાપના કુત્ર કૃતા ?

3. માતૃભાષામાં ઉત્તર આપો :

- (1) દયાનંદે પિતા અને ઘરનો ત્યાગ શા માટે કર્યો ?
- (2) દયાનંદે સંન્યાસની દીક્ષા કોની પાસેથી અને કયા સ્થળે લીધી હતી ?
- (3) અધ્યયનની સમાપ્તિ પછી ગુરુ વિરજાનંદે દયાનંદને શું કહ્યું ?
- (4) મહર્ષિ દયાનંદે શાનો ઉપદેશ આપ્યો ?
- (5) દયાનંદનું વ્યક્તિત્વ કેવું હતું ?

4. વિવરણાત્મક નોંધ લખો :

- (1) વેદવિદ્યા
- (2) સત્યાર્થપ્રકાશ

5. સમીક્ષાત્મક નોંધ લખો :

- (1) મહર્ષિ દયાનંદનું પ્રારંભિક જીવન
- (2) મહર્ષિ દયાનંદનો ઉપદેશ

6. સસંદર્ભ સમજાવો :

- (1) સત્યં પ્રકાશ્ય કુરુદિબન્ધનાનિ ત્રોટય ।
- (2) નમો મહર્ષયે નિત્યં દયાનન્દાય ધીમતે ।

16. પુત્તલિકાપરીક્ષા

[પ્રસ્તાવના : જીવનને ઉત્તમ બનાવવા માટે ઉપદેશ એક મહત્વનું પરિબળ છે. એટલું જ નહિ જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સફળતા અને સુફળતા મેળવવા માટે પણ ઉપદેશ મહત્વનો છે. ઉપદેશને પ્રાપ્ત કરવાના બે ઉપાયો છે. એક ઉપાય છે - સાક્ષાત્ ઉપદેશ-વચનો અને બીજો ઉપાય છે - કથાનું માધ્યમ. આમાંથી ઉપદેશ પ્રાપ્તિનો જે આ બીજો ઉપાય છે, તે સામાન્ય જનમાનસમાં વધારે આદર ધરાવે છે. આ કારણે સંસ્કૃતસાહિત્યમાં કથાઓના માધ્યમથી માનવજીવનને વિવિધ ઉપદેશ આપવાની પરંપરા ઘણી જૂની છે.

આવી કથાઓ ક્યારેક કોઈ ઐતિહાસિક પાત્રોના આધારે તો ક્યારેક કોઈકની કલ્પનાથી અસ્તિત્વમાં આવે છે અને પછી તે સાર્વજનિક બની જતી હોય છે. સમયાંતરે આવી કથાઓ ભોજ-કાલિદાસ, અકબર-બિરબલ જેવાં પાત્રોના સંવાદ તરીકે પરિવર્તન પામતી રહીને નજીવા પરિવર્તન સાથે નવાં નવાં રૂપો ધારણ કરીને સમાજમાં ફરતી રહે છે. આવી જ એક સુપ્રસિદ્ધ કથાને અહીં સરળ પદાવલિમાં સંપાદિત કરીને આ પાઠમાં મૂકવામાં આવી છે.

એક રાજાની રાજસભામાં કોઈ એક વણિક આવે છે. એની પાસે બધી રીતે સરખી દેખાતી ત્રણ પૂતળીઓ છે. ત્રણેનું મૂલ્ય જુદું જુદું છે. આગત્તુક વણિક રાજસભામાં કઈ પૂતળીનું કેટલું મૂલ્ય છે અને તેની પાછળનું કારણ શું છે એ શોધી કાઢવાનો પડકાર ફેંકે છે. રાજસભામાં ઉપસ્થિત કોઈ સભ્ય જ્યારે આ પડકારને ઝીલી શકતો નથી, ત્યારે એ પડકાર મંત્રીના માથે આવી પડે છે. મંત્રી પોતાની સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી દરેક પૂતળીનું મૂલ્ય અને તેની પાછળનું કારણ જાણી લે છે. રાજસભામાં આ રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન કરીને સહુને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. કથાસાર એ છે કે - કોઈ વસ્તુ ભલે રૂપે અને રંગે એક સરખી દેખાતી હોય, પણ તેનું મૂલ્ય તો એ વસ્તુમાં રહેલી કોઈ ને કોઈ ગુણાત્મક વિશેષતાને કારણે નક્કી થાય છે.]

एकदा एकस्यां नृपसभायां कश्चित् वैदेशिकः वणिक् समागतः । तस्य पार्श्वे काष्ठमय्यः सुन्दर्यः कलात्मिकाः आकारेण प्रकारेण भारेण रूपेण रागेण च समानाः तिस्रः पुत्तलिकाः आसन् । राजसभायाम् उपस्थितः असौ वणिक् ताः पुत्तलिकाः नृपं प्रदर्शयति । नृपतिः स्वकरकमलयोः गृहीत्वा ताः पश्यति । कलात्मिकाः ताः नृपतेः मनः हरन्ति । नृपतिः तं वणिजं प्रशंसति, स्वकीयां प्रसन्नतां च प्रकटयति ।

नृपतिं प्रसन्नं दृष्ट्वा असौ वणिक् ताः क्रेतुम् प्रार्थितवान् ।

ततो नृपतिः वणिजं तासाम् मूल्यम् पृच्छति । तदा वणिक् वदति - तिसृणाम् अपि पुत्तलिकानां मूल्यम् भिन्नं भिन्नमस्ति । एकस्याः रूप्यकमात्रम् अन्यस्याः च सहस्ररूप्यकमात्रमस्ति । तृतीया एका पुत्तलिका लक्षरूप्यकम् मूल्यं दधातीति ।

नृपतिः साश्चर्यम् वणिजे कथयति - भोः वणिक् कथं तावत् समानानां पुत्तलिकानां मूल्यम् एतावत् भिन्नं भिन्नम् अस्तीति ।

वणिक् अवदत् - अयि नृप ! भवतः राजसभायामत्र बहवः विद्वांसः विचक्षणाः पुरुषाः विराजन्ते । ते एताः पुत्तलिकाः परीक्ष्य तासाम् मूल्यभेदं तस्य च कारणं विज्ञापयितुम् अर्हन्ति । अतः तान् एव राजसभासदस्यान् एतत् पृच्छतु इति ।

नृपः उपस्थितेभ्यः राजसभासदस्येभ्यः पुत्तलिकानां मूल्यं તત્ર ચ કારણં વિજ્ઞાપયિતું નિવેદિતવાન્ । નૃપસ્ય નિવેદનમનુસરન્તઃ બહવો વિચક્ષણાઃ સમાગત્ય પુત્તલિકાનાં મૂલ્યભેદં તત્ર ચ કારણં જ્ઞાતું પ્રયત્નં કૃતવન્તઃ પરં કોઽપિ તત્ર સફલો નાભવત્ । તતોઽસૌ નૃપઃ તત્કાર્યં મન્ત્રિણે સમર્પિતવાન્ । ચતુરઃ મન્ત્રી ઉત્થાય દિનત્રયાનન્તરમહં એતત્ વિજ્ઞાય ભવતે નિવેદયિષ્યામીતિ નૃપાય સવિનયમ્ અકથયત્ । નૃપઃ તથાસ્તુ ઇતિ કથયિત્વા રાજસભાં વિસર્જિતવાન્ ।

મન્ત્રી તાઃ પુત્તલિકાઃ સ્વીકૃત્ય ગૃહમાગચ્છતિ । ગૃહમાગત્ય પરિશ્રાન્તઃ અપિ, બુભુક્ષિતોઽપિ પરિશ્રમં બુભુક્ષાં ચ ઉપેક્ષ્ય સર્વાણિ દૈનન્દિનાનિ કાર્યાણિ પરિત્યજ્ય તાઃ પુત્તલિકાઃ સૂક્ષ્મેક્ષિકયા પરીક્ષતે । તતઃ સઃ પુત્તલિકાનાં કર્ણેષુ છિદ્રમેકં પશ્યતિ ।

किमर्थमिदं छिद्रमिति चिन्तयतः तस्य मनसि अकस्मादेकः विचारः समुत्पन्नः। तमनुसरन्सौ पुत्तलिकानां कर्णे एकां शलाकां प्राक्षिपत्। सर्वासु पुत्तलिकासु प्रक्षिप्तायां शलाकायां परिणामत्रयं प्राप्तम्। एकस्याः पुत्तलिकायाः कर्णे प्रक्षिप्ता शलाका अपरस्मात् कर्णात् बहिः निर्गता। द्वितीयायाः पुत्तलिकायाः कर्णे प्रक्षिप्ता शलाका मुखात् बहिः निर्गता। तृतीयायाः पुत्तलिकायाः कर्णे प्रक्षिप्ता शलाका उदरं गता, न पुनः बहिः समागता।

अनेन प्रसन्नः मन्त्री निश्चिन्तो भूत्वा दिवसं यापयति। तृतीये दिवसे असौ राजसभामुपस्थाय पुत्तलिकाः प्रदर्श्य क्रमशः मूल्यं विज्ञापयति। तं मूल्यं वणिक् सर्वथा अन्वमोदयत्।

ततः आश्चर्यचकितः नृपः मूल्यभेदस्य कारणं पृच्छति। कारणं विज्ञापयन् वणिक् कथयति – हे नृप ! मया प्रथमायाः पुत्तलिकायाः मूल्यं रूप्यकमात्रं कथितम्, यतो हि एतस्याः कर्णे प्रक्षिप्ता सा शलाका द्वितीयकर्णात् बहिर्निर्गच्छति। यः जनः हितकरं वचनमेककर्णेन शृणोति, अपरस्मात् कर्णात् बहिर्निष्कासयति, तस्य मूल्यमपि रूप्यकमात्रं भवति।

द्वितीयायाः पुत्तलिकायाः मूल्यं सहस्ररूप्यकमात्रम् कथितम्, यतो हि एतस्याः कर्णे प्रक्षिप्ता शलाका मुखान्निर्गच्छति। एकः जनः हितकरं वचनं कर्णाभ्यां शृणोति तदनन्तरमसौ तत् हितकरं वचनं परेभ्यः उपदिशति, परन्तु स्वयं तत्र न प्रवर्तते। एतादृश्यस्य जनस्य मूल्यं सहस्ररूप्यकमात्रं भवति।

तृतीयायाः पुत्तलिकायाः मूल्यं लक्षरूप्यकं कथितम्, यतो हि एतस्याः कर्णे प्रक्षिप्ता शलाका उदरं गता न प्रत्यावर्तते। यः जनः हितकरं वचनं कर्णाभ्यां शृणोति तदनन्तरमसौ तत् हितकरं वचनं स्वमनसि स्थापयित्वा स्वजीवने यथाप्रसङ्गं तत् परिपालयति। एतादृशस्य जनस्य मूल्यमधिकं स्यादिति विचार्य अस्य मूल्यं लक्षरूप्यकात्मकं निर्धारितमस्ति।

समानानां पुत्तलिकानाम् असमाने मूल्ये इदं तात्त्विकं चिन्तनं निहितमस्ति।

टिप्पणी

वैदेशिकः परदेशी काष्ठमय्यः (काष्ठमयी स्त्री. प्र. ब.व.) लाकडाभांथी अनेली सुन्दर्यः (सुन्दरी स्त्री. प्र. ब.व.) सुंदर तिस्रः (त्रि स्त्री. प्र. ब.व.) त्रिषु पुत्तलिकाः पूतणीओ प्रदर्शयति (प्र + दृश् प्रे. व. अ. ए.व.) देखाडे छे. अतावे छे. स्वकरकमलयोः (स्वस्य करौ - ष.तत्पु., स्वकरौ एव कमले, तयोः - कर्म.) पोताना हाथरुपी कभणभां गृहीत्वा (ग्रह् + त्वा सं.भू.कृ.) लईने मनः हरन्ति मनने थोरी ले छे. मनने गभी जय छे. प्रशंसति (प्र + शंस् व. अ. ए.व.) वप्पाश करे छे. प्रकटयति (प्र + कट् व. अ. ए.व.) प्रगटावे छे. क्रेतुम् (क्री + तुम् हे.कृ.) परीदवा माटे प्रार्थितवान् (प्र + अर्थ् + तवत् कर्तरि भू.कृ.) प्रार्थना करी, मांगणी करी तिसृणाम् (त्रि स्त्री. ष. ब.व.) त्रिषु एकाः (एक सर्वनाम स्त्री. ष. ए.व.) अेकना रूप्यकमात्रम् मात्र अेक ज रुपियो अन्यस्याः भीजानी सहस्ररूप्यकमात्रम् मात्र अेक उजार रुपिया (सहस्र शब्दभां सू अने २ वर्षा छे. सू अने ३ नई. तेथी सहस्र शब्दना उव्यारणभां ध्यान राखुं.) लक्षरूप्यकम् अेक लाख रुपिया दधाति (धा व. अ. ए.व.) धरावे छे. एतावत् आटलुं विराजन्ते (वि + राज् व. अ. ब.व.) विराजे छे. परीक्ष्य (परि + ईक्ष् + त्वा > य सं.भू.कृ.) परीक्षा करीने विज्ञापयितुम् (वि + ज्ञा प्रे. + तुम् हे.कृ.) जशाववा माटे अर्हन्ति (अर्ह् व. अ. ब.व.) योग्य छे, समर्थ छे मन्त्रिणे समर्पितवान् (सम् + अर्प् + तवत् कर्तरि भू.कृ.) मंत्रीने सोपी दीधी. उत्थाय (उत् + स्था + त्वा > य सं.भू.कृ.) ठीभा थईने दिनत्रयानन्तरम् त्रिषु दिवस पछी विज्ञाय (वि + ज्ञा + त्वा > य सं.भू.कृ.) जशीने परिश्रान्तः (परि + श्रम् + त क.भू.कृ.) थाले लो बुभुक्षितः (भुक्ष् (इच्छादर्शक) > बुभूक्ष + त क.भू.कृ.) भूष्यो बुभूक्षाम् (भूषणे उपेक्ष्य (उप + ईक्ष् + त्वा > य सं.भू.कृ.) उपेक्षा करीने, ते तरई ध्यान न आपीने दैनन्दिनानि

રોજબરોજનાં, દરરોજનાં સૂક્ષ્મેક્ષિકયા ઝીણી નજરથી, બારીકાઈથી પરીક્ષતે (પરિ + ईक्ष् व. अ. ए.व.) તપાસ કરે છે
 ચિન્તયતઃ વિચારતા તસ્ય તેના શલાકામ્ સળી પ્રક્ષિપતિ (પ્ર+ क्षिप् व. अ. ए.व.) ખોસે છે. નાંખે છે. પરિણામત્રયમ્ ત્રણ
 પરિણામ અપરસ્માત્ બીજા કર્ણાત્ કાનમાંથી યાપયતિ (યા પ્રે. व. अ. ए.व.) વીતાવે છે. ગાળે છે. પ્રદર્શ્ય દેખાડીને,
 બતાવીને અન્વમોદયત્ (અનુ + मुद् ह्य. अ. ए.व.) અનુમોદન કર્યું. સમર્થન કર્યું. શૃણોતિ (શ્રુ व. अ. ए.व.) સાંભળે છે
 બહિઃનિષ્કાસયતિ (નિર્ + कस् प्रे. व. अ. ए.व.) બહાર કાઢે છે. ન પ્રત્યાવર્તતે (પ્રતિ + आ + वृत् व. अ. ए.व.) (બહાર)
 પાછી આવતી નથી. તાત્ત્વિકમ્ તાત્ત્વિક, તત્ત્વવાળું.

સન્ધિ

તતો નૃપતિઃ । (તતઃ નૃપતિઃ) અસ્તીતિ । (અસ્તિ ઇતિ) બહવો વિચક્ષણાઃ । (બહવઃ વિચક્ષણાઃ) નાભવત્ (ન અભવત્) ।
 તતોઽસૌ (તતઃ અસૌ) । નિવેદયિષ્યામીતિ (નિવેદયિષ્યામિ ઇતિ) । બુભુક્ષિતોઽપિ (બુભુક્ષિતઃ અપિ) । તમનુસરન્નસૌ (તમ્ અનુસરન્
 અસૌ) । નિશ્ચિન્તો ભૂત્વા (નિશ્ચિન્તઃ ભૂત્વા) । બહિર્નિર્ગચ્છતિ (બહિઃ નિર્ગચ્છતિ) । મુખાન્નિર્ગચ્છતિ (મુખાત્ નિર્ગચ્છતિ) ।

વિશેષ

1. સમાનાઃ પુત્તલિકાઃ ।

કોઈ બે કે અનેક વસ્તુઓની સમાનતા અનેક રીતે જોઈ શકાય છે. પ્રસ્તુત પાઠમાં આવતી ત્રણ પૂતળીઓમાં પાંચ પ્રકારે
 સમાનતા જોવામાં આવી છે. જેમ કે - આકાર, પ્રકાર, ભાર, રૂપ અને રંગ. આકારનો આશય લંબાઈ-પહોળાઈ છે. પ્રકારનો
 આશય ત્રણેનું કાષ્ઠમયી હોવું છે. ભાર એટલે કે વજન પણ ત્રણેનું સરખું છે. રૂપથી અહીં પુત્તલિકાઓમાં રહેલી ચમક અને
 કોતરણી વગેરે ધ્યાનમાં લેવાની છે અને રંગથી પુત્તલિકાઓની ઉપર કરવામાં આવેલો રંગ અપેક્ષિત છે. આમ, ત્રણેય
 પૂતળીઓ પાંચેય બાબતમાં એક સમાન હતી.

આ રીતની સમાનતા ધરાવતી ત્રણેય પુત્તલિકાઓ મૂલ્યની બાબતમાં અસમાન છે.

2. ભિન્નં ભિન્નં મૂલ્યમ્ ।

એક સમાન દેખાતી ત્રણ પૂતળીઓ છે. તેમનાં મૂલ્યમાં ભિન્નતા છે. એ ભિન્નતાનું કારણ કોઈ સામાન્ય માનવી સમજી
 શકે એમ નથી, પરંતુ જે બુદ્ધિમાન છે, તે સમજી શકે એમ છે. મંત્રી બુદ્ધિમાન હોઈને આ મૂલ્ય-ભિન્નતાને જાણી લે છે. જે
 માણસ એક કાનથી સાંભળે છે અને બીજા કાનેથી કાઢી નાખે છે. આવી માનસિકતા ધરાવનાર માણસનું મૂલ્ય પણ સામાન્ય
 જ રહે છે. જે માણસ એક કાનથી સાંભળી, પોતાની અંદર ઉતારી, એનો પોતે લાભ લેવાને બદલે બીજાઓને લાભ આપી દે છે,
 તેવા માણસનું મૂલ્ય પહેલા કરતાં થોડું વધારે છે. પરંતુ જે સાંભળેલું પોતાની અંદર ઉતારી લે છે, તેનું મૂલ્ય સૌથી વધારે હોય છે.

સ્વાધ્યાય

1. યથાસ્વં વિકલ્પં ચિત્વા લિખત ।

(1) કિયત્યઃ પુત્તલિકાઃ આસન્ ?

(ક) તિસ્રઃ (ખ) ચતસ્રઃ (ગ) પચ્ચ (ઘ) સપ્ત

(2) પુત્તલિકાનાં મૂલ્યં કીદૃશમ્ આસીત્ ?

(ક) સમાનમ્ (ખ) ન્યૂનમ્ (ગ) ભિન્નં ભિન્નમ્ (ઘ) અનિશ્ચિતમ્

- (3) वणिजे साश्चर्यं कः कथयति ?
(क) मन्त्री (ख) नृपतिः (ग) पण्डितः (घ) लोकः
- (4) मन्त्रिणा पुत्तलिकानां परीक्षणाय कति दिनानि गृहीतानि ?
(क) एकम् (ख) द्वे (ग) त्रीणि (घ) चत्वारि
- (5) पुत्तलिकानां परीक्षार्थं किं करणं प्रयुक्तम् ?
(क) सूत्रम् (ख) अग्निः (ग) दण्डः (घ) शलाका
- (6) द्वितीयायाः पुत्तलिकायाः कियत् मूल्यम् आसीत् ?
(क) शतरूप्यकम् (ख) सहस्ररूप्यकम् (ग) लक्षरूप्यकम् (घ) रूप्यकमात्रम्

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत।

- (1) तिस्रः पुत्तलिकाः कीदृश्यः आसन् ?
(2) सभायां कीदृशाः पुरुषाः विराजन्ते ?
(3) कः मूल्यभेदस्य कारणं स्पष्टम् अकरोत् ?
(4) मन्त्री पुत्तलिकानां कर्णेषु किम् अपश्यत् ?
(5) तृतीयायाः पुत्तलिकायाः कियत् मूल्यम् ?

3. असंदर्भं सभञ्जवो :

- (1) प्रक्षिप्तायां शलाकायां परिणामत्रयं प्राप्तम्।
(2) एतादृशस्य जनस्य मूल्यं सहस्ररूप्यकमात्रं भवति।
(3) समानानां पुत्तलिकानाम् असमाने मूल्ये इदं तात्त्विकं चिन्तनं निहितमस्ति।

4. नीचेना प्रश्नोना मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) राजसत्तामां कोश आव्युं ? तेनी पासे शुं छतुं ?
(2) राजने शा माटे आश्चर्यं थयुं ?
(3) मन्त्रीअे केवी रीते पूतणीओनी परीक्षा करी ?
(4) प्रथम पूतणीनुं मूल्य सौथी ओछुं केम छतुं ?
(5) मन्त्रीअे त्रीञ्च पूतणीमां कर्छ विशेषता जोछ ?

5. समीक्षात्मक नोंध लभो :

आ वार्तामांथी मणतो बोध

6. आ वार्ताने तमारा शब्दोमां मातृभाषामां लभो.

17. આશ્રમવર્ણનમ્

[પ્રસ્તાવના : સંસ્કૃતસાહિત્યમાં બાણની કાદંબરી એક અનુપમ કૃતિ છે. તે ગદ્યશૈલીમાં છે અને તેનો કાવ્યપ્રકાર કથા છે. અહીં જે પ્રકારનું ગદ્ય વપરાયું છે, તે એટલું તો સરસ છે કે એના રસનું પાન કરવા બેઠેલાને આહારનો રસ પણ રુચતો નથી, એવી પ્રસિદ્ધિ છે. (કાદમ્બરીરસજ્ઞાનામ્ આહારોઽપિ ન રોચતે।)

આ કાદંબરી કથાના પ્રારંભિક ભાગને કથામુખ કહે છે. આમાં એક શુક(પોપટ)ના જીવનનો પૂર્વવૃત્તાન્ત વર્ણવાયો છે. તેની પૃષ્ઠભૂમિ એવી છે કે રાજા શૂદ્રકના દરબારમાં એક કન્યા શુકને લઈને આવે છે. આ શુક પોતાનો પૂર્વવૃત્તાન્ત જણાવતાં કહે છે તે મુજબ વ્યાધ(શિકારી)થી બચતો બચતો તે એક સરોવર પાસે જઈ ચઢે છે. અહીં તે હારીત નામના એક ઋષિકુમારની નજરે પડે છે. ઋષિકુમાર એને બચાવી લે છે અને પોતાની સાથે જાબાલિ મુનિના આશ્રમમાં લઈ જાય છે. આટલું જણાવ્યા પછી એ શુક જાબાલિ મુનિના આશ્રમનું રાજાની સમક્ષ વર્ણન કરે છે. આ વર્ણનનો કેટલોક અંશ સંપાદિત કરીને અહીં પ્રસ્તુત છે.

આ આશ્રમવર્ણનમાં પ્રાચીન સમયમાં ઋષિ-મુનિઓનું આધ્યાત્મિક જીવન અને ગુરુકુલનું સમગ્ર વાતાવરણ કેવું હતું, તેનું સુંદર આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. એ સાથે તે સમયમાં પ્રચલિત અધ્યયન-અધ્યાપન, ધ્યાન-યોગ, જપ-તપ વગેરેની રીતિનો પણ અહીં નિર્દેશ છે. આ રીતે વાચકને ભોગ-વિલાસથી દૂર રહીને વિદ્યોપાર્જન અને તપસ્યા દ્વારા આત્મસુખનો આસ્વાદ કરાવનારી પ્રાચીન ઋષિસંસ્કૃતિનો પરિચય તાદૃશ થાય છે.]

અનિલાવનમિતશિખરાભિઃ પ્રણમ્યમાનમિવ વનલતાભિઃ, અનવરતમુક્તકુસુમૈઃ અભ્યર્ચ્યમાનમિવ પાદપૈઃ, અધ્યયનમુખરબટુજનમ્, ઉપચર્યમાણાતિથિવર્ગમ્, આબધ્યમાનધ્યાનમ્, સાધ્યમાનમન્ત્રમ્, અભ્યસ્યમાનયોગમ્, ક્ષાલ્યમાનવલ્કલમ્, ઉપસઙ્ગઘ્નમાણસમિધમ્, ગ્રથ્યમાનાક્ષમાલમ્, અદૃષ્ટપૂર્વ કલિકાલસ્ય, અપરિચિતમ્ અનૃતસ્ય, અતિરમણીયમ્ અપરમિવ બ્રહ્મલોકમ્, આશ્રમમ્ અહમ્ શુકઃ અપશ્યમ્।

યત્ર ચ મલિનતા હવિધૂમેષુ ન ચરિતેષુ, મુખરાગઃ શુકેષુ ન કોપેષુ, તીક્ષ્ણતા કુશાગ્રેષુ ન સ્વભાવેષુ, ચઞ્ચલતા કદલીદલેષુ ન મનઃસુ, ચક્ષુરાગઃ કોકિલેષુ ન પરકલત્રેષુ, મેખલાબન્ધો વ્રતેષુ ન ઈર્ષ્યાકલહેષુ, પક્ષપાતઃ કૃકવાકુષુ ન વિદ્યાવિવાદેષુ, ભ્રાન્તિઃ અનલપ્રદક્ષિણાસુ ન શાસ્ત્રેષુ, વસુસઙ્કીર્તનં દિવ્યકથાસુ ન તૃષ્ણાસુ, ગણના રુદ્રાક્ષવલયેષુ ન શરીરેષુ, મુનિબાલનાશઃ ક્રતુદીક્ષયા ન મૃત્યુના, રામાનુરાગો રામાયણેન ન યૌવનેન, મુખભઙ્ગવિકારો જરયા ન ધનાભિમાનેન આસીત્।

યત્ર ચ મહાભારતે શકુનિવધઃ, પુરાણે વાયુપ્રલપિતમ્, વયઃપરિણામેન દ્વિજપતનમ્, ઉપવનચન્દનેષુ જાડ્યમ્, અગ્નીનાં ભૂતિમત્ત્વમ્, ણકાનાં ગીતશ્રવણવ્યસનમ્, શિખરિન્દનાં નૃત્યપક્ષપાતઃ, ભુજઙ્ગમાનાં ભોગઃ, કપીનાં શ્રીફલાભિલાષઃ મૂલાનામધોગતિરાસીત્।

ટિપ્પણી

અનિલાવનમિતશિખરાભિઃ (અનિલેન અવનમિતાનિ શિખરાણિ યાસાં તાઃ, તાભિઃ - બહુ.) વાયુ વડે નીચે નમાવેલી છે ટોચો જેની એવી (વનલતાઓ વડે) પ્રણમ્યમાનમ્ ઇવ (પ્ર + નમ્ કર્મ. + શાનચ્ > આન વર્ત. કૃ.) જાણે કે નમન કરાતું હોય, તેવા વનલતાભિઃ વનલતાઓ વડે અનવરતમુક્તકુસુમૈઃ (અનવરતમ્ મુક્તાનિ કુસુમાનિ ચૈઃ, તૈઃ - બહુ.) સતત વેરાતાં પુષ્પોવાળાં (વૃક્ષો દ્વારા) અભ્યર્ચ્યમાનમ્ ઇવ (અભિ + અર્ચ્ કર્મ. + શાનચ્ > આન વર્ત. કૃ.) જાણે કે પૂજવામાં આવતાં હોય, એવાં પાદપૈઃ વૃક્ષો વડે અધ્યયનમુખરબટુજનમ્ (અધ્યયનેન મુખરાઃ બટુજનાઃ યસ્મિન્, તમ્ - બહુ.) અધ્યયનને કારણે જેમાં શિષ્યો મુખર-વાચાળ બન્યા છે તેવા ઉપચર્યમાણાતિથિવર્ગમ્ (ઉપચર્યમાણઃ અતિથીનામ્ વર્ગઃ યસ્મિન્, તમ્ - બહુ.) મહેમાનોની સેવા કરવામાં આવી રહી છે, જેમાં તેવા આબધ્યમાનધ્યાનમ્ (આબધ્યમાનં ધ્યાનં યસ્મિન્, તમ્ - બહુ,) (તપસ્વીઓનું) બંધાયેલું છે ધ્યાન જ્યાં, તેવા સાધ્યમાનમન્ત્રમ્ (સાધ્યમાનાઃ મન્ત્રાઃ યસ્મિન્, તમ્ - બહુ.) સાધવામાં આવી રહ્યા છે મંત્રો જેમાં, તેવા અભ્યસ્યમાનયોગમ્ (અભ્યસ્યમાનઃ યોગઃ યસ્મિન્, તમ્ - બહુ.) અભ્યાસ કરવામાં આવી રહ્યો છે યોગનો જેમાં તેવા ક્ષાલ્યમાનવલ્કલમ્ (ક્ષાલ્યમાનાનિ વલ્કલાનિ યસ્મિન્, તમ્ - બહુ.) ધોવામાં આવી રહ્યાં છે વલ્કલો જેમાં તેવા ઉપસઙ્ગઘ્નમાણસમિધમ્ (ઉપસઙ્ગઘ્નમાણાઃ સમિધઃ યસ્મિન્, તમ્ - બહુ.) સંગ્રહ કરવામાં આવી રહ્યો છે સમિધાઓનો જેમાં તેવા ગ્રથ્યમાનાક્ષમાલમ્ (ગ્રથ્યમાનાઃ અક્ષમાલાઃ યસ્મિન્, તમ્ - બહુ.) ગૂંથવામાં

આવી રહી છે અક્ષમાળાઓ (જપમાળાઓ) જેમાં તેવા અદૃષ્ટપૂર્વમ્ (નાસ્તિ દૃષ્ટં પૂર્વમ્ યસ્મિન્ તમ્ - બહુ.) પહેલાં કદી જોયો નથી તેવા, અપૂર્વ અપશ્યમ્ (દુશ્ હ્ય. ડ. એ.વ.) મેં જોયો, દેખ્યો.

મલિનતા મલિનતા, કાળાશ હવિર્ધૂમેષુ (હવિષામ્ ધૂમઃ, તેષુ - ષ.ત.) હોમદ્રવ્યના ધૂમાડામાં ચરિતેષુ (માણસના) આચરણમાં નહીં **મુખરાગઃ** (મુખસ્ય રાગઃ - ષ.ત.) મોઢા ઉપરની લાલાશ શુક્રેષુ પોપટોમાં ન કોપેષુ ક્રોધમાં નહીં **તીક્ષ્ણતા** ધારદારપણું **કુશાગ્રેષુ** (કુશાનામ્ અગ્રમ્, તેષુ - ષ.ત.) દર્ભના અગ્રભાગમાં, ટોચમાં **કદલીદલેષુ** (કદલીનામ્ દલાનિ, તેષુ - ષ.ત.) કેળનાં પાનમાં **મનઃસુ** મનમાં **ચક્ષુરાગઃ** (ચક્ષુષઃ રાગઃ - ષ.તત્પુ.) આંખોની લાલિમા **પરકલત્રેષુ** (પરેષામ્ કલત્રમ્, તેષુ - ષ.ત.) પારકી સ્ત્રીઓમાં (કલત્રમ્ આ નપુંસકલિંગનો શબ્દ છે, પણ તે સ્ત્રીના અર્થમાં વપરાય છે.) **મેખલાબન્ધઃ** (મેખલાયાઃ બન્ધઃ - ષ.ત.) મેખલાનું બાંધવું **ઈર્ષ્યાકલહેષુ** (ઈર્ષ્યાયાઃ કલહઃ, તેષુ - ષ.ત.) ઈર્ષ્યાને કારણે થયેલા ઝઘડામાં **કુકવાકુષુ** કૂકડાઓમાં (પર્યાય - કુક્કુટઃ) **વિદ્યાવિવાદેષુ** (વિદ્યાયાઃ વિવાદઃ, તેષુ - ષ.ત.) વિદ્યાને લગતા વિવાદોમાં **અનલપ્રદક્ષિણાસુ** (અનલસ્ય પ્રદક્ષિણા, તાસુ - ષ.ત.) અગ્નિની પ્રદક્ષિણા-ફેરામાં **વસુસદ્કીર્તનમ્** (વસૂનામ્ સદ્કીર્તનમ્ - ષ.તત્પુ.) વસુ-ધનનું વર્ણન **રુદ્રાક્ષવલયેષુ** (રુદ્રાક્ષાણામ્ વલયઃ, તેષુ - ષ.ત.) રુદ્રાક્ષની માળામાં **મુનિબાલનાશઃ** (મુનીનામ્ બાલઃ - ષ.ત.) 1. મુનિઓના બાળક 2. મુનિઓના વાળ (મુનિબાલાનામ્ નાશઃ - ષ.તત્પુ.) મુનિબાલનો વિનાશ **ક્રતુદીક્ષયા** (ક્રતોઃ દીક્ષા, તયા - ષ.ત.) યજ્ઞની દીક્ષા થકી **રામાનુરાગઃ** (1. રામે અનુરાગઃ - ષ.ત.) દશરથપુત્ર રામમાં પ્રેમ (2. રામાયામ્ અનુરાગઃ - ષ.તત્પુ.) રમણી-સ્ત્રીમાં પ્રેમ **મુખભદ્ગવિકારઃ** (મુખે ભદ્ગઃ - સ.તત્પુ., મુખભદ્ગસ્ય વિકારઃ - સ.ત.) 1. (વૃદ્ધાવસ્થામાં) મોઢા ઉપરનો કરચલીરૂપ વિકાર, 2. (ધનના અભિમાનમાં) મોઢાના હાવ-ભાવમાં વિકાર **જરયા** વૃદ્ધાવસ્થા થકી **ધનાભિમાનેન** (ધનસ્ય અભિમાનઃ - ષ.ત.) ધન-પૈસાના અભિમાનથી.

શકુનિવધઃ (શકુનેઃ વધઃ - ષ.ત.) 1. શકુનિ-મામાનો વધ 2. શકુનિ-પક્ષીનો વધ **વાયુપ્રલપિતમ્** (વાયોઃ પ્રલપિતમ્ - ષ.ત.) 1. વાયુ-દેવતા દ્વારા કહેલું 2. વાયુ-વાતરોગથી થતો પ્રલાપ **વયઃપરિણામેન** (વયસઃ પરિણામઃ - ષ.ત.) ઉંમરના પાકવાના કારણે **દ્વિજપતનમ્** (દ્વિજાનાં પતનમ્ ષ.ત.) 1. દ્વિજ-દાંતનું પતન 2. દ્વિજ-બ્રાહ્મણનું પતન **ઉપવનચન્દનેષુ** (ઉપવનસ્ય ચન્દનાનિ, તેષુ - ષ.ત.) ઉપવન-બગીચામાંનાં ચંદન વૃક્ષોમાં **જાડ્યમ્** 1. જડતા, મૂર્ખતા 2. શીતતા, ઠંડક **ભૂતિમત્ત્વમ્** 1. ભૂતિ-ઐશ્વર્યપણું, વૈભવપણું 2. ભૂતિ-રાખપણું **एणकानाम्** મૃગલાંઓનું **ગીતશ્રવણવ્યસનમ્** (ગીતસ્ય શ્રવણમ્ - ષ.તત્પુ. ગીતશ્રવણસ્ય વ્યસનમ્ - ષ.ત.) ગીત સાંભળવાની ટેવ **શિખણિડનામ્** મોરોનો **નૃત્યપક્ષપાતઃ** (નૃત્યેષુ પક્ષપાતઃ - સ.ત.) 1. નાચવાના સમયે પીંછાંઓનો પાત-પતન 2. નૃત્યની બાબતમાં પક્ષપાત **ભુજદ્ગમાનામ્** સાપોનો **ભોગઃ** 1. ફેણ 2. વિષયોનો ઉપભોગ **કપીનામ્** વાંદરાઓનો **શ્રીફલાભિલાષઃ** (શ્રીફલેન અભિલાષઃ - સ.ત.) 1. શ્રીફળ-બિલ્વફળોમાં ઈચ્છા 2. શ્રીફળ-લક્ષ્મી (ને લીધે પ્રાપ્ત થતાં સુખ-સાધનો) ની બાબતમાં ઈચ્છા. **અધોગતિઃ** 1. નીચે તરફ થતી ગતિ 2. અધઃપતન.

સન્ધિ

મેખલાબન્ધો વ્રતેષુ (મેખલાબન્ધઃ વ્રતેષુ) । રામાનુરાગો રામાયણેન (રામાનુરાગઃ રામાયણેન) । મુખભદ્ગવિકારો જરયા (મુખભદ્ગવિકારઃ જરયા) । મૂલાનામધોગતિરાસીત્ (મૂલાનામ્ અધોગતિઃ આસીત્) ।

વિશેષ

પરિસંખ્યા : પરિસંખ્યા એટલે વર્જનબુદ્ધિ. અર્થાત્ એક વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવતાં બીજી વસ્તુઓનું નિરાકરણ કે નિષેધ થઈ જાય, તે. આવી પરિસંખ્યા બે પ્રકારની છે. (૧) જ્યારે શબ્દ દ્વારા એક વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરીને બીજી વસ્તુઓનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે એ શાબ્દી પરિસંખ્યા હોય છે. (૨) જ્યારે (શબ્દના) અર્થ દ્વારા એક વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરીને બીજી વસ્તુઓનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે એ આર્થી પરિસંખ્યા હોય છે.

આ બંને પ્રકારની પરિસંખ્યાના ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે.

1. શાબ્દી પરિસંખ્યા :

यत्र (आश्रमे) मलिनता हविर्धूमेषु (भवति) । न तु (आश्रमस्थानां मुनिजनानां) चरितेषु (मलिनता भवति) । अर्धीं हविना धूममां मलिनता कडेवामां आवी छे. आथी (हविना धूम सिवाय) बीज्ज बधी वस्तुओमां मलिनतानुं निरकरण थर्छ जाय छे. (अर्थात् आश्रममां अेक मात्र हविना धूममां ज मलिनता हती. अे सिवाय बीज्ज कोर्छ वस्तुमां मलिनता हती नह्छि.)

2. आर्धीं परिसंख्या : प्रस्तुतमां मलिनता शब्द द्वारा परिसंख्या छे, अेटले आने शाब्दी परिसंख्या तरीके ओणभवामां आवे छे.

यत्र (आश्रमे) महाभारते (एव) शकुनिवधः (अर्थात् महाभारतगतस्य पात्रस्य वधः) भवति । परन्तु आश्रमे शकुनिवधः (अर्थात् शकुनीनां पक्षिणाम् वधः) न भवति । अर्धीं मडाभारतना कथानकमां शकुनिनो वध कडेवामां आव्यो छे. आ कथन उपरथी (मडाभारतना कथानक सिवाय) बीज्ज कोर्छ स्थणे शकुनि (अर्थात् पक्षी)ना वधनुं निराकरण थर्छ जाय छे. (अेटले के आश्रममां कडेवामां आवती मडाभारतनी कथामां तो शकुनिनो वध थतो हतो, परंतु अे सिवाय बीजे क्थांय शकुनि = पक्षीनो वध थतो नह्छि.)

प्रस्तुतमां शकुनि शब्दना अर्थ द्वारा परिसंख्या छे, अेटले अेने आर्धीं परिसंख्या तरीके ओणभवामां आवे छे.

स्वाध्याय

1. यथास्वं विकल्पम् चित्वा लिखत ।

(1) कैः अभ्यर्चमानमिव आश्रमं शुकः अपश्यत् ?

(क) वनलताभिः (ख) पादपैः (ग) जनैः (घ) मुनिभिः

(2) आश्रमः कस्य अदृष्टपूर्वः आसीत् ?

(क) जनस्य (ख) शुकस्य (ग) ऋषिजनस्य (घ) कलिकालस्य

(3) चक्षुरागः कुत्र आसीत् ?

(क) मुनिषु (ख) पशुषु (ग) मानवेषु (घ) शुकेषु

(4) आश्रमे भ्रान्तिः कुत्र न आसीत् ?

(क) यज्ञकर्मणि (ख) शास्त्रेषु (ग) मनःसु (घ) व्रतेषु

(5) नृत्यपक्षपातः केषाम् आसीत् ?

(क) शिखण्डिनाम् (ख) कृकवाकूनाम् (ग) कोकिलानाम् (घ) भुजङ्गानाम्

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत ।

(1) अतिरमणीयम् आश्रमं कः अपश्यत् ?

(2) आश्रमे मलीनता कुत्र आसीत् ?

(3) आश्रमे तीक्ष्णता कुत्र न आसीत् ?

(4) गीतश्रवणव्यसनं केषाम् आसीत् ?

(5) मूलानां का गतिः आसीत् ?

3. असंदर्भ समजावो :

- (1) तीक्ष्णता कुशाग्रेषु न स्वभावेषु ।
- (2) वसुसङ्कीर्तनं दिव्यकथासु ।
- (3) महाभारते शकुनिवधः ।

4. मातृभाषामां उत्तर लभो :

- (1) वनलताओ अने पादपो द्वारा आश्रममां शुं शुं थतुं હતુ ?
- (2) આશ્રમમાં ચંચળતાની સ્થિતિ શી હતી ?
- (3) વસુસંકીર્તનનો આશય શો છે ?
- (4) 'રામાનુરાગ' - શબ્દના કેટલા અર્થ છે ? કયા કયા ?
- (5) શ્રીફલાભિલાષ શું છે અને તે કોનો છે ?

5. પાઠના આધારે આશ્રમનું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં કરો.

6. ક-વર્ગ ય-વર્ગેણ સહ યથાસ્વં યોજયત ।

ક-વર્ગ:

1. મેખલાબન્ધ:
2. ન ભ્રાન્તિ:
3. મુનિબાલનાશ:
4. શકુનિવધ:
5. ણકાનામ્

ય-વર્ગ:

- (1) ક્રતુદીક્ષયા
- (2) મહાભારતે
- (3) પુરાણે
- (4) વ્રતેષુ
- (5) ગીતશ્રવણવ્યસનમ્
- (6) શાસ્ત્રેષુ

18. परितुष्टा यास्यति

[**प्रस्तावना :** संस्कृतसाहित्यમાં प्राचीनतम नाट्यकार तरीके मडाकवि ભાસ, ઉત્તમ નાટ્યકૃતિઓના સર્જક તરીકે કાલિદાસ અને સામાન્ય જનમાનસની પાત્રસૃષ્ટિના સર્જક તરીકે મડાકવિ શૂદ્રક સુપ્રસિદ્ધ છે. શૂદ્રકે મૃચ્છકટિકમ્ નામના દસ અંકના પ્રકરણ પ્રકારના રૂપકની રચના કરી છે. સંસ્કૃતસાહિત્યમાં જૂજ સંખ્યામાં મળતાં પ્રકરણોમાં આ મૃચ્છકટિકમ્ મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. તેનું કથાવસ્તુ બહુજનસમાજનાં પાત્રો, વ્યવહારો અને વિચારોના નિરૂપણથી સંપન્ન છે. આથી મૃચ્છકટિકમ્ને આમજનતાનું નાટક પણ કહેવામાં આવે છે.]

એક વખતનો ધનિક અને દાન કરી કરીને દરિદ્ર બની ગયેલો ચારુદત્ત અને એક ગણિકાની શીલવતી તથા ગુણિયલ પુત્રી નામે વસંતસેના - એ બંને વચ્ચેનો પ્રશંસનીય પ્રેમ આ નાટકના કથાવસ્તુના કેન્દ્ર સ્થાને છે. એ સાથે ઉદાત્ત-ચરિત સજ્જનોને રાજાના દુશ્ચરિત સગાઓ દ્વારા થતી કનડગતની કથા પણ અદ્ભુત રીતે ગૂંથી લેવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત પાઠ એ મૃચ્છકટિકમ્ના પાંચમા અંકનો એક સરસ કથાંશ છે.

વસંતસેનાએ ચારુદત્તને ત્યાં થાપણ તરીકે કેટલાંક મૂલ્યવાન ઘરેણાં મૂકેલાં હોય છે. આ ઘરેણાં જેમાં મૂક્યા હતા, તે દાબડાની ચોરી થઈ જાય છે. ચારુદત્ત તેના બદલામાં પોતાની પ્રિય પત્નીની અત્યંત કીમતી રત્નમાળા વિદૂષક મારફતે વસંતસેનાને મોકલાવે છે. વસંતસેના તે સ્વીકારી લે છે અને વરસતા વરસાદમાં ચારુદત્તને મળવા જાય છે. આ અંગેના સમાચાર લઈને તેનો નોકર (ચેટ) કુંભીલક આવે છે અને ચારુદત્તને વસંતસેનાના આગમન વિશેના સમાચાર આપવા વિદૂષકને આડકતરા પ્રશ્નો પૂછે છે કે જેના જવાબમાં વસંતસેનાનું નામ કોઈક રીતે આવી શકે. પરંતુ વિદૂષક પોતાની મૂર્ખતાનું પ્રદર્શન કરતો રહીને ચેટનું ધાર્યું થવા દેતો નથી. જેમ તેમ કરીને છેવટે ચેટ વસંતસેનાનું નામ વિદૂષકના મોઢેથી કઢાવે છે. આ સમગ્ર પ્રસંગ હાસ્યસભર છે. આ પ્રસંગ, શૂદ્રકની હાસ્યરસ નિષ્પન્ન કરવાની કુશળતાનો કલાત્મક નમૂનો છે.]

ચેટ: - (પ્રવિશ્ય) અવેત, માનવા: ।

યથા યથા વર્ષત્યભ્રુખ્વણં તથા તથા તિમ્યતિ પૃષ્ઠર્ચમ્ ।

યથા યથા લગતિ શીતવાત: તથા તથા વેપતે મે હૃદયમ્ ॥

(પ્રહસ્ય)

વંશં વાદયામિ સપ્તચ્છિદ્રં સુશબ્દં

વીણાં વાદયામિ સપ્તતન્ત્રીં નદન્તીમ્ ।

ગીતં ગાયામિ ગર્દભસ્યાનુરૂપં

કો મે ગાને તુમ્બુરુર્નરદો વા ॥

આજ્ઞાપ્તોઽસ્મિ આર્યયા વસન્તસેનયા - 'કુમ્ભીલક, ગચ્છ ત્વમ્ । મમ આગમનમ્ આર્યચારુદત્તાય નિવેદય' ઇતિ । તદ્ યાવદાર્યચારુદત્તસ્ય ગેહં ગચ્છામિ । ઇષ ચારુદત્તો વૃક્ષવાટિકાયાં તિષ્ઠતિ । ઇષોઽપિ સ દુષ્ટબટુક: । તદ્ યાવદ્ ઉપસર્પામિ । કથમાચ્છાદિતં દ્વારં પુષ્પવાટિકાયા: । ભવતુ, એતસ્ય દુષ્ટબટુકસ્ય સંજ્ઞાં દદામિ । (ઇતિ લોષ્ટગુટિકા: ક્ષિપતિ ।)

વિદૂષક: - અયે, ક ઇદાનીમેષ પ્રાકારવેષ્ટિતમિવ કપિત્થં માં લોષ્ટકૈસ્તાડયતિ ?

ચારુદત્ત: - આરામપ્રાસાદવેદિકાયાં ક્રીડદ્ધિ: પારાવતૈ: પાતિતં ભવેત્ ।

વિદૂષક: - દાસ્યા:પુત્ર દુષ્ટપારાવત તિષ્ઠ તિષ્ઠ, યાવદેતેન દણ્ડકાષ્ટેન સુપક્વમિવ સહકારફલમ્ અસ્માત્ પ્રાસાદાદ્ ભૂમૌ પાતયિષ્યામિ ।

- चारुदत्तः** - (यज्ञोपवीतेन आकृष्य) वयस्य, उपविश। किमनेन ? तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी पारावतः।
- चेटः** - कथं पारावतं प्रेक्षते, मां न प्रेक्षते। भवतु अपरया लोष्टगुटिकया पुनरपि ताडयिष्यामि। (तथा करोति।)
- विदूषकः** - कथं कुम्भीलकः। तद्यावद् उपसर्पामि। अरे कुम्भीलक ! प्रविश। स्वागतं ते।
- चेटः** - (प्रविश्य) आर्य, वन्दे।
- विदूषकः** - अरे, कस्मिन् त्वमीदृशे दुर्दिने अन्धकारे आगतः ?
- चेटः** - अरे, एषा सा।
- विदूषकः** - का एषा का ?
- चेटः** - एषा सा।
- विदूषकः** - किमिदानीं दास्याःपुत्र, दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्क इव ऊर्ध्वकं श्वासायसे 'एषा सा सा' इति।
- चेटः** - अरे, त्वमपि इदानीम् इन्द्रमहकामुक इव सुष्ठु किं काकायसे 'का का' इति।
- विदूषकः** - तत् कथय।
- चेटः** - (स्वगतम्) भवतु, एवं भणिष्यामि। (प्रकाशम्) अरे, प्रश्नं ते दास्यामि।
- विदूषकः** - अहं मुण्डे पादं दास्यामि।
- चेटः** - अरे! जानीहि तावत् तेन हि कस्मिन् काले सहकारा मुकुलयन्ति ?
- विदूषकः** - अरे ! दास्याःपुत्र, ग्रीष्मे।
- चेटः** - (सहासम्) अरे ! नहि नहि।
- विदूषकः** - (स्वगतम्) किमिदानीमत्र कथयिष्यामि ? भवतु, चारुदत्तं गत्वा प्रक्ष्यामि। (प्रकाशम्) अरे, मुहूर्तकं तिष्ठ। (चारुदत्तमुपसृत्य) भो वयस्य, प्रक्ष्यामि तावत्, कस्मिन् काले सहकाराः मुकुलयन्ति ?
- चारुदत्तः** - मूर्ख ! वसन्ते।
- विदूषकः** - (चेटमुपगम्य) मूर्ख ! वसन्ते।
- चेटः** - द्वितीयं ते प्रश्नं दास्यामि। सुसमृद्धानां ग्रामाणां का रक्षां करोति ?
- विदूषकः** - अरे ! रथ्या।
- चेटः** - (सहासम्) अरे ! नहि नहि।
- विदूषकः** - भवतु, संशये पतितोऽस्मि। (विचिन्त्य) भवतु, चारुदत्तं पुनरपि प्रक्ष्यामि। (पुनर्निवृत्य चारुदत्तं तथैव उदाहरति।)
- चारुदत्तः** - वयस्य ! सेना।
- विदूषकः** - अरे दास्याःपुत्र, सेना।
- चेटः** - द्वे अपि एकस्मिन् कृत्वा शीघ्रं भण।
- विदूषकः** - सेनावसन्ते।
- चेटः** - ननु परिवर्त्य भण।
- विदूषकः** - (कायेन परिवृत्य) सेनावसन्ते।
- चेटः** - अरे मूर्ख बटुक ! पदे परिवर्तय।

- વિદૂષક:** - (પાદૌ પરિવર્ત્ય) સેનાવસન્તે ।
ચેટ: - અરે મૂર્ખ ! અક્ષરપદે પરિવર્તય ।
વિદૂષક: - (વિચિન્ત્ય) વસન્તસેના ।
ચેટ: - ણ્ણા સા આગતા ।
વિદૂષક: - તદ્ યાવદ્ આર્યચારુદત્તાય નિવેદયામિ । (ઉપસૃત્ય) ધો ચારુદત્ત, ધનિકસ્ત આગતઃ ।
ચારુદત્ત: - કુતોઽસ્મત્કુલે ધનિકઃ ?
વિદૂષક: - યદિ કુલે નાસ્તિ તદ્ દ્વારે અસ્તિ । ણ્ણા વસન્તસેના આગતા ।
ચારુદત્ત: - વયસ્ય । કિં માં પ્રતારયસિ ?
વિદૂષક: - યદિ મે વચને ન પ્રત્યયસે, તર્હિ એનં કુમ્ભીલકં પૃચ્છ । અરે દાસ્યાઃપુત્ર કુમ્ભીલક ! ઉપસર્પ ।
ચેટ: - (ઉપસૃત્ય) આર્ય ! વન્દે ।
ચારુદત્ત: - ધદ્ર ! સ્વાગતમ્ । કથય, સત્યં પ્રાપ્તા વસન્તસેના ।
ચેટ: - ણ્ણા સા આગતા વસન્તસેના ।
ચારુદત્ત: - (સહર્ષમ્) ધદ્ર ! ન કદાચિત્ પ્રિયવચનં નિષ્ફલીકૃતં મયા । તદ્ ગૃહ્યતાં પારિતોષિકમ્ । (ઇત્યુત્તરીયં પ્રયચ્છતિ ।)
ચેટ: - (ગૃહીત્વા પ્રણમ્ય સપરિતોષમ્) યાવદ્ આર્યાયૈ નિવેદયામિ । (ઇતિ નિષ્ક્રાન્તઃ ।)
વિદૂષક: - ધોઃ અપિ જાનાસિ કિં નિમિત્તમીદૃશે દુર્દિને આગતેતિ ।
ચારુદત્ત: - વયસ્ય, ન સમ્યગ્ અવધારયામિ ।
વિદૂષક: - મયા જ્ઞાતમ્ । અલ્પમૂલ્યા રત્નાવલી, બહુમૂલ્યં સુવર્ણભાણ્ડકમિતિ ન પરિતુષ્ટા, અપરં યાચિતુમ્ આગતા ।
ચારુદત્ત: - પરિતુષ્ટા યાસ્યતિ ।

- મૃચ્છકટિકે પઞ્ચમાઙ્કે

ટિપ્પણી

ચેટ: (વસન્તસેનાનો) નોકર અવેત (અવ + ઙ્ આ. મ. બ. વ.) સાંભળો, જાણો અભ્રુવખણ્ડમ્ (અભ્રુવસ્ય ખણ્ડમ્ - ષત.) વાદળનો ટૂકડો તિમ્બ્યતિ (તિમ્ પલાળવું વ. અ. એ. વ.) પલાળે છે. ભીંજવે છે. પૃષ્ઠચર્મ (પૃષ્ઠસ્ય ચર્મ - ષ.ત.) પીઠની ચામડીને લગતિ (લગ્ લાગવું વ. અ. એ.વ.) લાગે છે શીતવાતઃ (શીતઃ ચાસૌ વાતઃ - કર્મ.) ઠંડો પવન વેપતે (વેપ્ કાંપવું વ. અ. એ.વ.) કાંપે છે. પ્રહસ્ય (પ્ર + હસ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) હસીને વંશમ્ વાંસળીને વાદયામિ (વદ્ (પ્રે.) વગાડવું વ. અ. એ.વ.) વગાડું છું. સપ્તચ્છિદ્રમ્ (સપ્ત છિદ્રાણિ યસ્મિન્, તમ્ - બહુ.) સાત કાણાંવાળા. સુશબ્દમ્ મધુર સૂરવાળી સપ્તતન્ત્રીમ્ (સપ્ત તન્ત્રયઃ યસ્યાઃ સા, તામ્ - બહુ.) સાત તારવાળી નદન્તીમ્ (નદ્ + શત્ (સ્ત્રી.) વર્ત. કૃ. (નદન્તી) નદન્તીમ્ દ્વિ. એ.વ.) ઝંકાર કરતી તુમ્બુરુઃ તુંબરુ (આ એક ગંધર્વનું નામ છે. તે ગાનવિદ્યામાં વિશારદ હતો.) નારદઃ નારદ કુમ્ભીલક કુંભીલક (આ નામનો વસન્તસેનાનો સેવક) ગેહમ્ ધર વૃક્ષવાટિકાયામ્ (વૃક્ષાણામ્ વાટિકા, તસ્યામ્ - ષ.ત.) વૃક્ષવાટિકામાં, બગીચામાં દુષ્ટબટુકઃ (દુષ્ટઃ ચાસૌ બટુકઃ - કર્મ.) દુષ્ટ બાળક, દુષ્ટ બટુક (આ વિશેષણ વિદૂષક માટે વપરાયું છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક બ્રાહ્મણ હોય છે.) ઉપસર્પામિ (ઉપ + સૃપ્ ડ. એ.વ.) પાસે જાઉં છું. આચ્છાદિતમ્ ઢાંકેલું સંજ્ઞામ્ સંકેત (આપું) લોષ્ટગુટિકાઃ (લોષ્ટસ્ય ગુટિકાઃ - ષ.ત.) માટીનું નાનું ઢેકું, માટીની કાંકરી

ક્ષિપતિ (ક્ષિપ્ વ. અ. એ.વ.) ફેંકે છે. પ્રાકારવેષ્ટિતમ્ (પ્રાકારેણ વેષ્ટિતમ્ - તૃ.તત્પુ.) દિવાલથી વીંટળાયેલું કપિત્થમ્ કાંઠાનું ફળ લોષ્ટકૈઃ કાંકરીઓથી, ઢેફાથી તાડયતિ (તડ્ વ. અ. એ.વ.) મારે છે. આરામપ્રાસાદવેદિકાયામ્ (આરામસ્ય પ્રાસાદઃ - ષ.ત., આરામપ્રાસાદસ્ય વેદિકા - તસ્યામ્ - ષ.ત.) બગીચામાં આવેલા પ્રાસાદ-ભવનની છત ઉપર ક્રીડદ્વિઃ રમત કરત પારાવતૈઃ કબૂતરો દ્વારા પાતિતમ્ (પત્ (પ્રે.) + ક્ત > ત ક.ભૂ.કૃ.) પાડેલું દાસ્યા:પુત્ર ઓ દાસીના છોકરા (સંબોધન. સંસ્કૃત નાટકોમાં શિષ્ટ અપશબ્દ તરીકે આ શબ્દ છૂટથી વપરાય છે.) સુપક્વમ્ સરસ પાકેલું સહકારફલમ્ (સહકારસ્ય ફલમ્ - ષ.ત.) આંબાનું ફળ આકૃષ્ય (આ + કૃષ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ખેંચીને વચસ્ય મિત્ર, દોસ્ત ઉપવિશ (ઉપ + વિશ્ આજ્ઞા અ. એ.વ.) બેસ દયિતાસહિતઃ (દયિતયા સહિતઃ - તૃ.તત્પુ.) પત્ની સાથેના, સપત્નીક તપસ્વી બિચારો પ્રેક્ષતે (પ્ર + ઈક્ષ્ વ. અ. એ.વ.) જુએ છે. અપરયા બીજી વડે તાડયિષ્યામિ (તડ્ વ. ડ. એ.વ.) મારીશ દુર્દિને દુર્દિને - વરસાદના દિવસે દુર્ભિક્ષકાલે (દુર્ભિક્ષસ્ય કાલઃ, તસ્મિન્ - ષ.તત્પુ.) દુકાળના સમયમાં વૃદ્ધરઙ્કઃ (વૃદ્ધશ્વાસૌ રઙ્કશ્ચ - કર્મ.) ઘરડા ગરીબ (જેની ગરીબી ઘણા લાંબા સમયથી ચાલી રહી છે, તેવા ભાવ વ્યક્ત કરવા માટે આ શબ્દ વપરાયો છે.) ઋર્ધ્વકમ્ શ્વાસાયસે (શ્વાસ > નામધાતુ વ. મ. એ.વ.) ઊંચો શ્વાસ લઈ રહ્યો છે. હાંફી રહ્યો છે. ણ્ણા (એતત્ સ્ત્રી. પ્ર. એ.વ.) આ સા (તત્ સ્ત્રી. પ્ર. એ.વ.) ઇન્દ્રમહકામુકઃ (ઇન્દ્રસ્ય મહઃ - ષ.તત્પુ., ઇન્દ્રમહાય કામુકઃ - ષ.તત્પુ.) ઇન્દ્રને માટે કરવામાં આવતા યજ્ઞ ઉત્સવની કામના ધરાવતો કાકાયસે (કાક નામધાતુ વ. મ. એ.વ.) કાગડાની જેમ આચરણ કરે છે. (કાગડાની જેમ) કા કા કરે છે. કા (કિમ્ સ્ત્રી. પ્ર. એ.વ.) કોણ ભણિષ્યામિ (ભણ્ સા.ભ. ડ. એ.વ.) કહીશ. પ્રકાશમ્ માટેથી (વ્યક્તિને સંભળાય એ રીતે બોલવાની ક્રિયાના વિશેષણ તરીકે આ શબ્દ છે.) મુણ્ડે માથામાં જાનીહિ (જ્ઞા આજ્ઞા મ. એ.વ.) જાણજે સહકારાઃ મુકુલયન્તિ (મુકુલ નામ ઉપરથી નામધાતુ વ. અ. બ.વ.) આંબાના ઝાડ મહોરી ઊઠે છે. સહાસમ્ (હાસેન સહિતમ્ યથા સ્યાત્ તથા - અ.ભા.) હાસ્ય સાથે પ્રક્ષ્યામિ (પ્રક્ષ્ સા.ભ. ડ. એ.વ.) હું પૂછીશ. વસન્તે વસન્તઃક્રતુમાં રથ્યા ગલી, શેરી, મહોલ્લો તથૈવ ઉદાહરતિ (ઉત્ + આ હ વ. અ. એ.વ.) તે પ્રમાણે બોલે છે. (અગાઉ પૂછ્યું હતું એવી જ રીતે પૂછે છે.) ભણ (ભણ્ આ. મ. એ.વ.) બોલ, કહે પરિવર્ત્ય (પરિ + વૃત્ પ્રે. ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ફેરવીને પરિવૃત્ય (પરિ + વૃ ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ફરીને પદે પરિવર્તય (પરિ + વૃત્ પ્રે. આ. મ. એ.વ.) પદોને ફેરવ પાદૌ બંને પગને અક્ષરપદે (અક્ષરં ચ પદં ચ - ઇ.દ્વ.) અક્ષર અને પદને પ્રતારયસિ (પ્ર + તૃ પ્રે. મ. એ.વ.) તું છતરે છે પ્રત્યયસે (પ્રતિ + અય્ વ. મ. એ.વ.) વિશ્વાસ કરે છે. ગૃહ્યતામ્ (ગ્રહ્ કર્મ. આજ્ઞા અ. એ.વ.) લો. ગ્રહણ કરો પારિતોષિકમ્ ઇનામને ઉત્તરીયમ્ ખેસને, ઉપરણાને સપરિતોષમ્ (પરિતોષેણ સહ યથા સ્યાત્ તથા - અ.ભા.) સંતોષ સાથે નિષ્ક્રાન્તઃ નીકળી જાય છે. અપિ શું (અહીં પ્રશ્નાર્થ પ્રયોગ છે.) ન સમ્યગ્ અવધારયામિ (અવ + ધૃ પ્રે. ડ. એ.વ.) બરાબર જાણી શકતો નથી. સમજી શકતો નથી યાચયિતુમ્ (યાચ્ + તુમ્ હે.કૃ.) માંગવા માટે પરિતુષ્ટા સંતુષ્ટ થયેલી, સંતોષ પામેલી યાસ્યતિ (યા સા.ભ. અ. એ.વ.) જશે.

સન્ધિ

વર્ષત્યભ્રખણ્ડમ્ (વર્ષતિ અભ્રખણ્ડમ્) । ગર્દભસ્યાનુરૂપમ્ (ગર્દભસ્ય અનુરૂપમ્) । કો મે (કઃ મે) । તુમ્બુરુનારદો વા (તુમ્બુરુઃ નારદઃ વા) । આજ્ઞપ્તોઽસ્મિ (આજ્ઞપ્તઃ અસ્મિ) । ણ્ણ ચારુદત્તો વૃક્ષવાટિકાયામ્ (ણ્ણઃ ચારુદત્તઃ વૃક્ષવાટિકાયામ્) । ણ્ણોઽપિ (ણ્ણઃ અપિ) । સ દુષ્ટબટુકઃ (સઃ દુષ્ટબટુકઃ) । ક ઇદાનીમેષ પ્રાકારવેષ્ટિતમિવ (કઃ ઇદાનીમ્ ણ્ણઃ પ્રાકારવેષ્ટિતમ્ ઇવ) । લોષ્ટકૈસ્તાડયતિ (લોષ્ટકૈઃ તાડયતિ) । યાવદેતેન (યાવત્ એતેન) । વૃદ્ધરઙ્ક ઇવ (વૃદ્ધરઙ્કઃ ઇવ) । ઇન્દ્રમહકામુક ઇવ (ઇન્દ્રમહકામુકઃ ઇવ) । પતિતોઽસ્મિ (પતિતઃ અસ્મિ) । પુનર્નિવૃત્ય (પુનઃ નિવૃત્ય) । ધનિકસ્ત આગતઃ (ધનિકઃ તે આગતઃ) । કુતોઽસ્મત્કુલે (કુતઃ અસ્મત્કુલે) । ઇત્યુત્તરીયમ્ (ઇતિ ઉત્તરીયમ્) આગતેતિ (આગતા ઇતિ) ।

વિશેષ

1. વિદૂષકઃ

વિદૂષક એટલે મશ્કરી કરીને હાસ્ય પ્રકટાવનારું એક પાત્ર. એ ભોજનપ્રિય, બીકણ, લડાઈખોર અને ટીખળ કરનારો હોય છે. પોતાની વાણીથી, વર્તનથી, વેશથી અને ક્યારેક વિકૃત ચેષ્ટાઓથી હાસ્ય ઉપજાવે છે.

વ્યક્તિ તરીકે એ બ્રાહ્મણ હોય છે. માથે ચોટલી અને હાથમાં વાંકોચૂંકો દંડૂકો અને વિચિત્રવેશ એ તેની નિશાની છે. રંગમંચ ઉપર પ્રગટ થઈ કંઈક બોલે તે પહેલાં જ પ્રેક્ષક તેને ઓળખી લે છે. નાયકનો તે મિત્ર હોય છે. ઘણું કરીને એની ભૂમિકા મૂર્ખતાપૂર્ણ હોય છે. એ એવાં કાર્યો કરે છે કે જેથી નાયકનાં કાર્યો પ્રત્યક્ષ રીતે બગડી જતાં લાગે છે. પણ છેવટે એનાથી નાયકનું કાર્ય સુધરી જતું હોય છે. સંસ્કૃત નાટકમાં તેની અનિવાર્ય ઉપસ્થિતિ હોય છે.

પ્રસ્તુત મૃચ્છકટિકમાં વિદૂષકનું નામ મૈત્રેય છે. તે ચારુદત્તનો મિત્ર છે. પ્રસ્તુત પાઠમાં આવતા દૃશ્યમાં એ મૂર્ખ માણસની જેમ વર્તે છે અને સરસ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

2. યજ્ઞોપવીતમ્

યજ્ઞોપવીત એટલે જનોઈ. તે એક પ્રકારનું સૂત્ર (દોરો) છે. ત્રણ ત્રણ તાંતણાં ધરાવતા દોરાની ત્રણ સેરો ભેગી કરી, તેમની મધ્યમાં બહાંગાંઠ બાંધવામાં આવતાં જે આકારનું સૂત્ર તૈયાર થાય છે તેને યજ્ઞોપવીત કહે છે. તે ડાબા ખભા ઉપરથી હૃદય પ્રદેશથી પસાર થઈને જમણા હાથની નીચે કમર સુધીની લંબાઈ ધરાવે છે.

આ એક સાંસ્કૃતિક ચિહ્ન છે. પરંપરા પ્રમાણે યજ્ઞ-યાગાદિ ક્રિયાઓ તથા સંધ્યા-વંદન જેવાં કાર્યો યજ્ઞોપવીત વગર સંપન્ન કરી શકાતાં નથી. ઉપનયન સંસ્કાર પ્રસંગે માતા-પિતાની ઉપસ્થિતિમાં ગુરુ કે આચાર્ય તેને ધારણ કરાવે છે. એકવાર ધારણ કરેલું યજ્ઞોપવીત આજીવન શરીર ઉપર ધારણ કરવાનું હોય છે. અલબત્ત, ઘસાઈને તૂટી જાય, કે કોઈ કારણથી અપવિત્ર બને, તો માણસ સ્વયં નવું ધારણ કરી શકે છે.

યજ્ઞોપવીતના ત્રણ તંતુઓમાં એક તંતુ ઋગ્વેદ, બીજો યજુર્વેદ, ત્રીજો સામવેદ અને મધ્યમાં બાંધવામાં આવતી ગાંઠમાં અથર્વવેદની ઉપસ્થિતિ છે, એવી ભાવના કરાય છે. વૈદિક સંસ્કૃતિ પ્રમાણે પ્રત્યેક માણસ ઉપર ત્રણ ઋણ છે. જેમ કે, દેવ - ઋણ, ઋષિ - ઋણ અને પિતૃ - ઋણ. આ ત્રણ ઋણને ઉતારવાનો મારે પ્રયત્ન કરવાનો છે, એ વાતનું યજ્ઞોપવીતનાં ત્રણ સૂત્રો માણસને સતત સ્મરણ કરાવે છે.

3. ઇન્દ્રમહકામુકઃ કાકઃ ।

ઇન્દ્રના યજ્ઞનો લોભી કાગડો. પુષ્કળ વરસાદ વરસે તે માટે ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કરવા યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. આ યજ્ઞક્રિયાના ભાગરૂપે ઇન્દ્રના માનમાં વાંસના થાંભલા ઉપર શકધ્વજ નામની ચોરસ ધજા ચઢાવવામાં આવે છે. તે પછી તેની પૂજા કરાય છે. આ પૂજા પ્રસંગે પુષ્કળ ભાત મૂકવામાં આવે છે. આ ભાતને ખાવા માટે કાક લાલાયિત રહે છે, તેથી કાગડાને ઇન્દ્રમહકામુક કહે છે.

સ્વાધ્યાય

1. યથાસ્વં વિકલ્પં ચિત્વા લિખત ।

(1) કુમ્ભીલકઃ કઃ વર્તતે ?

(ક) ચેટઃ (ખ) નાયકઃ (ગ) વિદૂષકઃ (ઘ) ખલનાયકઃ

(2) કુમ્ભીલકઃ લોષ્ટકૈઃ કં તાડયતિ ?

(ક) ચેટમ્ (ખ) વિદૂષકમ્ (ગ) નાયકમ્ (ઘ) પારાવતમ્

(3) સહકારઃ ઇત્યસ્ય કોઽર્થઃ ?

(ક) નીમ્બવૃક્ષઃ (ખ) આમ્રવૃક્ષઃ (ગ) અશોકવૃક્ષઃ (ઘ) વટવૃક્ષઃ

- (4) उत्तरीयं कः प्रयच्छति ?
(क) चारुदत्तः (ख) वसन्तसेना (ग) कुम्भीलकः (घ) विदूषकः
- (5) विदूषकमतेन रत्नावली कीदृशी आसीत् ?
(क) अल्पमूल्या (ख) रजतमयी (ग) बहुमूल्या (घ) सुवर्णमयी
- (6) का परितुष्टा यास्यति ?
(क) अल्पमूल्या (ख) चेटी (ग) वसन्तसेना (घ) रत्नावली

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत ।

- (1) दुष्टबटुकः इति शब्दः कस्य कृते प्रयुक्तः ?
- (2) वसन्तसेनया चारुदत्तगृहं कः प्रेषितः ?
- (3) चेटेन विदूषकाय प्रदत्तः द्वितीयः प्रश्नः कः ?
- (4) चेटस्य नाम किं वर्तते ?
- (5) का परितुष्टा यास्यति ?

3. ससंदर्भं सभञ्जवो :

- (1) अरे मूर्ख बटुक पदे परिवर्तय ।
- (2) भो चारुदत्त धनिकस्त आगतः ।
- (3) परितुष्टा यास्यति ।

4. नीचेना प्रश्नोना मातृभाषाभां उत्तर आपो :

- (1) कुंभीलक पोतानो शो परियय आपे छे ?
- (2) कुंभीलक विदूषकने वसंतसेनाना आगमनना सभायार डेवी रीते आपे छे ?
- (3) विदूषक यारुदत्तने वसंतसेनाना आगमनना सभायार डेवी रीते आपे छे ?
- (4) चेटने शुं कडीने यारुदत्त सत्कारे छे ?
- (5) विदूषकना मते यारुदत्तना घरे वसंतसेना शा माटे आवी रडी छे ?

5. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) विदूषकः
- (2) इन्द्रमहकामुकः
- (3) यज्ञोपवीतम्

6. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) प्रस्तुत नाट्यांशभां हास्यरस
- (2) लोष्टक्षेपण अने विदूषकनो प्रतिभाव
- (3) वसंतसेनाना आगमनना सभायार आपवानी चेटनी युक्ति

8. क-वर्गम् ख-वर्गेण सह यथास्वं योजयत।

क-वर्गः

1. चेटः
2. विदूषकः
3. नायकः
4. नायिका
5. नाट्यकारः

ख-वर्गः

- (1) चारुदत्तः
- (2) कुम्भीलकः
- (3) मैत्रेयः
- (4) मृच्छकटिकम्
- (5) वसन्तसेना
- (6) शूद्रकः

19. पुस्तकस्य आत्मवृत्तान्तः

[प्रस्तावना : आधुनिक भाषाओमां आत्मकथा तरीकेनुं साहित्य स्वरूप आजे जे रूपमां प्रयत्नित छे, ते रूपमां प्राचीन संस्कृतसाहित्यमां प्रयत्नित न छतुं. परंतु आधुनिक समयमां जे संस्कृतभाषामां साहित्य रचाय छे, तेमां आवा आत्मकथाना स्वरूपनो स्वीकार थयो छे. अलभत्त, आवी आत्मकथाओ बृहदाकारना ग्रंथ तरीके रचित नथी, पण नाना नाना निबंधना स्वरूपमां अनेक आत्मकथाओ रचायेली छे. आवी आत्मकथाओ क्यारेक स्वकीय वास्तविक ज्वननो अनुभव वर्णवे छे, तो केटलीक काल्पनिक रीते संस्कृतभाषाना पदवैभवना प्रतीक तरीके रचवामां आवी छे.]

प्रस्तुत पाठमां आजना समयमां ग्रंथनां कथां कथां स्वरूपो छे, तेमने प्रीति करनारो वर्ग कयो कयो छे, ग्रंथनी पोतानी शुं धृष्ट छे, धृत्यादि बाबतोने आवरी लेती ग्रंथनी आत्मकथा सरण संस्कृतभाषामां प्रस्तुत छे. यतुर्विध यादक वर्गना संदर्भे ग्रंथे अही पोतानां यार रूपो परिकल्पित कथां छे.

ग्रंथनो वाचकगण ग्रंथनी बाबतमां जे कोछ विचार धरावतो छोय, पण वाचको माटे ग्रंथ पोते जे विचारे छे, ते विचार आ आत्मकथाना केन्द्रमां छे. अही अे सत्यने प्रस्तुत करवामां आव्युं छे के पाठ्यपुस्तक तरीकेना ग्रंथना स्वरूपने याहनारा वाचकोमां पास करीने बाणकोमां ग्रंथने विशे जुद्धो जुद्धो प्याल छोछे शके छे, पण बाणवाचको विशे ग्रंथना मनमां अेक ज प्याल छे. ते अे के मारी अंदर रहेलुं ज्ञान बाणकोना मनमां संकांत थछेने कायम माटे स्थिर बने.]

अद्यत्वे महान्तो जनाः स्वानि चरितानि स्वयमेव लिखन्ति। अहं पुस्तकम् अपि महाजनो येन गतः स पन्थाः इति नियमम् अनुसरामि महान्त इव स्वकीयचरितलेखने प्रवृत्तो भवामि।

पूर्वम् अहं ताडपत्राणां सङ्ग्रहरूपः ग्रन्थः भवामि स्म। ताडपत्ररूपे मयि छिद्रमेकं विरच्य तस्मिन् सूत्रं प्रवेशयन्ति स्म। ततः ताडपत्रसमूहस्य उपरि सूत्रं वेष्टयन्ति स्म। तस्मिन् वेष्टिते सूत्रे ग्रन्थि-बन्धनात् मम ग्रन्थनाम प्रसिद्धिं गतम्। अद्यत्वे अहं वृक्षसंभूतानां कर्गजानां संग्रहरूपं पुस्तकम् अस्मि। तथापि मयि कर्गजानाम्, अक्षराणां, विचाराणां च ग्रथनं भवतीति विचार्य जनाः अद्यत्वेऽपि ग्रन्थः इति मम नामकरणं स्वीकृतवन्तः। एवमहं ग्रन्थनाम्ना पुस्तकनाम्ना च प्रसिद्धोऽस्मि। अत्राहं पुस्तकनाम्ना आत्मनः कथां कथयामि।

मयि प्रत्यङ्गं बहवः शब्दाः भवन्ति तथापि सामान्यतः निःशब्दम् एव वर्ते। परं यदा मां जनाः पठन्ति, तदा अहं निःशब्दम् अपि सशब्दम् सत् स्पष्टं वदामि। यद्यपि अहं स्वयं सग्रन्थि तथापि वाचकान् निर्ग्रन्थीन् करोमि।

पाठ्यपुस्तकम्, मार्गदर्शिका, शब्दकोषः, संदर्भग्रन्थः इत्यादीनि बहूनि मे रूपाणि। पाठ्यपुस्तकरूपे मयि बालानाम्, मार्गदर्शिकारूपे मयि परीक्षार्थिनाम्, शब्दकोषरूपे मयि अनुवादकानाम्, संदर्भग्रन्थरूपे च मयि संशोधनकर्मणि रतानाम् अध्यापकानां परमा प्रीतिः भवति। यद्यपि एते चत्वारोऽपि जनाः मयि प्रीतिं कुर्वन्ति तथापि बालानां प्रीतिः मत्कृते मनोहरा अनुभूयते। अतः बालानां प्रीतिं मनसि कृत्वा स्वकीयान् अनुभवान् वर्णयामि।

बालानां कृते अहं प्रतिवर्षं नवं नवं रूपं धृत्वा उपस्थितं भवामि। यतो हि प्रतिकक्षं मदीयं भिन्नं भिन्नं रूपं प्रवर्तते। यदा नवीनस्य सत्रस्य प्रारम्भो भवति, तदा बालाः माम् आपणतः क्रीत्वा स्वगृहं सादरं नयन्ति। तत्र ते मां नवीनानि वस्त्राणीव आवरणानि परिधापयन्ति। तदुपरि स्वकीयं नामाङ्कनं कुर्वन्ति। तेन मया सह तेषां सम्बन्धः शिलालिखितलेख इव सुस्थिरो भवति। ततस्ते मां स्यूते स्थापयन्ति। स्यूते स्थितम् अहं यथापूर्वं निःशब्दं तिष्ठामि।

दिनारम्भे स्यूतस्थितं माम् बालाः विद्यालयं नयन्ति। यथा श्रवणः पितरौ स्कन्धमारोप्य अवहत् तथा ते मामपि स्वकीयं स्कन्धमारोप्य सुखेन विद्यालयं बहन्ति। एवं प्रतिदिनं विद्यालयपर्यन्ता मदीया यात्रा सुखेन पूर्णा भवति।

विद्यालये पुनः वैविध्यम् अनुभवामि। अत्र केचन बालाः मां सावधानेन मनसा पठन्ति। मद्गतं ज्ञानं मनसि स्थापयन्ति। केचन मां बहुमूल्यं रत्नमिव हस्तयोः रक्षन्ति। तेषां हस्तकमलयोः अहं सम्पूर्णं सुखमनुभवामि तथापि संतोषम् नानुभवामि। यतो हि ते मयि स्थितस्य ज्ञानस्य लाभं न स्वीकुर्वन्ति।

ग्रन्थरहितः कश्चित् जिज्ञासुः बालः मित्रं मां याचते। परं कृपणः असौ दुर्योधनः युधिष्ठिराय राज्यमिव न ददाति। कश्चित् च ददाति चेत् कर्णस्य कवचकुण्डलमिव महता हर्षेण ददाति। केचन मां परीक्षासाधनमिव कल्पयन्ति। केचन च मां केवलं ज्ञानसाधनमिव परिकल्पयन्ति। केचन स्नेहवशात्, केचन नियमवशात् अपरे च प्रदर्शनवशात् मां स्वेन सह विद्यालयम् आनयन्ति। केचन छात्राः स्नेह-नियम-प्रदर्शनविरक्ताः मह्यं सर्वथा मुक्तिं प्रदाय विद्यालयम् आगच्छन्ति।

किं कथयामि मद्विषये वाचकाः भिन्नां भिन्नां मतिं धारयन्ति। परं मदीया तु एका एव मतिः। सा च - मद्गतं शब्दात्मकं ज्ञानं वाचकानां मनसि सुप्रतिष्ठितं भवेत्। मनसि प्रतिष्ठितं च तत् ज्ञानं दुःखमुक्तये सुखाय च परिकल्पेत इति।

टिप्पणी

अद्यत्वे आजकाल महन्तः मोटाओ, मोटा भाणसो स्वानि पोतानां महाजनः मडाजन, समाजना आगेवान पन्थाः रस्तो ताडपत्राणां (ताडस्य पत्राणि, तेषाम् - ष.तत्पु.) ताडनां जाडनां पांढडां भवामि स्म (वर्तमानकाणनां रुप साथे स्म अव्ययनो प्रयोग यतां लूतकाणनो अर्थ प्राप्त थाय છે. આ કારણથી અહીં લૂતકાળનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.) બની જતો હતો. થઈ જતો હતો. વિચ્ય (વિ + રચ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) બનાવીને સૂત્રમ્ દોરાને પ્રવેશયન્તિ સ્મ (પ્ર + વિશ્ પ્રે. વ. અ. બ.વ. સ્મ પ્રયોગ) પરોવે છે. પરોવતા હતા. વેષ્ટયન્તિ સ્મ (વેષ્ટ્ ભૂત. અ. બ.વ. સ્મ પ્રયોગ) વીંટાળતા હતા વેષ્ટિતે સૂત્રે વીંટાળેલા દોરામાં ગ્રન્થિ-બન્ધનાત્ (ગ્રન્થે: બન્ધનમ્, તસ્માત્ - ષ.ત.) ગાંઠ બાંધતા હોવાથી વૃક્ષસંભૂતાનામ્ (વૃક્ષેભ્યઃ સંભૂતાઃ, તेषામ્ - પં.ત.) જાડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાના કર્ગજાનાં કાળના વિચાર્ય (વિ + ચર્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) વિચારીને સ્વીકૃતવન્તઃ સ્વીકાર કર્યો છે. પ્રત્યઙ્ગમ્ (અઙ્ગમ્ અઙ્ગમ્ પ્રતિ - અ.ભા.) દરેકે દરેક અંગમાં નિઃશબ્દમ્ (નિર્ગતાઃ શબ્દાઃ યસ્માત્ તત્ - બહુ.) શબ્દ વગરનું, મૌન વર્તે (વૃત્ વ. ડ. એ.વ.) વર્તું છું. મૂકીભાવમ્ મૌનભાવને સશબ્દમ્ (શબ્દેન સહ વર્તમાનમ્ - બહુ.) શબ્દવાળા, શબ્દ સાથેના સગ્રન્થિ ગાંઠ સાથેનો, ગાંઠવાળો નિર્ગ્રન્થીન્ ગાંઠ વગરના, છૂટેલી ગાંઠવાળા સંદર્ભગ્રન્થઃ (સંદર્ભાય ગ્રન્થઃ - ચ.ત.) સંદર્ભ (આપવા) માટેનો ગ્રંથ (કોઈ બાબતના આધાર તરીકે જ્યારે અમુક ગ્રંથને ટાંકવામાં આવે છે, ત્યારે તેવા ગ્રંથને સંદર્ભ ગ્રંથ કહે છે.) મત્કૃતે મારા માટે અનુભૂયતે (અનુ + ભૂ કર્મ. વ. અ. એ.વ.) અનુભવાય છે મનસિ કૃત્વા મનમાં રાખીને (સંસ્કૃતભાષાના વાગ્યવહારમાં આ પ્રકારનો પ્રયોગ રૂઢ છે.) પ્રતિવર્ષમ્ (વર્ષ વર્ષ પ્રતિ - અ.ભા.) દરેક વર્ષે ધૃત્વા (ધૃ + ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) ધારણ કરીને, ધરીને પ્રતિકક્ષમ્ (કક્ષાં કક્ષાં પ્રતિ - અ.ભા.) દરેક ધોરણમાં આપણતઃ બજારમાંથી, દુકાનમાંથી ક્રીત્વા (ક્રી + ત્વા સં.ભૂ.કૃ.) ખરીદીને આવરણાનિ પૂંઠાં પરિધાયન્તિ (પરિ + ધા પ્રે. વ. અ. બ.વ.) પહેરાવે છે. ચઢાવે છે. નામાઙ્કનમ્ (નામ્નઃ અઙ્કનમ્ - ષ.તત્પુ.) નામનું અંકન-લેખન શિલાલિખિતલેખઃ (શિલાયામ્ લિખિતઃ - સ.તત્પુ., શિલાલિખિતઃ ચાસૌ લેખઃ - કર્મ.) પથ્થર ઉપર લખેલ લેખ સુસ્થિરઃ સારી રીતે સ્થિર સ્યૂતે થેલામાં, દફતરમાં સ્થાપયન્તિ (સ્થા પ્રે. વ. અ. બ.વ.) મૂકે છે. રાખી દે છે. પિતરૌ (માતા ચ પિતા ચ - ઢ્ઢ.) માતા અને પિતા સ્કન્ધમ્ ખભા ઉપર આરોપ્ય (આ + રુહ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) મૂકીને, ઊંચકીને અવહત્ (વહ્ હ્ય.ભૂ. અ. એ.વ.) લઈ ગયો હતો કૃપણઃ કંજૂસ કલ્પયન્તિ (કલ્પ્ વ. અ. બ.વ.) કલ્પે છે, વિચારે છે સ્વેન સહ પોતાની સાથે આનયન્તિ (આ + ની વ. અ. બ.વ.) લઈ આવે છે. પ્રદાય (પ્ર + દા + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) આપીને ધારયન્તિ (ધૃ. પ્રે. વ. અ. બ.વ.) ધારણ કરે છે, ધરાવે છે. મતિઃ બુદ્ધિ, મત, સમજ દુઃખમુક્તયે દુઃખની મુક્તિ માટે પરિકલ્પેત (પરિ + કલ્પ્ વિ. અ. એ.વ.) માની લેવું જોઈએ.

સન્ધિ

મહાન્તો જનાઃ (મહાન્તઃ જનાઃ) । સ પન્થાઃ (સઃ પન્થાઃ) । અદ્યત્વેઽપિ (અદ્યત્વે અપિ) । પ્રસિદ્ધોઽસ્મિ (પ્રસિદ્ધઃ અસ્મિ) । પ્રાપ્તોઽપિ (પ્રાપ્તઃ અપિ) । ચત્વારોઽપિ (ચત્વારઃ અપિ) । ઉપસ્થિતો ભવામિ (ઉપસ્થિતઃ ભવામિ) । પ્રારમ્ભો ભવતિ (પ્રારમ્ભઃ ભવતિ) । વસ્ત્રાણીવ (વસ્ત્રાણિ ઇવ) । સુસ્થિરો ભવતિ (સુસ્થિરઃ ભવતિ) । તતસ્તે (તતઃ તે) ।

વિશેષ

તાડપત્રમ્

પ્રાચીન સમયમાં પુસ્તકો-ગ્રંથો હાથથી લખવામાં આવતા હતા. લખવાના આધાર તરીકે (લિપિના આસન તરીકે) મોટા ભાગે ભોજપત્ર, તાડપત્ર અને હાથથી બનાવેલા કાગળનો પ્રયોગ થતો હતો. ભોજપત્ર હિમાલયના શીતપ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થતાં હોઈ તે પ્રદેશોમાં વધારે વપરાતાં હતાં. સમુદ્રકિનારાની આસપાસ આવેલા પ્રદેશોમાં તાડપત્ર સરળતાથી ઉપલબ્ધ થતાં હોવાથી તાડપત્ર ઉપર ગ્રંથ લખવાની પરંપરા વધારે પ્રચલિત રહી. આજે સમગ્ર ભારતમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથો મળી આવે છે.

તાડપત્ર ઉપર લખાતા ગ્રંથોની બે વિશેષતાઓ છે. એક તો તાડપત્ર ઉપર કોતરીને અને શાહીથી એમ બે રીતે ગ્રંથો લખાતા અને બીજું તાડપત્રોને એકબીજા ઉપર મૂકીને, તેમના મધ્યભાગમાં એક છિદ્ર કરવામાં આવતું. એ છિદ્રમાં સૂત્ર પરોવી, તેને ચારે બાજુ વીંટીને છેવટે (ગ્રંથિ) ગાંઠ મારવામાં આવતી, એ ગ્રંથિબંધનને કારણે હસ્તલિખિત પુસ્તકને ગ્રંથ તરીકે ઓળખવામાં આવતું.

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ

સ્વકીયમ્ - પરકીયમ્ ।
અક્ષરમ્ - ક્ષરમ્ ।
સામાન્યતઃ - વિશેષતઃ ।
નિઃશબ્દમ્ - સશબ્દમ્ ।
સગ્રન્થિ - નિર્ગ્રન્થિ ।

પ્રીતિઃ - દ્વેષઃ ।
નવમ્ - પ્રાચીનમ્ ।
ઉપસ્થિતમ્ - અનુપસ્થિતમ્ ।
ભિન્નમ્ - સમાનમ્ ।
સુસ્થિરમ્ - અસ્થિરમ્ ।

દિનારમ્ભઃ - દિનાન્તઃ ।
બહુમૂલ્યમ્ - અલ્પમૂલ્યમ્ ।
મિત્રમ્ - શત્રુઃ ।
કૃપણઃ - ઉદારઃ ।
પ્રતિષ્ઠિતમ્ - અપ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

સ્વાધ્યાય

1. યથાસ્વં વિકલ્પં ચિત્વા લિખત ।

(1) ગ્રન્થઃ કસ્માત્ 'ગ્રન્થઃ' ઇતિ ?

(ક) ગ્રથનાત્ (ખ) પ્રાચીનત્વાત્ (ગ) અર્વાચીનત્વાત્ (ઘ) લેખનાત્

(2) શબ્દેષુ સત્સુ અપિ કિં નિઃશબ્દમ્ ?

(ક) મનુષ્યઃ (ખ) કવિઃ (ગ) વાચકઃ (ઘ) પુસ્તકમ્

(3) પુસ્તકસ્ય કતિ રૂપાણિ સન્તિ ?

(ક) ત્રીણિ (ખ) ચત્વારિ (ગ) પઞ્ચ (ઘ) દશ

(4) બાલાનાં કૃતે પુસ્તકસ્ય કીદૃશં રૂપમ્ ?

(ક) નૂતનં નૂતનમ્ (ખ) નવીનં નવીનમ્ (ગ) નવં નવમ્ (ઘ) નવ્યં નવ્યમ્

(5) કેચન પુસ્તકં કથં રક્ષન્તિ ?

(ક) બહુમૂલ્યં રત્નમિવ (ખ) અનર્ઘ્યં રત્નમિવ (ગ) રત્નમિવ (ઘ) અમૂલ્યં રત્નમિવ

2. અદ્યોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ સંસ્કૃતભાષયા લિખત ।

(1) સ્વચરિતલેખને કઃ પ્રવૃત્તઃ ?

- (2) पूर्वग्रन्थः केषां सङ्ग्रहरूपः आसीत् ?
- (3) पुस्तकं निःशब्दमपि कीदृशं वदति ?
- (4) ग्रन्थः सग्रन्थिरपि किं कर्तुं सक्षमः ?
- (5) कश्चित् बालः पुस्तकं क इव ददाति ?

3. असंदर्भ समजावो :

- (1) अद्यत्वेऽपि ग्रन्थ इति नामकरणम्।
- (2) श्रवणः पितरौ स्कन्धमारोप्य अवहत्।
- (3) अहं स्वयं सग्रन्थि तथापि वाचकान् निर्गन्थीन् करोमि।

4. नीचेना प्रश्नोना भातृभाषाभां उत्तर आपो :

- (1) आजकाल मडान माषसो शुं करे छे ?
- (2) प्राचीनकालमां ग्रंथनुं स्वरूप केवुं छतुं ?
- (3) आजकाल ग्रंथना मुष्यत्वे क्या क्या प्रकारो छोय छे ?
- (4) विद्यार्थी अने पुस्तकनो संबंध केवो कल्प्यो छे ?
- (5) पुस्तकने क्यारे संतोष थतो नथी ?

5. विवरणात्मक नोंध लभो :

- (1) ताडपत्रम्
- (2) कर्णस्य कवचकुण्डलम्

6. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) ग्रंथनुं स्वरूप
- (2) पुस्तकनी भावतमां विद्यार्थीओना प्रतिभावो
- (3) पाठमां आवता पौराणिक संदर्भ
- (4) पुस्तकनो मडिमा

7. क-वर्गम् ख-वर्गेण सह यथास्वं योजयत।

क-वर्गः

1. अद्यत्वे
2. प्राचीनकाले
3. स्यूते स्थितम्
4. यथा श्रवणः
5. सुखमनुभवामि

ख-वर्गः

- (1) निःशब्दं तिष्ठामि
- (2) ताडपत्राणां सङ्ग्रहरूपः
- (3) पितरौ अवहत्
- (4) सन्तोषं नानुभवामि
- (5) जिज्ञासुः मां याचते
- (6) कर्गजानां सङ्ग्रहरूपम्

20. मुद्रा नाम धनं प्रोक्तम्

[**प्रस्तावना :** मानवજીવનના ચાર પુરુષાર્થ તરીકે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને માનવામાં આવ્યા છે. આમાંથી જે અર્થ છે, તેમાં જીવન જીવવા માટેના આવશ્યક પદાર્થો, જેવા કે અન્ન, વસ્ત્ર, પશુઓ, ગૃહ જેવી વિવિધ વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. આ બધી વસ્તુઓ એક પ્રકારનું ધન કે અર્થ જ છે. માનવજીવનના એક લક્ષ્ય તરીકે આ ધન કે અર્થને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.]

પ્રાચીન સમયમાં ઘણે ભાગે કોઈ એક વ્યક્તિ કોઈ એક વસ્તુનું ઉત્પાદન કરતી. એ પછી જ્યારે તેને બીજી કોઈ વસ્તુની આવશ્યકતા પડતી, ત્યારે તે પોતે ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુને બીજી વ્યક્તિને આપી તેના બદલામાં તે વ્યક્તિએ ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુને મેળવી લેતી. આમ વસ્તુને બદલે વસ્તુની આપ-લે કરાતી. આને વિનિમય (સાટા) પદ્ધતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સમય જતાં આ વિનિમય પદ્ધતિને બદલે અમુક વસ્તુને પ્રતીક કે માધ્યમ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી અને તેના દ્વારા વસ્તુની આપ-લે થવા લાગી. આ પ્રતીક કે માધ્યમ તરીકે સૌથી વધારે પ્રચલિત અને સફળ બની હોય, તો તે છે મુદ્રા. આમ આ મુદ્રા પણ એક પ્રકારનું ધન કે અર્થ જ છે.

વૈવિધ્યસભર મુદ્રાઓની પરિકલ્પનામાં પ્રાચીનકાળથી જ ભારતદેશ અગ્રણી રહ્યો છે. ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે ભારતમાં જેટલી વૈવિધ્યસભર મુદ્રાઓ પ્રચલિત બની હતી. તેટલી વિશ્વના કોઈ અન્ય દેશમાં પ્રચલિત બની શકી નથી. એ જમાનામાં આ મુદ્રાઓ ધાતુમયી (કોઈ ધાતુમાંથી નિર્માણ પામેલી) હતી. એ પછી લગભગ અઢારમી-ઓગણીસમી સદીથી કાગળ(કર્ગજ)ની મુદ્રા અસ્તિત્વમાં આવી છે. પ્રસ્તુત પાઠનો વિષય આ મુદ્રા છે. અત્યારે કાગળની જે મુદ્રા - રૂપિયાનો વ્યાપક ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, તેની પ્રતિકૃતિ - નકલ ન થાય, તે માટે કેટલીક છૂપી - કૂટ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. એમનો પરિચય કરાવવાના લક્ષ્ય સાથે આ પાઠની રચના કરવામાં આવી છે.]

શિષ્ય: - ગુરુવર્યા: સાદરં નમો નમ: ।

ગુરુ: - વર્ધતામ્ ।

શિષ્ય: - અદ્ય મયા એકં પદ્યં પઠિતમ્ -

यस्यास्ति मुद्रा स नरः कुलीनः स एव विद्वान् स च माननीयः ।

स एव नेता स च रक्षणीयः सर्वे गुणाः तामनुयान्ति लोके ॥

अस्य पद्यस्य तात्पर्यं ज्ञातुमिच्छामि ।

ગુરુ: - સાધુ શિષ્ય સાધુ । અસ્મિન્ પદ્યે મુદ્રાયા: મહત્ત્વં પ્રતિપાદિતમસ્તિ ।

શિષ્ય: - ગુરવ: કેયં મુદ્રા ઇતિ ?

ગુરુ: - શૃણુ શિષ્ય ।

मुद्रा नाम धनं प्रोक्तं विनियमस्य साधनम् ।

धातुमयी तथा चान्या कर्गजजा प्रकीर्तिता ॥

શિષ્ય: - એતયો: પ્રાચીનતરા કા ?

ગુરુ: - ધાતુમયી મુદ્રા પ્રાચીનતરા અસ્તિ । કાર્ગજી મુદ્રા તુ અર્વાચીના । વિનિમયસ્ય સાધનત્વેન ધાતુમય્યા: મુદ્રાયા: પ્રયોગ: ભારતવર્ષે પ્રાય: સાર્ધદ્વિસહસ્રવર્ષેભ્ય: પ્રચલતિ । પ્રાચીનકાલે એતા: મુદ્રા: સુવર્ણમયી, રજતમયી તામ્રમયી ચેતિ વિવિધા: આસન્ । પરન્તુ તદાનીં કાર્ગજ્ય: મુદ્રા: પ્રચલિતા: ન આસન્ ।

શિષ્ય: - ગુરુવર્ય ! એતયો: કતમા મુદ્રા અધિકમ્ ઉપયુક્તા અસ્તિ ?

ગુરુ: - વત્સ ! એતયો: ધાતુમયી મુદ્રા અધિકમ્ ઉપયુક્તા અસ્તિ ।

- शिष्यः** - कथम् ?
- गुरुः** - अत्र बहूनि कारणानि सन्ति । तद्यथा - धातुमयी मुद्रा शीघ्रं विनष्टा न भवति । इयं जले निमग्ना अपि तथैव तिष्ठति । तैलस्य सम्पर्कादपि अस्याः उपरि कोऽपि प्रभावः न भवति । स्वल्पात् अग्नेः इयं सरलतया रक्षितुं शक्यते । अथ च देशे विदेशे च अनया धातुमयीमुद्रया विनिमयः कर्तुं शक्यते, यतो हि तत्र धातोः मूल्यं सर्वत्र समानतया स्वीक्रियते ।
- शिष्यः** - एवं स्थिते किमर्थं कार्गजी मुद्रा प्रचलिता जाता ?
- गुरुः** - धातोः मूल्यं सर्वदा सर्वत्र समानं न भवति । यदा धातुमयी मुद्रा स्वकीयात् निर्धारितात् मूल्यात् अधिकं मूल्यं दधाति तदा जनाः ताः संगृह्य तिष्ठन्ति । ततः मुद्रायाः तीव्रा आवश्यकता जनैः अनुभूयते । यदा निर्धारिताः मुद्राः न प्राप्यन्ते तदा स्वाभाविकमेतत् यत् कश्चित् अन्यः उपायः करणीय एव । तस्मात् आधुनिके काले कार्गजी मुद्रा व्यवहियते ।
- शिष्यः** - मान्याः गुरवः ! कार्गजीमुद्रायाः अपरः अपि कश्चिद् विशेषः ?
- गुरुः** - धातुमयीमुद्राः भारसहिताः भवन्ति । कार्गजीमुद्राः भाररहिताः भवन्ति । अतः कार्गजीमुद्राणां वहनं सर्वथा सुकरं भवति, आर्थिके व्यवहारे च सारल्यं भवति ।
- शिष्यः** - कार्गजीमुद्रायाः प्रतिकृतिकरणमपि सरलतया कर्तुं शक्यते । तेन दुर्जनाः तस्य प्रतिकृतिं विरच्य व्यवहारं कुर्वन्ति चेत् महती हानिः भवति ।
- गुरुः** - हानिस्तु भवत्येव । वस्तुतः तादृशं कर्म कस्यचित् देशस्य आर्थिकीं व्यवस्थां गर्ते पातयितुम् शक्नोति । तादृशं न भवेत् इत्यतः कार्गजीमुद्रायां कश्चिद् विशेषः क्रियते ।
- शिष्यः** - कस्तत्र विशेषः भवति ?
- गुरुः** - साम्प्रतिके व्यवहारे रूप्यकनाम्ना या कार्गजी मुद्रा प्रचलिता अस्ति, तस्यां शासनेन बहूनि कूटस्थानानि स्थापितानि सन्ति । तद्यथा - शतरूप्यकस्य तदधिकरूप्यकस्य च कर्गज्यां भारतीयायां मुद्रायां जलचिह्नम्, सुरक्षासूत्रम्, उद्गतमुद्रणम्, अदृश्यं चिह्नम्, सूक्ष्माक्षरलेखः चेति । प्रतिकृतिकर्तारः एतान् विशेषान् प्रतिकृतिषु कर्तुं न प्रभवन्ति ।
- शिष्यः** - साधु भगवान् साधु । भवद्भिः सम्यक् प्रबोधिताः वयम् । अस्माभिः सर्वैः देशवासिभिः कार्गजीमुद्रायां वर्तमानाः एते सर्वे विशेषाः विशेषतः अवगन्तव्याः, येन वास्तविकीं कृत्रिमां च मुद्रां वयं सरलतया अवगन्तुं शक्नुयामः । किमन्यत् -

भारतीयैः जनैः सर्वैः कार्गजीरूप्यके स्थितः ।

विज्ञातव्यो विशेषोऽत्र स्थापितः शासनेन यः ॥

अस्याः ज्ञात्वा विशेषं तु परान् सर्वाश्च बोधयेत् ।

तदैव रूप्यकस्यास्य प्रतिकृतिर्न सम्भवेत् ॥

टिप्पणी

वर्धताम् (वृध् आ. अ. ए.व.) वधो, वृद्धि पाभो पद्ये पद्यमां, श्लोकमां मुद्रायाः मुद्रा(यलाश, सिक्की)नुं विनिमयस्य विनिमयनुं, अदलाअदलानुं धातुमयी धातुमांथी अनेली कार्गजी कागलमांथी जन्मेली, कागलनी प्रकीर्तिता कडेवामां आवी छे प्राचीनतरा जूनी अर्वाचीना नवी सार्धद्विसहस्रवर्षेभ्यः अढी ६७२ वर्ष पडेलांथी सुवर्णमयी सोनामांथी अनावेली रजतमयी चांदीमांथी अनावेली ताम्रमयी तांबांथी अनावेली उपयुक्ता उपयोगी, वाजबी छोय तेवी निमग्ना डूबेली दधाति (धा व.

अ. ए.व.) धरावे છે. સંગૃહ્ય (સમ્ + ગ્રહ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) ભેગી કરીને, સંગ્રહ કરીને અનુભૂયતે (અનુ + ભૂ.ક. વ. અ. એ.વ.) અનુભવાય છે પ્રાપ્યન્તે (પ્ર + આપ્.ક. વ. અ. બ.વ.) મળે છે. પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યવહૃયતે (વિ + અવ + હ.ક. વ. અ. એ.વ.) વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, વપરાય છે સુકરમ્ સરળ, સહેલું (વિ. દુષ્કરમ્) સારલ્યમ્ સરળતા (વિ. કાઠિન્યમ્) પ્રતિકૃતિકરણમ્ નકલ કરવાનું કામ પ્રતિકૃતિમ્ નકલ વિરચ્ય (વિ + રચ્ + ત્વા > ય સં.ભૂ.કૃ.) રચીને, બનાવીને ગર્તે ખાડામાં પાતયિતુમ્ (પત્.પ્રે. + તુમ્.હે.કૃ.) પાડવા માટે શાસનેન શાસન-સરકાર દ્વારા કૂટસ્થાનાનિ કૂટ સ્થળ, ઘૂપાં સ્થળ સુરક્ષાસૂત્રમ્ સુરક્ષા કરનાર દોરો કે તાર ઉદ્ગતમુદ્રણમ્ ઉપસાવેલું મુદ્રણ - છાપકામ અદૃશ્યં ચિહ્નમ્ ન દેખાય તેવું ચિહ્ન સૂક્ષ્માક્ષરલેખઃ અત્યંત ઝીણા અક્ષરોનું લખાણ પ્રતિકૃતિકર્તારઃ નકલ કરનારા પ્રભવન્તિ (પ્ર + ભૂ.વ. અ. બ.વ.) સમર્થ બને છે પ્રબોધિતાઃ જાણકારી કરાયેલા અવગન્તવ્યાઃ જાણવા જોઈએ વાસ્તવિકીમ્ વાસ્તવિક, હકીકત કૃત્રિમામ્ બનાવટી, કૃત્રિમ સ્થાપિતઃ રાખવામાં આવેલા, મૂકવામાં આવેલ બોધયેત્ (બુધ્.પ્રે. વિ. અ. એ.વ.) । બોધ કરાવવો જોઈએ.

સન્ધિ

નમો નમઃ (નમઃ નમઃ) । યસ્યાસ્તિ (યસ્ય અસ્તિ) । સ ચ (સઃ ચ) । કેયમ્ (કા ઇયમ્) । ચાન્યા (ચ અન્યા) । ચેતિ (ચ ઇતિ) । સમ્પર્કાદપિ (સમ્પર્કાત્ અપિ) । કોઽપિ (કઃ અપિ) । હાનિસ્તુ ભવત્યેવ (હાનિઃ તુ ભવતિ એવ) । કસ્ત્ર (કઃ ત્ર) । વિજ્ઞાતવ્યો વિશેષોઽત્ર (વિજ્ઞાતવ્યઃ વિશેષઃ અત્ર) । સર્વાશ્ચ (સર્વાન્ ચ) । તદૈવ (તદા એવ) । રૂપ્યકસ્યાસ્ય (રૂપ્યકસ્ય અસ્ય) । પ્રતિકૃતિર્ન (પ્રતિકૃતિઃ ન) ।

સ્વાધ્યાય

1. યથાસ્વં વિકલ્પ્યં ચિત્વા લિખત ।

(1) નમો નમઃ । - ઇત્યસ્ય અનન્તરં ગુરુઃ કિં વદતિ ?

(ક) કલ્યાણં ભવતુ (ખ) સુખિનઃ ભવન્તુ (ગ) વર્ધતામ્ (ઘ) નમો નમઃ

(2) મુદ્રા કસ્ય સાધનમ્ ?

(ક) વિનિમયસ્ય (ખ) ક્રયસ્ય (ગ) વિક્રયસ્ય (ઘ) વ્યવહારસ્ય

(3) પ્રાચીનકાલે કીદૃશી મુદ્રા આસીત્ ?

(ક) કર્ગજજા (ખ) પાષાણમયી (ગ) ધાતુમયી (ઘ) કાષ્ઠમયી

(4) આધુનિકે કાલે કીદૃશી મુદ્રા વર્તતે ?

(ક) પાષાણમયી (ખ) સુવર્ણમયી (ગ) કાર્ગજી (ઘ) કાષ્ઠમયી

2. અથોલિખિતાનાં પ્રશ્નાનામ્ ઉત્તરાણિ સંસ્કૃતભાષયા લિખત ।

(1) શિષ્યોક્તે પદ્યે કસ્ય મહિમા વર્ણિતઃ ?

(2) કેયં મુદ્રા ?

(3) મુદ્રાયાઃ કતિ પ્રકારાઃ સન્તિ ? કે ચ તે ?

(4) કાર્ગજીમુદ્રાણાં વહનં કથં સુકરં ભવતિ ?

(5) મુદ્રાયાઃ પ્રતિકૃતિં કે કુર્વન્તિ ?

3. સસંદર્ભ સમજાવો :

(1) સર્વે ગુણાસ્તામનુયાન્તિ લોકે ।

(2) મુદ્રા નામ ધનં પ્રોક્તમ્ ।

(3) धातुमयी मुद्रा अधिकमुपयुक्ता।

4. नीचेना प्रश्नोना मातृभाषामां उत्तर आपो :

- (1) अधा ज गुणो कोने अनुसरे छे ?
- (2) धातुओनी मुद्रानी विशेषताओ कछ कछ छे ?
- (3) कागणनी मुद्रा शा माटे अनिवार्य बनी छे ?
- (4) शासने कागणनी मुद्रामां शी शी विशेषताओ मूकी छे ?

5. समीक्षात्मक नोंध लभो :

- (1) कागणनी मुद्रा
- (2) प्रतिकृतिने अशक्य बनावतां यिङ्गो
- (3) मुद्रानुं वैविध्य अने मङ्गत्व

6. क-वर्गम् ख-वर्गेण सह यथास्वं योजयत।

क-वर्गः

1. गुरोः आशीर्वचनम्
2. मुद्रा नाम
3. धातुमयी मुद्रा
4. कार्गजी मुद्रा
5. कूटस्थानम्

ख-वर्गः

- (1) धनं प्रोक्तम्
- (2) अदृश्यं चिह्नम्
- (3) वर्धताम्
- (4) भाररहिता
- (5) भारसहिता
- (6) कृत्रिमां मुद्राम्

અભ્યાસ 1 - ન્યાયપરિચય

1. અગ્નિશિખાન્યાય: ।

અગ્નિની શિખા એટલે કે જ્વાળા. એના ઉપરથી આ ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

અગ્નિની જ્વાળા સ્વાભાવિક રીતે જ સદા ઉપર તરફ ગતિ કરે છે. જો કોઈ લાકડામાં અગ્નિ પ્રકટી રહ્યો હોય અને તે લાકડાને આકાશ તરફ ઊંચું કરવામાં આવે કે ધરતી તરફ નીચું કરવામાં આવે, તોય લાકડામાં રહેલા અગ્નિની શિખા-જ્વાળા તો ઉપર તરફ જ ગતિ કરે છે. આમ અગ્નિની શિખાનો સદા સર્વદા ઉપર તરફ ગતિ કરવાનો સ્વભાવ છે, તેથી તે ક્યારેય નીચે તરફ ગતિ કરતી નથી.

એવી જ રીતે માણસે પણ પોતાનો કેટલોક સ્વભાવ સ્થિર બનાવી દેવો જોઈએ. જેમ કે - પરોપકારનો સ્વભાવ. માણસ જો પરોપકારનો સ્વભાવ બનાવી લે, તો તેની ગતિ સદા સર્વદા પરોપકાર તરફ જ રહે છે. પછી પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ હોય, સમય કે સાધનની અનુકૂળતા હોય કે ન પણ હોય, એ પરોપકાર કરતો જ રહે છે. એવી જ રીતે કોઈ વિદ્યાર્થી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પોતાનો સ્વભાવ બનાવી લે, તે તેની ગતિ સદા સર્વદા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તરફ જ બની રહે છે. પછી ઘર-પરિવારની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોય કે ન હોય, સમય વધારે મળે કે ન મળે, ક્યારેક શાળામાં જવાને બદલે પરિવારના કાર્યમાં રોકાવાનું થઈ જાય, તો પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેનો પોતાનો સ્વભાવ બની ગયો હશે, તો એ વિદ્યાર્થીની ગતિ સદા સર્વદા જ્ઞાન તરફ જ રહેશે. સાર એ છે કે માણસે પોતાનો એક સ્વભાવ બનાવવાનો છે અને અગ્નિની ઊર્ધ્વગામી શિખાની જેમ સતત એ સ્વભાવને જાળવી રાખવાનો છે.

આમ આ ન્યાય સમજાવે છે કે માણસનો જે ઉત્તમ સ્વભાવ છે, તે સદા સર્વદા જળવાઈ રહે, તે માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

2. અવ્યાપાર-વ્યાપારન્યાય: ।

વ્યાપાર એટલે ક્રિયા. સચેતન પ્રાણી દ્વારા કરવામાં આવતી ક્રિયા, ચેષ્ટા કે પ્રવૃત્તિને વ્યાપાર કહે છે. અહીં પ્રાસંગિક રીતે વ્યાપારનો અર્થ ધંધો કે વ્યવસાય પણ લઈ શકાય છે.

દરેક માણસની બે સ્થિતિ છે. 1. માણસ દરેકે દરેક વ્યાપાર કે પ્રવૃત્તિમાં નિષ્ણાત બની શકતો નથી અને 2. દરેક માણસ કોઈને કોઈ વ્યાપાર કે પ્રવૃત્તિમાં નિષ્ણાત હોય જ છે. માનવસમાજની આ વાસ્તવિક પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર ઊભા રહીને આ ન્યાય માણસને બોધ આપે છે કે માણસનો જે પોતાનો વ્યાપાર કે પ્રવૃત્તિ હોય, તેમાં તો એણે જોડાવું જોઈએ પણ જે વ્યાપાર કે પ્રવૃત્તિ પોતાની ન હોય, તેમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ નહીં. આ ખ્યાલને માણસના મનમાં દૃઢ કરવા-કરાવવા માટે આ ન્યાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે.

જેમ કે - 1. એક માણસ લાકડાં વહેરવાના કામમાં નિષ્ણાત છે. આથી લાકડાં વહેરવાં એ એનો વ્યાપાર છે, એમ કહેવાય છે. 2. પરંતુ આ માણસ રસોઈ બનાવવાના કામમાં નિષ્ણાત નથી. આથી રસોઈ બનાવવી એ આ માણસનો અવ્યાપાર છે. આવા માણસને આ ન્યાય માર્ગદર્શન આપતાં જણાવે છે કે આ માણસે લાકડાં વહેરવાના પોતાના વ્યાપારમાં તો પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ, પરંતુ રસોઈ બનાવવાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ નહીં.

આ પ્રકારનો બોધ એટલા માટે આવશ્યક છે કે જે માણસનો લાકડાં વહેરવાનો વ્યાપાર છે, તે માણસ લાકડાં વહેરવાની પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે ક્યાં કઈ સાવધાની રાખવાની છે, એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ ધરાવતો હોય છે. આ કારણે જ્યારે એ પોતાના વ્યાપારમાં જોડાય છે, ત્યારે કોઈ પ્રકારની દુર્ઘટનાનો શિકાર બનતો નથી. પરંતુ રસોઈ બનાવવી એ આ માણસનો વ્યાપાર નથી. (તે અવ્યાપાર છે.). આથી હવે આવો માણસ જ્યારે રસોઈ બનાવવાનાં કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે (જાણકારીના અભાવે) પોતાનું નુકસાન કરી બેસે છે. આમ આ ન્યાય સમજાવે છે કે જે કાર્ય આપણો વ્યાપાર નથી, તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ નહીં.

(નોંધ - પંચતંત્રમાં કીલોત્પાટી વાનરની કથાનો સાર પણ આવો જ છે.)

3. इक्षुरसन्यायः ।

इक्षुरस એટલે શેરડીનો રસ. શેરડી અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા મધુર રસને નજર સામે રાખીને આ ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

શેરડીના સાંઠાની અંદર કુદરતે સ્વાભાવિક રીતે જ મધુર રસ ભરી આપેલો છે. શેરડીના પ્રત્યેક સાંઠાને આ રીત કુદરત તરફથી એક સુંદર ભેટ મળેલી જ હોય છે. પરંતુ જો આ ભેટ (મધુર રસ)નો લાભ લેવો હોય, તો પ્રથમ તો એને બહાર કાઢવો પડે. આ માટે શેરડીના સાંઠાને કોલ્ડમાં પીલવો પડે છે. જો કોઈ વ્યક્તિ શેરડીના સાંઠા તરફની વધારે પડતી લાગણીને કારણે કે વધારે પડતા પોતાના ઉદારભાવને કારણે શેરડીના સાંઠાને કોલ્ડમાં પીલે નહીં, તો શેરડીનો સાંઠો એમને એમ પડી રહીને છેવટે સુકાઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં શેરડીના સાંઠામાં મધુર રસનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં તે બહાર આવી શકતો નથી. પરિણામે તેનો લાભ પણ લઈ શકાતો નથી. કુદરતે આપેલા મધુર રસનો કોઈ મતલબ જ રહેતો નથી.

આ ઉપરથી આ ન્યાય માણસને ઉપદેશ આપે છે કે માણસની અંદર કુદરતે ગમે તેટલી શક્તિઓ ભરી હોય, પણ તેને બહાર કાઢવાનો કોઈ ઉપક્રમ કરવામાં ન આવે, તો તેનો કોઈ મતલબ રહેતો નથી.

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીની અંદર કુદરતે કોઈને કોઈ શક્તિ ભરેલી જ છે. એને બહાર કાઢવાનો ઉપક્રમ કરવો જરૂરી છે. આ માટે પહેલા શેરડીના સાંઠાને જેમ કોલ્ડમાં પીલવો પડે છે તેમ જે-તે વિદ્યાર્થીને પણ તેની યોગ્યતાને અનુરૂપ પરિશ્રમ રૂપી કોલ્ડમાં પીલવાનો રહે છે. જો તેમ કરવામાં ન આવે તો વિદ્યાર્થીમાં કુદરતે મૂકેલી શક્તિ છેવટે સુકાઈ જાય છે અને તેનો કોઈ લાભ માનવ સમાજને કે તેને પોતાને પણ મળી શકતો નથી.

4. ઉપસર્ગન્યાયः ।

ઉપસર્ગ સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં વપરાતી એક સંજ્ઞા છે. પ્ર, પરા જેવા શબ્દો જ્યારે કોઈ મૂ જેવા ક્રિયાવાચક શબ્દ- (ધાતુ)ની સાથે જોડાય છે, ત્યારે તેમની ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થાય છે. સંસ્કૃતભાષાનો અભ્યાસુ જાણે છે કે ઉપસર્ગ સાથે જોડાઈને ધાતુનો અર્થ બદલાય છે. આ ઉપરથી આ ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

જેમ દરેક ધાતુનો પોતાનો અર્થ છે, છતાં તે ઉપસર્ગ સાથે જોડાઈને જુદા જુદા અર્થવાળો બની જાય છે, તેમ દરેક માણસનો પણ કોઈ ને કોઈ અર્થ (પ્રયોજન કે ઉપયોગ) હોય જ છે. પરંતુ આવા માણસને જ્યારે કોઈ ઉપસર્ગરૂપી વ્યક્તિવિશેષની સાથે જોડાવાનું થાય છે, ત્યારે તેનો મૂળ અર્થ બદલાઈ જતો હોય છે અને નવો જ અર્થ અસ્તિત્વમાં આવી જતો હોય છે.

જેમ કે - એક મજૂરી કરતો પરિવાર છે. આ પરિવારમાં રહેલા બાળકનો પોતાનો અર્થ (પ્રયોજન કે ઉપયોગ) આખો દિવસ રમતમાં અને આમ તેમ રમવાનો છે. પરંતુ જ્યારે આ બાળક કોઈ શાળામાં પ્રવેશ લઈને શિક્ષકની સાથે જોડાય છે, ત્યારે તેનો (તેના જીવનનો) અર્થ (પ્રયોજન કે ઉપયોગ) બદલાઈ જાય છે. બાળક રૂપી ધાતુ શિક્ષકરૂપી ઉપસર્ગ સાથે જોડાઈને (રમવાને બદલે) ભણવાનો અર્થ ધરાવતો થઈ જાય છે. આવી જ રીતે રોગી વૈદ્ય સાથે, પ્રજા રાજા સાથે, ગ્રાહક વ્યાપારી સાથે પોતપોતાના અર્થ(પ્રયોજન કે ઉપયોગ)ને બદલી શકે છે.

5. ઉષરવૃષ્ટિન્યાયः ।

જે ભૂમિમાં કશું ઉત્પન્ન થતું ન હોય, તેવી ભૂમિને ઉષર કહે છે. વૃષ્ટિ એટલે વરસાદ. ઉષર ભૂમિમાં થતા વરસાદને ધ્યાનમાં રાખીને આ ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

ભૂમિ બે પ્રકારની છે. એક પ્રકારની ભૂમિમાં કંઈક ઊગી શકે છે. આવી ભૂમિ કંઈક ઊગાડી શકવાની પાત્રતા ધરાવે છે, તેથી ઉર્વરા ભૂમિ તરીકે ઓળખાય છે. બીજા પ્રકારની ભૂમિમાં કંઈ પણ ઊગી શકતું નથી. આવી ભૂમિ કંઈક ઊગાડી શકવાની પાત્રતા ધરાવતી નથી, તેથી ઉષર ભૂમિ તરીકે ઓળખાય છે. એ તો જાણીતી વાત છે કે ઉર્વરા ભૂમિમાં વૃષ્ટિ-વરસાદ થાય, તો તે ઉપયોગી બની રહે છે, જ્યારે ઉષર ભૂમિમાં વૃષ્ટિ થાય, તો તે બિનઉપયોગી બની રહે છે. આ ઉપરથી આ ન્યાય સમજાવે છે

કે જ્યાં કોઈ પાત્રતા હોય, ત્યાં કોઈ વસ્તુ પહોંચાડવામાં આવે, તો તે ઉપયોગી બની રહે છે. પરંતુ જ્યાં કોઈ પાત્રતા જ ન હોય, ત્યાં કોઈ વસ્તુ પહોંચાડવામાં આવે, તો તે બિનઉપયોગી બની રહે છે. માટે પાત્રતા જોઈને વસ્તુ આપવી જોઈએ.

જેમ કે - એક વૃક્ષ છે. આ વૃક્ષની પાત્રતા ખાતર, પાણી જમવાની છે. તેથી આ વૃક્ષને જો કોઈ ખાતર-પાણી આપે, તો તે ઉપયોગી બની રહે છે. પરંતુ કોઈ વ્યક્તિ આ વૃક્ષને દાળ, ભાત, શાક, રોટલીથી ભરેલો થાળ ધરાવે, તો તે વૃક્ષ માટે બિનઉપયોગી છે. કેમ કે, વૃક્ષમાં એ વસ્તુઓને જમવાની પાત્રતા નથી. આમ, જેની જેવી પાત્રતા હોય, તેને તેવી વસ્તુ આપવામાં આવે, તો તે ઉપયોગી છે, જ્યારે જેની જે પાત્રતા નથી, તેને તેવી વસ્તુ આપવામાં આવે, તો તે બિનઉપયોગી બની રહે છે, વ્યર્થ જાય છે.

6. કળ્પકવિદ્વન્યાય: ।

કળ્પક એટલે કાંટો અને વિદ્વ એટલે વીંધાયેલું. કોઈ વ્યક્તિના પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય, તો તેવી વ્યક્તિને કળ્પકવિદ્વ કહે છે. જ્યાં સુધી પગમાં વાગેલો કાંટો બહાર નીકળતો નથી, ત્યાં સુધી માણસ દુઃખી રહે છે. આ સંજોગોમાં પગમાંથી કાંટો કાઢવાનો રહે છે. એ હકીકત છે કે પગમાં ઘૂસેલા કાંટાને કાઢવાના કાર્યમાં કાંટો જ સહાયક બની રહે છે. આ ઉપરથી આ ન્યાય પ્રચલિત બન્યો છે.

આ ન્યાય માણસને ઉપદેશ આપે છે કે જે સાધનથી માણસને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ સાધન એ દુઃખના નિવારણનું કારણ બની શકે છે. આ ઉપદેશના આધારે માણસે પોતાના રોજબરોજના અનેક વ્યવહારો ગોઠવ્યા છે. જેમ કે - લોહું ઘણી મજબૂત ધાતુ છે, પણ તેને કાપવા માટે એ લોહું જ ઉપયોગી બની રહે છે. સાપના વિષનું મારણ કરવા માટે સાપના વિષમાંથી જ દવા બનાવવામાં આવે છે. આમ જ્યાંથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, ત્યાંથી જ દુઃખનું નિવારણ થાય છે.

એ ઉપરાંત આ ન્યાયમાંથી એક બીજો પણ ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. જે કાંટામાં નુકસાન કરવાની શક્તિ છે, તે જ કાંટો માણસને લાભ પણ કરાવી શકે છે. જે વિષમાં માણસનું જીવન ખતમ કરવાની શક્તિ છે, તે જ વિષમાં માણસના જીવનને બચાવી લેવાની પણ શક્તિ છે. માટે અમુક વસ્તુ મારું નુકસાન કરી રહી છે, એમ સમજીને તેના અસ્તિત્વને કાયમી ધોરણે મિટાવી દેવાની મૂર્ખતા માણસે કરવી જોઈએ નહીં.

7. ચિત્રતુરગન્યાય: ।

ચિત્ર એટલે (કાગળ કે ભીંત ઉપર દોરેલું) ચિત્ર અને તુરગ એટલે ઘોડો. કાગળ કે ભીંત ઉપર દોરેલા ઘોડા ઉપરથી આ ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

ચિત્રમાં દોરેલો ઘોડો અને વાસ્તવિક ઘોડો - એ બે પોતપોતાની રીતે જુદા છે. વાસ્તવિક ઘોડો વાસ્તવિક છે અને ચીતરેલો ઘોડો ચીતરેલો હોય છે. એક સજીવ છે બીજો નિર્જીવ હોય છે. એક હકીકત છે અને બીજો કલ્પનામાત્ર છે. આમ છતાં એ પણ હકીકત છે કે કાગળ કે ભીંત ઉપર દોરેલા ઘોડાના આકાર-પ્રકાર અને રૂપ-રંગ ઉપરથી વાસ્તવિક ઘોડાનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. માનો કે કોઈની પાસે વાસ્તવિક ઘોડો ઉપલબ્ધ નથી, છતાં એ વાસ્તવિક ઘોડાને જાણવા ઈચ્છે છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિવાળા માણસને ઘોડાની ઓળખ કરાવવા માટે વાસ્તવિક ઘોડો હાજર કરવો જરૂરી નથી. એની ગેરહાજરીમાં કે અનુપલબ્ધતામાં પણ કોઈ જિજ્ઞાસુને વાસ્તવિક ઘોડાની સમજ કે ઓળખ આપી શકાય છે. આ પ્રકારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉપાયનો બોધ કરાવવા માટે આ ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

મેડિકલ સાયન્સના વિદ્યાર્થીઓ કેટલીક વાર કાગળ ઉપર દોરેલા કે પછી પ્લાસ્ટિકમાંથી બનાવેલા શરીરના કૃત્રિમ અવયવો દ્વારા વાસ્તવિક અવયવોને જાણવાનો ઉપક્રમ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિ માટેની પ્રેરણા પણ આ ચિત્રતુરગન્યાયમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઐતિહાસિક નાટકની ભજવણી વખતે નટ તરીકે રંગમંચ ઉપર હાજર થતું પાત્ર વાસ્તવિક હોતું નથી પણ એ અવાસ્તવિક પાત્રના આશ્રયે ઐતિહાસિક વાસ્તવિક પાત્રનું જ્ઞાન કેળવીને પ્રેક્ષક રસની અનુભૂતિ કરી શકે છે. આમ અવાસ્તવિક સાધનના આશ્રયે વાસ્તવિકને જાણવાનો ઉપક્રમ કરી શકાય છે, એ બોધ આપવા માટે આ ન્યાય ઉપકારક બની રહે છે.

8. જલમન્થનન્યાય: ।

જલ એટલે પાણી અને મન્થન એટલે વલોવવાની ક્રિયા. પાણીની વલોવવાની ક્રિયા ઉપરથી આ ન્યાય વિચારવામાં આવ્યો છે.

દહીંને વલોવવામાં આવતાં, તેમાંથી માખણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે જોતાં વલોવવાની ક્રિયા કંઈક ફળ આપે છે, એવો બોધ મળે છે. પરંતુ આ બોધના આધારે કોઈ માણસ પાણીને વલોવવા માંડે, તો એમાંથી કોઈ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. અર્થાત્ (દહીંને વલોવવું ભલે ફળદાયી હોય, પણ) પાણીને વલોવવું સર્વથા નિરર્થક છે. આ ઉપદેશ આપવા માટે આ ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે. માણસે એ વાત બરાબર સમજી લેવા જેવી છે કે જે ક્રિયા કરવાથી કોઈ ફળ પ્રાપ્ત ન થાય, તે ક્રિયામાં પોતાનો સમય અને શક્તિ વાપરવાની જરૂર નથી.

જેમ કે - માણસને કોઈ રોગ થાય, તો તેણે એનો ઉપચાર કરાવવો ઘટે. (અહીં મંથન ક્રિયાને ઉપચાર, પાણીને દોરો-ધાગો અને દહીંને દવા કલ્પીને વિચારવાનું છે.) આ ઉપચારની પ્રક્રિયામાં જે દવા લેવાથી રોગ મટી જતો હોય, તે દવા લેવાના ઉપક્રમરૂપ ક્રિયા રોગ મટાડવારૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે. પરંતુ દોરો-ધાગાને બાંધવાના ઉપક્રમરૂપ ક્રિયા રોગને મટાડવાનું ફળ પ્રાપ્ત કરાવી શકતી નથી. ફલતઃ રોગનિવારણ માટે દોરો-ધાગા બંધાવવા એ જલમંથન જેવું નિરર્થક કર્મ બની રહે છે.

9. નદીસમુદ્રન્યાય: ।

અહીં નદી અને સમુદ્ર એ બે શબ્દો નદી અને સમુદ્રના વાયક છે. નદી કોઈ સ્થળેથી નીકળે છે. સમુદ્ર તરફ વહે છે અને છેવટે સમુદ્રમાં ભળી જાય છે. નદી-સમુદ્રના આ પ્રકારના સંબંધ ઉપરથી આ ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

જ્યાંથી નદી ઉદ્ભવે છે, ત્યાંથી લઈને છેક સમુદ્ર સુધી પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ પછી જ્યારે તે સમુદ્રમાં ભળે છે, ત્યારે એનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સમાપ્ત થઈ જાય છે. નદી હવે સમુદ્રનું રૂપ લઈ લે છે, સમુદ્ર બની જાય છે. અહીં નદીના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વની સમાપ્તિ નદીનો વિનાશ નથી, પરંતુ એનું રૂપ પરિવર્તન છે અને તે પણ ગુણાત્મક કે ઉત્કર્ષાત્મક છે. આ ઉપરથી માણસે ઉપદેશ લેવાનો છે કે નદીની જેમ વ્યક્તિ તરીકે આપણું જે સ્વતંત્ર જીવન છે તે સમાજ કે રાષ્ટ્ર તરફ ગતિ કરનારું હોવું જોઈએ. સ્વતંત્રતાપૂર્વક જીવતાં જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્ર સુધી પહોંચવાનું છે અને ત્યાં પહોંચીને પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સમાપ્ત કરી દેવાનું છે. આમ થતાં વ્યક્તિ વ્યક્તિ મટીને સમાજ કે રાષ્ટ્ર જ બની જાય છે.

જેમ કે, એક બાળક છે. તે કોઈ એક પરિવારમાં જન્મે છે. અહીં તે પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન જીવે છે. તેનું એક સ્વતંત્ર નામ પણ હોય છે. સમય જતાં આ બાળક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી એક વ્યક્તિ બની રહે છે. પ્રસ્તુત ન્યાય શીખવે છે, કે આ વ્યક્તિ તરીકે જીવતા માણસની ગતિ દેશરૂપી સમુદ્ર તરફ હોવી જોઈએ. વ્યક્તિગત જીવન જીવતાં જીવતાં એનું પહોંચવાનું લક્ષ્ય દેશ કે રાષ્ટ્ર હોવું જોઈએ. એ પછી સમય થતાં જ્યારે આવી વ્યક્તિ રાષ્ટ્રને પ્રાપ્ત થઈ જાય, ત્યારે તે વ્યક્તિએ પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને ભૂલાવી દેવાનું છે અને પોતાને રાષ્ટ્ર સમજવાનું છે. રાષ્ટ્રમાં રહેતી પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ પ્રમાણે જીવન જીવે, તો જેમ નદી સમુદ્રમાં સમાઈ જવાને લીધે સમુદ્ર સર્વદા સમૃદ્ધ રહે છે, તેમ રાષ્ટ્ર પણ સર્વદા સમૃદ્ધ રહે છે.

10. રજ્જુસર્પન્યાય: ।

રજ્જુ એટલે દોરડું અને સર્પ એટલે સાપ. અંધારામાં પડેલા દોરડામાં સાપ અને સાપમાં દોરડાની પ્રતીતિ થતી હોય છે. એ ઉપરથી આ ન્યાયની પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે.

સાચી અને ખોટી હકીકતની વચ્ચે ઘણું અંતર હોય છે. પણ જો એમની વચ્ચે અંધારું પ્રવેશે, તો આ અંતર ઘટી જતું હોય છે. જેમ કે - દોરડું એ દોરડું છે અને સાપ એ સાપ છે. હકીકતે બંનેની વચ્ચે ઘણું અંતર છે. દોરડું જડ છે અને સાપ ચેતન છે. જે જડ છે, તે હાલતું કે ચાલતું નથી પણ જે ચેતન છે તે હાલે છે અને ચાલે પણ છે. આ રીતે દોરડા અને સાપમાં ઘણું અંતર છે.

એટલે અજવાળું હોય, ત્યારે માણસ બંનેને ઓળખી લે છે. પરંતુ જ્યારે અંધારું હોય છે, ત્યારે માણસને માટે દોરડા અને સાપમાં અંતર કરવું મુશ્કેલ બની રહે છે. આવી સ્થિતિમાં માણસ ક્યારેક દોરડામાં સાપની અને સાપમાં દોરડાની પ્રતીતિ કરી લે છે. પરિણામે જ્યાં ડરવાનું હતું ત્યાં ડરતો નથી અને જ્યાં ડરવાની જરૂર ન હતી ત્યાં ડરી જાય છે. આવું ન થાય તે માટે માણસે અજવાળાનો આશ્રય લેવાનો છે.

સામેની વસ્તુમાં માણસ ક્યારેક પોતાની માન્યતાના આધારે ધારણા ઊભી કરી લે છે. એ પછી એ ધારણાને વશ વર્તીને પોતાનો વ્યવહાર ગોઠવે છે. આવી સ્થિતિમાં પણ માણસને ક્યારેક નકામું દુઃખ વેઠવાનો વારો આવે છે. આમ ન થાય, તે માટે માણસે પ્રયત્નપૂર્વક અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી બહાર આવવું જોઈએ. જે વાસ્તવિકતા હોય, તેનો સ્વીકાર કરીને જીવનના વ્યવહારો ગોઠવવા જોઈએ.

અભ્યાસ 2 - અલંકાર-પરિચય

અગાઉ તમે ધોરણ 11માં અલંકારને લગતી સામાન્ય વિગતો તથા ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક તથા અતિશયોક્તિ એ ચાર અલંકારો ઉદાહરણસહ ભણી ગયા છો. એ પરંપરામાં હવે અહીં 1. શ્લેષ 2. વ્યાજસ્તુતિ 3. વિરોધ અને 4. અર્થાન્તરન્યાસ એ ચાર અલંકારોનો અભ્યાસ કરીશું.

1. શ્લેષ:

લક્ષણ - શ્લેષ: સ વાક્યે એકસ્મિન્ યત્રાનેકાર્થતા ભવેત્ ।

અર્થાત્ જ્યાં એક જ વાક્યમાં અનેક અર્થોનો બોધ થતો હોય ત્યાં શ્લેષ અલંકાર બને છે.

જેમ કે - કેશવં પતિતં દૃષ્ટ્વા પાણ્ડવા હર્ષમાગતા: । રુદન્તિ કૌરવા: સર્વે હા હા કૈશવ કૈશવ ॥

[શ્લોકાર્થ 1. કેશવને (કૃષ્ણને) પડેલા જોઈને પાંડવો (યુધિષ્ઠિર વગેરે) આનંદમાં આવી ગયા. બધા જ કૌરવો (દુર્યોધન વગેરે) હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! એમ કરીને રડવા લાગ્યા..]

(આ શ્લોકમાં આવતાં કૈશવ:, પાણ્ડવા: અને કૌરવા: એ ત્રણ પદોના બે બે અર્થ છે. તેમાંથી એક અર્થ ઉપર્યુક્ત શ્લોકાર્થમાં જોઈ શકાય છે. હવે બીજા અર્થ પ્રમાણે જોતાં જે શ્લોકાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે - શ્લોકાર્થ 2. કે અર્થાત્ પાણ્ડવામાં પડેલા શવમ્ શબને જોઈને બધાં પાણ્ડવા: અર્થાત્ માછલાંઓ આનંદમાં આવી ગયાં અને બધા કૌરવા: કાગડા અરેરે... શબ પાણ્ડવામાં ગયું, એમ કહીને રડવા લાગ્યા..)

અહીં કૈશવમ્ - કૃષ્ણને અને કે શવમ્ પાણ્ડવામાં પડેલા શબને, પાણ્ડવા: - પાંડવો અને બીજો અર્થ માછલાં, કૌરવા: - કૌરવો અને બીજો અર્થ (જેનો કૌ કૌ અવાજ છે તે) કાગડા - આમ, એક જ શબ્દના બે બે અર્થ છે. આ બે પ્રકારના અર્થોને કારણે ચમત્કૃતિ સર્જાય છે. આમ અહીં એક જ શબ્દના અનેક અર્થોનો બોધ થતો હોવાથી શ્લેષ અલંકાર છે, એમ કહેવાય છે.

2. વ્યાજસ્તુતિ:

લક્ષણ - વ્યાજસ્તુતિર્મુખે નિન્દા સ્તુતિર્યા રૂઢિરન્યથા ।

અર્થાત્ જ્યાં દેખીતી રીતે નિંદા કે સ્તુતિ હોય, પણ અંતે તેનું પરિણામ વિપરીત હોય (અર્થાત્ નિંદા સ્તુતિ બની જતી હોય અને સ્તુતિ નિંદા બની જતી હોય) તો તેને વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર કહે છે.

જેમ કે - (1. નિંદામુખે સ્તુતિનું ઉદાહરણ) ક: સ્વર્થૂનિ વિવેકસ્તે પાપિનો નયસે દિવમ્ ।

(અર્થ - હે દેવનદી ગંગા તારો વિવેક ક્યાં ગયો કે તું પાપીઓને સ્વર્ગમાં લઈ જઈ રહી છે ?)

અહીં ગંગામાં વિવેક રહ્યો નથી, એમ કહીને દેખીતી રીતે નિંદા કરવામાં આવી રહી છે, પરંતુ હકીકતે આ નિંદાની પાછળ (ગંગાનદી પાપીઓને પણ સ્વર્ગે લઈ જનારી દેવમાતા છે, એવા પ્રકારની) સ્તુતિ રહેલી છે. આથી અહીં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર છે, એમ કહેવાય છે.

(2. સ્તુતિમુખે નિંદાનું ઉદાહરણ)

કિમહં વદામિ ખલ દિવ્યમતે ગુણપક્ષપાતમભિતો ભવત: ।

ગુણશાલિનો નિખિલસાધુજનાન્ યદહર્નિશં ન ખલુ વિસ્મરસિ ॥

(શ્લોકાર્થ - હે દિવ્ય બુદ્ધિવાળા દુર્જન ! તારા ગુણ પ્રત્યેના પક્ષપાતની તો ખરેખર શી વાત કરું ? તું ગુણવાન એવા બધા જ સજ્જનોને રાત-દિવસ સાથે જ ભૂલતો નથી..)

અહીં દુર્જન સજ્જનોને રાત-દિવસ ભૂલતો નથી, એ એક પ્રકારની દુર્જનોની સ્તુતિ લાગે છે. પરંતુ હકીકતમાં દુર્જનો સજ્જનોને સતત પરેશાન કરતા હોય, એવા પ્રકારની નિંદાનો ભાવ છે. આથી અહીં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર છે, એમ કહેવાય છે.

3. વિરોધ:

લક્ષણ - વિરોધ: સોઽવિરોધેઽપિ વિરુદ્ધત્વેન યદ્ વચઃ ।

(વાસ્તવિકરૂપે) વિરોધ ન હોય, તેમ છતાં પણ જ્યાં વિરોધ દર્શાવતાં વચનો આવે, તો ત્યાં વિરોધ અલંકાર હોય છે.

જેમ કે - યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગર્તિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥

[શ્લોકાર્થ - સામાન્ય જીવો માટે જે રાત્રિ (સૂવાનો સમય) છે, ત્યારે સંયમી (મુનિ) જાગે છે અને સામાન્ય જીવો જ્યારે જાગે છે, ત્યારે તે જાગતા મુનિને માટે રાત્રિ (સૂવાનો સમય) હોય છે.]

એ તો જગ જાહેર છે કે રાત્રિનો સમય પ્રાણીઓને માટે શયનનો સમય છે. આમ છતાં અહીં સંયમી માટે તે સમયને જાગવાનો સમય કહીને વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એવી જ રીતે જે સમયમાં સામાન્ય જીવો જાગે છે અને આહાર-વિહાર કરે છે, તે સમયને સંયમી માટે રાત્રિ (સૂવા માટે)નો સમય કહીને વિરોધ દર્શાવ્યો છે. આથી અહીં વિરોધ અલંકાર છે, એમ કહેવાય છે.

(વિશેષ - રાત્રિ અર્થાત્ નિવૃત્તિ અને જાગરણ અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ. જે સમયમાં સામાન્ય લોકો ભોગવિલાસમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તે સમયમાં સંયમી ઋષિ-મુનિઓ નિવૃત્ત હોય છે. આમ અહીં વિરોધની સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે, જે ચમત્કૃતિ સર્જે છે.)

4. અર્થાન્તરન્યાસ:

લક્ષણ - સામાન્યં વા વિશેષો વા તદન્યેન સમર્થ્યતે ।

યત્ર સોઽર્થાન્તરન્યાસઃ સાધર્મ્યેણેતરેણ વા ॥

અર્થાત્ જ્યાં સામાન્ય અથવા વિશેષ હકીકતનું, તેનાથી અન્ય વડે એટલે કે સામાન્યનું વિશેષ વડે અથવા વિશેષનું સામાન્ય વડે સાધર્મ્યથી કે પછી વૈધર્મ્યથી સમર્થન કરવામાં આવે, ત્યાં અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર થાય છે.

જેમ કે - યઃ સ્વભાવો હિ યસ્યાસ્તિ સ નિત્યં દુરતિક્રમઃ ।

શ્વા યદિ ક્રિયતે રાજા તત્કિં નાશનાત્યુપાનહમ્ ॥

(શ્લોકાર્થ - જે જેનો સ્વભાવ છે, તે હંમેશાં દૂર કરવો મુશ્કેલ છે. કૂતરાને રાજા બનાવી દેવામાં આવે, તો શું તે જોડો યાવતો નથી ?)

અહીં જેનો જે સ્વભાવ છે, તે દૂર કરવો મુશ્કેલ છે - એવી સામાન્ય (બધાને લાગુ પડી શકે, તેવી) વાત કહીને, કૂતરાની રાજા બન્યા પછી પણ જોડો યાવવાની (વિશેષ) વાતથી સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. આથી અહીં અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર છે.

આ અલંકારની શરત એવા સમર્થનનો સંકેત આપનારાં પદો આ પ્રમાણે છે - હિ, યતઃ, યત્ । પણ એ હોય જ એ જરૂરી નથી.

(વિશેષ - આ અલંકાર દ્વારા જીવનનાં અનેક દૂષણો રહસ્યોનું સરળતાથી ઉદ્ઘાટન થઈ શકે છે. સીધી રીતે જોઈએ, તો કોઈ પણ વિશેષ કે સામાન્ય બાબત એટલી અસરકારક નથી લાગતી જેટલી આ અલંકારનો પ્રયોગ કરીને સામાન્યને વિશેષ વડે સમર્થન આપીને રજૂ કરવામાં આવે છે. આ કારણથી સંસ્કૃતસાહિત્યના સુભાષિતોમાં આ અલંકાર પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાયેલો જોવા મળે છે.)

અભ્યાસ 3 - છંદપરિચય

ધોરણ 11માં તમે સંસ્કૃતના છંદોને લગતી પ્રાથમિક જરૂરી માહિતી મેળવી લીધી છે અને તે સાથે 1. અનુષ્ટુપ્ 2. મન્દાક્રાન્તા 3. માલિની 4. તોટક અને 5. ઇન્દ્રવજ્રા એ પાંચ છંદોનું લક્ષણ અને ઉદાહરણ ભણી ગયા છો. આના અનુસંધાને અહીં બીજા પાંચ છંદોનો અભ્યાસ કરવાનો છે. આ પાંચ છંદોનાં નામ આ પ્રમાણે છે - 1. આર્યા 2. શિખરિણી 3. વંશસ્થ 4. વસન્તતિલકા અને 5. શાર્દૂલવિક્રીડિત. આ છંદોનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ નિમ્નાનુસાર છે.

1. આર્યા

આર્યા માત્રામેળ છંદ છે. માત્રામેળ છંદમાં અક્ષરોની સંખ્યા કે તેમનું લઘુ-ગુરુ સ્વરૂપ નિશ્ચિત હોતાં નથી. પરંતુ માત્રાઓની સંખ્યા નિર્ધારિત હોય છે. (લઘુની એક માત્રા અને ગુરુની બે માત્રા ગણવામાં આવે છે.) આનું લક્ષણ આ રીતે આપવામાં આવ્યું છે -

यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्राः तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥

અર્થાત્ જેના પ્રથમ અને તૃતીય ચરણમાં બાર-બાર માત્રાઓ હોય, દ્વિતીય ચરણમાં અઠાર અને ચતુર્થ ચરણમાં પંદર માત્રાઓ હોય છે, તેને આર્યા છંદ કહે છે.

ઉદાહરણ -

व्यसने मित्रपरीक्षा शूरपरीक्षा रणाङ्गणे भवति ।

विनये भृत्यपरीक्षा दानपरीक्षा च दुर्भिक्षे ॥

(શ્લોકાર્થ - મિત્રની પરીક્ષા સંકટ સમયમાં થાય છે. શૂરવીરની પરીક્ષા યુદ્ધભૂમિમાં થાય છે. ચાકરની પરીક્ષા વિનયમાં અને દાનની પરીક્ષા દુષ્કાળમાં થાય છે.)

અહીં ઉપર્યુક્ત પદ્યના પ્રથમ ચરણમાં બાર માત્રાઓ છે. જેમ કે - વ્ય (1) સ (1) ને (2) મિ (2) ત્ર (1) પ (1) રી (2) ક્ષા (2) - એમ બાર માત્રાઓ છે. એવી જ રીતે બીજા ચરણમાં શૂ (2) ર (1) પ (1) રી (2) ક્ષા (2) ર (1) ણા (2) ઙ્ગ (1) ણે (2) ભ (1) વ (1) તિ (2) - એમ કુલ અઠાર માત્રાઓ છે. એવી જ રીતે તૃતીય ચરણમાં વિ (1) ન (1) યે (2) ભૃ (2) ત્ય (1) પ (1) રી (2) ક્ષા (2) - એમ બાર અને છેલ્લે ચતુર્થ ચરણમાં દા (2) ન (1) પ (1) રી (2) ક્ષા (2) ચ (1) દુ (2) ભિં (2) ક્ષે (2) - એમ પંદર માત્રાઓ છે. આથી આ પદ્યમાં આર્યા છંદ છે, એમ કહેવાય.

2. શિખરિણી

આ છંદનું લક્ષણ છે - રસૈરુદ્રૈશ્ચિન્ના યમનસભલા ગઃ શિખરિણી । અર્થાત્ જે પદ્યના દરેક ચરણમાં અનુક્રમે ય ગણ, મ ગણ, ન ગણ, સ ગણ, ભ ગણ અને તે પછી ક્રમશઃ લ એટલે લઘુ અને ગ એટલે ગુરુ - એમ કુલ સત્તર અક્ષર હોય છે, તે શિખરિણી છંદ કહેવાય છે. અહીં રસ એટલે કે 6 અક્ષરે યતિ આવે છે અને તે પછી રુદ્ર એટલે કે 11 અક્ષરે (6 વત્તા 11 એમ કુલ 17 અક્ષરે) યતિ આવે છે.

ઉદાહરણ -

गु णा य न्ते दो षाः सु ज न व द ने दु र्जे न मु खे

गु णा दो षा य न्ते त दि द म पि नो वि स्म य प द म् ।

महामेघः क्षारं पिबति कुरुते वारि मधुरं

फणी क्षीरं पीत्वा वमति गरलं दुःसहतरम् ॥

[શ્લોકાર્થ - દોષ હોય, તો પણ સજ્જનના મુખે તે ગુણ બની જાય છે. ગુણ હોય, તોપણ દુર્જનના મુખે તે દોષ બની જાય છે. અમારા માટે આ વિસ્મય ઉપજાવે તેવી વાત છે. (એવી જ રીતે) મહામેઘ = વાદળ ક્ષારવાળું પાણી પીવે છે અને પાણીને મધુર બનાવી દે છે. જ્યારે સાપ દૂધ પીને વિષવમન કરે છે, એ અત્યંત અસહ્ય બની રહે તેવી વાત છે.]

અહીં દરેક ચરણમાં સત્તર અક્ષર છે. આ સત્તર અક્ષરોના પાંચ ત્રિક બને છે અને બાકીના છેલ્લા બે અક્ષર લઘુ અને ગુરુના રૂપમાં સ્વતંત્ર છે. હવે અહીં જે પાંચ ત્રિક છે, તેમાં (ગુ ણા ય) મધ્યગુરુ અર્થાત્ ય ગણ, (ન્તે દો ષાઃ) સર્વગુરુ અર્થાત્ મ ગણ, (સુ જ ન) સર્વલઘુ અર્થાત્ ન ગણ, (વ દ ને) અંતગુરુ અર્થાત્ સ ગણ, (દુર્જ ન) આદિગુરુ અર્થાત્ ધ ગણ, અને છેલ્લે મુ લઘુ અને ષે ગુરુ છે.

આથી આ પદ્યમાં જે છંદ વપરાયો છે, તે શિખરિણી છે.

આ શ્લોકના ગાન વખતે દરેક ચરણમાં 6 અક્ષરે અને (તે પછીના) 11મા અક્ષરે યતિ આવે છે.

3. વંશસ્થ

આ છંદનું લક્ષણ છે - **જતૌ તુ વંશસ્થમુદીરિતં જરૌ**। અર્થાત્ જે પદ્યના પ્રત્યેક ચરણમાં (બાર અક્ષર હોય, અને તે) અનુક્રમે જ ગણ, ત ગણ, જ ગણ અને ર ગણ હોય, તેને વંશસ્થ છંદ કહે છે.

ઉદાહરણ -

વરં વનં વ્યાઘ્રગજેન્દ્રસેવિતં

દ્રુમાલયઃ પત્રફલામ્બુભોજનમ્।

તૃણાનિ શય્યા વસનં ચ વલ્કલં

ન બન્ધુમધ્યે ધનહીનજીવનમ્ ॥

(શ્લોકાર્થ - વાઘ અને હાથીથી સેવાયેલું જંગલ સારું, ઝાડરૂપી ઘર સારું, પાંદડાં, ફળ અને પાણીનું ભોજન સારું, ઘાસની શય્યા અને વલ્કલ વસ્ત્રો પહેરવાં સારાં, પણ બંધુ-બાંધવોની વચ્ચે ધનહીન જીવન જીવવું સારું નથી.)

અહીં પ્રથમ ચરણમાં કુલ મળીને બાર અક્ષરો છે. આ બાર અક્ષરોના ચાર ત્રિક બને છે. આ ચાર ત્રિકોમાં પ્રથમ (વ રં વ) મધ્યગુરુ અર્થાત્ જ ગણ (નં વ્યા ધ્ર) અંતલઘુ અર્થાત્ ત ગણ (ગ જે ન્દ્ર) મધ્યગુરુ એટલે કે જ ગણ અને છેલ્લે (સે વિ તં) એમ મધ્યલઘુ અર્થાત્ ર ગણ છે.

આથી આ વંશસ્થ છંદનું ઉદાહરણ બની રહે છે.

4. વસન્તતિલકા

આ છંદનું લક્ષણ છે - **ઉક્તા વસન્તતિલકા તભજા જગૌ ગઃ**। અર્થાત્ જે પદ્યના પ્રત્યેક ચરણ (માં 14 અક્ષર હોય છે, અને તે) અનુક્રમે ત ગણ, ધ ગણ, જ ગણ અને જ ગણ હોય અને છેલ્લા બે અક્ષર ગુરુ હોય, ત્યાં વસન્તતિલકા છંદ હોય છે.

ઉદાહરણ

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્।

અદૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા

ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥

(શ્લોકાર્થ - નીતિમાં પારંગત મહાનુભાવો નિંદા કરે કે પછી સ્તુતિ કરે, લક્ષ્મી મરજી મુજબ આવે કે પાછી ચાલી જાય, આજે જ મરણ થાય કે પછી યુગાંતરે મરણ થવાનું હોય, ધીર માણસો ન્યાયના માર્ગ ઉપરથી ડગલું પણ વિચલિત થતા નથી.)

આ શ્લોકના દરેક ચરણમાં ચૌદ અક્ષર છે. તે ચૌદ અક્ષરોનાં ત્રણ ત્રિક બને છે અને બાકીના બીજા બે અક્ષરો ગુરુ છે. એમાં (નિ ન્દ ન્તુ) એ અંતલઘુ અર્થાત્ ત ગણ, (ની તિ નિ) એ આદિગુરુ અર્થાત્ મ ગણ, (પુ ણાઃ ય) એ મધ્યગુરુ અર્થાત્ જ ગણ, (દિ વા સ્તુ) એ મધ્યગુરુ અને અંતે વ (ગુરુ) તથા ન્તુ (ગુરુ) છે. આથી અહીં વસંતતિલક છંદ છે.

5. શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્

આ છંદનું લક્ષણ છે - સૂર્યાશ્ચૈર્યદિ મઃ સજૌ સતતગાઃ શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્। અર્થાત્ જે પદના ચારેય ચરણમાં ક્રમશઃ મ ગણ, સ ગણ, જ ગણ, સ ગણ, ત ગણ, ત ગણ હોય છે અને અંતિમ અક્ષર ગુરુ હોય છે, તેને શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ કહે છે. અહીં સૂર્ય અર્થાત્ બાર અને (તે પછી) અશ્વ અર્થાત્ સાત અક્ષરે (અર્થાત્ પાદના અંતે) યતિ હોય છે.

ઉદાહરણ -

યા કુન્દેન્દુતુષારહારધવલા યા શુભ્રવસ્ત્રાવૃતા

યા વીણાવરદણ્ડમણ્ડિતકરા યા શ્વેતપદ્માસના।

યા બ્રહ્માચ્યુતશઙ્કરપ્રભૃતિભિર્દેવૈઃ સદા વન્દિતા

સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશેષજાડ્યાપહા ॥

(શ્લોકાર્થ - જે મોગરાના ફૂલ, ચંદ્ર અને હિમસમૂહ જેવાં શ્વેત છે, જેમણે શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં છે, જેમના હાથ વીણાના શ્રેષ્ઠ દંડથી શોભી રહ્યા છે, જે શ્વેત કમળરૂપી આસન ઉપર બિરાજમાન છે, જે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ વગેરેથી વંદિત છે, જે બુદ્ધિની સંપૂર્ણ જડતાને હણનારાં છે, તે દેવી ભગવતી સરસ્વતી મારું રક્ષણ કરો.)

આ શ્લોકના દરેક ચરણમાં ઓગણીસ અક્ષર છે. તેના 6 ત્રિક બને છે. બાકીનો છેલ્લો અક્ષર સ્વતંત્ર રહે છે, જે ગુરુ છે. આ છ ત્રિકોમાં પ્રથમ ત્રિક (યા કુ ન્દે) સર્વગુરુ અર્થાત્ મ ગણ, (ન્દુ તુ ણા) અંતગુરુ અર્થાત્ સ ગણ, (ર હા ર) મધ્યગુરુ અર્થાત્ જ ગણ, (ધ વ લા) અંતગુરુ અર્થાત્ સ ગણ, (યા શુ ભ્ર) અંતલઘુ અર્થાત્ ત ગણ, (વ સ્ત્રા વૃ) અંતલઘુ અર્થાત્ ત ગણ અને છેલ્લે તા એ ગુરુ અક્ષર હોવાથી અહીં શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ છે, એમ કહેવાય. આનું ગાન કરતી વખતે દરેક ચરણમાં પહેલા 12 અક્ષરે અને પછી 7 અક્ષરે (અર્થાત્ ચરણને અંતે, 19મા અક્ષરે) યતિ આવે છે.

* अभ्यास 4 - संस्कृतसाहित्यनो परियय *

1. गृहसूत्र सामान्य परियय

धोरण अगियारमां तमने वैदिकसाहित्यनो थोडो परियय थयो छे. त्यां तमे वेदसंहिताओना परिययनी साथे साथे वेदांगसाहित्यनो पण नामतः परियय कर्यो छे. अे माहितीने स्मरणमां लछने उवे अही वैदिकसाहित्यनो थोडो वधारे परियय मेणवीशुं.

वैदिकसाहित्यमां वेद नामना अेक पुरुषनी कल्पना करवामां आवी छे. अे पछी (जेम माणसने पोतानी रक्षा माटे मुष, नासिका, नेत्र, श्रोत्र (कान), उस्त अने पाद - जेवां अंगो छे, तेम) आ वेद पुरुषनी रक्षा माटे (नासिका तरीके) शिक्षा, (उस्त तरीके) कल्प, (मुष तरीके) व्याकरण, (श्रोत्र तरीके) निरुक्त, (पाद तरीके) छंद अने (नेत्र तरीके) ज्योतिष - अेम कुल छे अंगो (अर्थात् वेदांगो)नी रचना करवामां आवी छे, अेम मनाय छे. आमांथी जे कल्प नामनुं वेदांग छे, तेनो अही संक्षेपमां परियय करीशुं.

कल्पशास्त्रनो परियय आपतां कडेवायुं छे के कल्पो वेदविहितानां कर्मणाम् आनुपूर्वेण कल्पनाशास्त्रम्। अर्थात् वेदमां कडेलां कर्मोने अनुक्रमे जयां कल्पित करवामां आव्यां छे, ते कल्पनाशास्त्र अे 'कल्प' छे. आशय अे छे के वेदोक्त कर्मोने केवी रीते करवानां छे, अेनुं कमपूर्वकनुं आयोजन विचारवानुं कार्य आ कल्पशास्त्रनो विषय छे. आना यार भाग छे - 1. श्रौतसूत्र 2. गृहसूत्र 3. धर्मसूत्र अने 4. शुल्वसूत्र.

आमांथी जे 1. श्रौतसूत्र छे, तेमां प्रतिदिन करवामां आवता अग्निहोत्रथी लछने अमुक विशेष निमित्ते करवाना थता यज्ञो केवी रीते करवा, अे अताववामां आव्युं छे. 2. गृहसूत्रमां दरेक गृहस्थे घरमां जे जे धार्मिक क्रियाओ करवानी छे, तेमनो अने संस्कारविधिना विधि-विधानोनुं मार्गदर्शन आपवामां आव्युं छे. 3. धर्मसूत्रमां समाज अने राज्यने लगता विधि-नियम (कायदा कानून)ने लगती बाबतोनुं वर्णन छे. आने आचारशास्त्र पण कडे छे. आमां माणसनां व्यक्तितगत कर्मो अने सामाजिक कर्तव्योने लगती बाबतोनुं निर्देश छे. (आ धर्मसूत्रोना आधारे समय जतां स्मृतिशास्त्रोनी रचना थछे.) 4. शुल्वसूत्र अेक रीते तो गणितशास्त्रीय वैज्ञानिक ग्रंथ छे. आमां यज्ञकुंड अने यज्ञशाणा बनाववा माटे मार्गदर्शन पूरुं पाडवामां आव्युं छे. आ संदर्भे अही ज्यामितिशास्त्रने लगतां अनेक प्रमेयो पण आपवामां आव्यां छे.

आमांथी गृहसूत्रसाहित्य अनेक कारणोथी महत्त्वनुं छे. जेम के - 1. आ गृहसूत्रोनुं संबंध गृहस्थजवन साथे छे. प्रत्येक माणसनो गृहस्थजवननो काण माता-पिताइपी पूर्वजो अने संतानइपी अनुजोनी साथे जोडयेलो छे. तेथी अेक रीते तो आ अेक पेढीनी साथे नही, परंतु अेकी साथे त्रण त्रण पेढी साथे जोडयेलो जवननो उत्तम काण छे. स्वाभाविक छे आ काणमां करवानां थतां कार्यो पण उपर्युक्त त्रणोय पेढी साथे संकणयेलां छे. 2. मानवना आत्मानो परिष्कार करवा माटे प्रयत्न अनेला सोण संस्कारोनुं विधि-विधान पण आ गृहसूत्रनो विषय छे. 3. विवाह, उपनयन अने अंत्येष्टि जेवी क्रियाओमां अजे पण जे अेकइपता देभाय छे, ते आ गृहसूत्रोना प्रतापे छे.

वैदिकसाहित्यना (कल्पशास्त्रना) भागइप आ गृहसूत्रोनुं साहित्य घणुं विस्तृत छे. अजे ऋग्वेदनां त्रण, यजुर्वेदनां अेक वत्ता नव, सामवेदनां पांच अने अथर्ववेदनुं अेक - अेम कुल मणीने ओगणीस गृहसूत्रो उपलब्ध छे. आमां सौथी वधारे प्रसिद्धि आश्रलायन अने पारस्कर गृहसूत्रनी छे. आश्रलायन गृहसूत्रने प्राचीनतम मानवामां आवे छे. आना रचयिता आचार्य आश्रलायन छे. आमां भूष ज सरण रीते संस्कारोनुं विधि उपदेशवामां आव्यो छे. पारस्कर गृहसूत्रना रचयिता आचार्य पारस्कर छे. अेनो रचनाकाण छे. पूर्वे बीज शताब्दीनो मनाय छे. आमां त्रण कांड छे. दरेक कांडनुं आंतरिक विभाजन कंडिकाओमां छे. त्रणोय कांडमां मणीने कुल अेकावन कंडिकाओ छे.

2. रामायण परियय

सदूषणापि निर्दोषा सखरापि सुकोमला ।

नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥

अर्थात् जे दूषण (आ नामनो राक्षस अही पात्र तरीके) छे, अतां पण (सदोष नही, परंतु) निर्दोष छे. अर

(આ નામનો રાક્ષસ અહીં પાત્ર તરીકે) હોવા છતાં પણ (ખર એટલે કે કઠોર નહીં, પરંતુ) સુકોમળ છે. આવી રમણીય રામાયણ કથા કરનારને અમારાં નમન હો.

આ શ્લોકમાં જેની કીર્તિ ગવાયેલી છે તે રમ્યા રામાયણી કથા એટલે મહર્ષિ વાલ્મીકિ દ્વારા વિરચિત રામાયણમ્. રામાયણને સંસ્કૃતસાહિત્યનું આદિકાવ્ય અને તેના કર્તા મહર્ષિ વાલ્મીકિને આદિકવિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે શિકારીના બાણથી વીંધાયેલ કૌંચ (નર) પક્ષીને માટે વિલાપ કરતી કૌંચ(માદા)ને જોઈને વાલ્મીકિને શોકનો અનુભવ થયો, અને આ શોક એમના મુખમાંથી શ્લોકરૂપે સરી પડ્યો. આ શોકના શ્લોકત્વને પામવાની ઘટના રામાયણની રચનાનું પ્રેરણાસ્થાન છે. (મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ । યત્કૌઞ્વમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥ અર્થાત્ હે શિકારી ! તું અનંત વર્ષો સુધી શાંતિ કે સ્થિરતા પામી શકીશ નહીં કારણ કે તે કૌંચ પક્ષીના યુગલમાંથી કામ-મોહિત એવા એકને હણી નાંખ્યું છે.)

રામાયણ એ રામના અચન - ગતિને કે જીવનને નિરૂપતી કૃતિ છે. તેમાં સાત કાંડ છે - બાલકાંડ, અયોધ્યાકાંડ, અરણ્યકાંડ, કિષ્કિંધાકાંડ, સુંદરકાંડ, યુદ્ધકાંડ અને ઉત્તરકાંડ. આ સાત કાંડમાં કુલ મળીને ચોવીસ હજાર શ્લોકો-પદો આવેલાં છે. આનો રચનાકાળ ઈ.સ. પૂર્વે પાંચસો વર્ષથીય પ્રાચીન માનવામાં આવે છે.

રામાયણનું સંક્ષિપ્ત કથાવસ્તુ

સરયૂ નદીને કાંઠે આવેલી અયોધ્યાનગરીમાં રાજા દશરથ રાજ્ય કરતા હતા. તેમને ત્રણ રાણીઓ હતી - કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી. આ ત્રણ રાણીઓથી રાજા દશરથને કુલ ચાર પુત્રો થયા. જેમાં કૌશલ્યાથી રામ, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન તથા કૈકેયીથી ભરતનો સમાવેશ થાય છે.

સૌથી મોટા પુત્ર રામ પિતાની આજ્ઞાથી વિશ્વામિત્ર ઋષિના યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા લક્ષ્મણ સહિત તેમના આશ્રમે જાય છે. અહીં તે ઋષિઓને ત્રાસ આપતા અનેક રાક્ષસોનો વધ કરે છે. આ જ સમયગાળામાં જનક રાજાની પુત્રીનો સ્વયંવર યોજાય છે. ઋષિ વિશ્વામિત્ર રામને લઈને એ સ્વયંવરમાં જાય છે. અહીં સ્વયંવરમાં શિવધનુષ્યને ઊંચકવાની શરત હોય છે. રામ પોતાના અતુલ્ય બળથી શરત જીતે છે. સીતા તેમનું વરણ કરે છે અને એ રીતે રામ-સીતાનાં લગ્ન થાય છે.

લગ્ન કરીને અયોધ્યા પાછા ફરેલા રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનું રાજા દશરથ વિચારે છે. આ માટેની તૈયારી ચાલતી હોય છે, ત્યાં જ કૈકેયી વરદાન માગે છે કે રામને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ અને ભરતને રાજગાદી આપો. રાજા દશરથ દુઃખી મનથી કૈકેયીએ માંગેલા આ વરદાનનો સ્વીકાર કરે છે. એ પછી રામ પોતાની પત્ની સીતા અને નાના ભાઈ લક્ષ્મણની સાથે વનમાં જાય છે. રામના વનગમનરૂપ વિયોગથી રાજા દશરથ પ્રાણ ગુમાવે છે. મામાના ઘરે ગયેલા ભરતને પાછો બોલાવવામાં આવે છે. ભરતને રાજગાદી સોંપવામાં આવે છે, પરંતુ તે ભ્રાતૃપ્રેમનો આદર્શ બની રાજગાદી ઉપર બેસવાની ના પાડે છે. છેવટે મોટા ભાઈ રામની પાદુકાઓને રાજ્યાસન ઉપર મૂકીને તેમના વતી રાજ્યનો કાર્યભાર સંભાળે છે.

રામે વનવાસ દરમિયાન અનેક દુષ્ટ રાક્ષસોનો વધ કર્યો. તપસ્વી જીવન જીવતા રામના આ વનવાસ દરમિયાન એક દુઃખદ બનાવ બને છે. લંકાનો રાજા રાવણ કપટથી સીતાનું હરણ કરી લે છે અને લંકામાં લઈ જાય છે. રામ સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરેની સહાયથી સમુદ્ર પર સેતુ બાંધે છે, સમુદ્રને ઓળંગી લંકામાં પ્રવેશે છે. રાવણ ઉપર વિજય મેળવી સીતાને મુક્ત કરાવે છે. આમ રામ-સીતાનું મિલન થાય છે. લંકાનું રાજ્ય રાવણના ભાઈ વિભીષણને સોંપી વનવાસનો સમય પૂરો થતાં રામ અયોધ્યા પરત આવે છે. આજ સુધી સાચવેલી રાજ્યાસનની જવાબદારીને ભરત માનભેર રીતે રામને સમર્પિત કરી દે છે. એ પછી રામ અયોધ્યાના રાજા તરીકે શાસન કરવા લાગે છે.

રાવણની લંકામાં રહેલાં સીતાનો રામે સ્વીકાર કર્યો એ વાત પ્રજામાંના કેટલાકને ગમી નહીં. તેથી રાજધર્મના પાલન માટે રામે પ્રિય પત્ની સીતાનો ત્યાગ કર્યો. આ સમયે સીતા સગર્ભા હતાં. વાલ્મીકિના આશ્રમમાં સીતાને આશ્રય મળે છે. અહીં

તેઓ લવ અને કુશ નામે બે પુત્રોને જન્મ આપે છે. બંને બાળકોની શિક્ષા-દીક્ષા વાલ્મીકિને ત્યાં જ થાય છે. અંતમાં રામે કરેલા અશ્વમેધ યજ્ઞ થકી પિતા-પુત્રોનું મિલન થાય છે અને કથા સમાપ્ત થાય છે.

રામાયણમાં આદર્શ ગૃહજીવનનું દર્શન થાય છે. દશરથના રૂપમાં પ્રેમાળ પિતા, રામના રૂપમાં આજ્ઞાકારી પુત્ર તથા આદર્શ રાજા, લક્ષ્મણ અને ભરતના રૂપમાં સ્નેહાળ ભાઈ, સીતા અને ઊર્મિલા (લક્ષ્મણનાં પત્ની)ના રૂપમાં આદર્શ પતિવ્રતા પત્ની તથા હનુમાનના રૂપમાં આદર્શ સેવક વગેરેનાં શ્રેષ્ઠ પાત્રો મહર્ષિ વાલ્મીકિએ આપ્યાં છે. સમગ્ર સંસ્કૃતસાહિત્ય ઉપર એક યા બીજી રીતે રામાયણનો પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં રામકથા ફેલાયેલી છે. એટલું જ નહીં, જાવા, સુમાત્રા, ઈન્ડોનેશિયા, શ્રીલંકા વગેરે દેશોમાં પણ આ રામકથા પહોંચી છે અને અત્યાર સુધી જળવાઈ રહી છે.

ધાર્મિક લોકો માટે રામાયણ એક ભક્તિગ્રંથ છે. આ ઉપરાંત સમગ્ર રાષ્ટ્રને નૈતિકતાનો બોધ આપતું આ એક રાષ્ટ્રીય વિરાટ કાવ્ય (Epic એપિક) પણ છે. દેશ-વિદેશમાં ઉપલબ્ધ અનેક પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો આધાર લઈને મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરામાં આવેલા પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર તરફથી રામાયણની એક સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે. સંશોધન, વિવેચન વગેરે માટે આ સમીક્ષિત આવૃત્તિને પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે.

3. મહાભારત પરિચય

ધર્મે ચાર્થે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્ષભ ।

યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન તત્કવચિત્ ॥

અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષને વિશે જે અહીં (મહાભારતમાં) કહેવાયું છે, તે જ અન્યત્ર હશે અને જે અહીં કહેવાયું નથી, તે અન્યત્ર ક્યાંય પણ નહીં હોય. આ પ્રકારની જેની ગર્વસભર ઘોષણા છે અને પ્રસિદ્ધિ છે, તે છે મહાભારતમ્. આ મહર્ષિ વ્યાસની રચના મનાય છે. આમાં રહેલા વ્યાપક વિષયવસ્તુને કારણે આને ‘પંચમ વેદ’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. રામાયણ પછી આ મહાભારત આપણા દેશનું બીજું વિરાટ મહાકાવ્ય (Epic એપિક) છે.

મહાભારતની કુલ ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ હોવાનું મનાય છે. મહાભારતનું મૂળ કદ ઘણું નાનું હતું. એ સ્વરૂપમાં તે જય નામે ઓળખાતું હતું અને તેમાં લગભગ આઠ હજાર શ્લોકો હતા. તે પછી એની બીજી આવૃત્તિ થઈ. તે ભારત નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી. આમાં શ્લોકોની સંખ્યા વધીને ચોવીસ હજારની થઈ. છેલ્લું અને ત્રીજું સંસ્કરણ તે આજે મળતું મહાભારત છે. એમાં એક લાખ શ્લોકો હોવાનું મનાય છે. વિશ્વસાહિત્યમાં કદની દૃષ્ટિએ સર્વપ્રથમ સ્થાન આ મહાભારત ભોગવે છે.

મહાભારતમાં કુલ અઠાર પર્વ છે. જે ક્રમાનુસાર આ પ્રમાણે છે - આદિપર્વ, સભાપર્વ, વનપર્વ, વિરાટપર્વ, ઉદ્યોગપર્વ, ભીષ્મપર્વ, દ્રોણપર્વ, કર્ણપર્વ, શલ્યપર્વ, સૌપ્તિકપર્વ, સ્ત્રીપર્વ, શાંતિપર્વ, અનુશાસનપર્વ, આશ્વમેધિકપર્વ, આશ્રમપર્વ, મૌસલપર્વ, મહાપ્રાસ્થાનિકપર્વ અને સ્વર્ગારોહણપર્વ. આ અઠારેય પર્વ ઉપપર્વ અને અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલાં છે. આનો રચના કાળ ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદીથી પણ પ્રાચીન માનવામાં આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે કે ઘણા પ્રાચીન સમયથી પ્રારંભાયેલી મહાભારતની રચના છેક ઈ. સ.ની બીજી સદી સુધી ચાલતી રહી છે. આમ મહાભારત નામે પ્રસિદ્ધ આ કૃતિ કોઈ એક સમયની અને એક કર્તાની રચના નથી.

મહાભારતનું સંક્ષિપ્ત કથાનક

મહારાજા ભરતના વંશમાં શંતનુ નામે રાજા થયો. તેનો એક પુત્ર હતો દેવવ્રત. (પાછળથી જે ભીષ્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.) આ શંતનુનાં બીજાં લગ્ન સત્યવતી સાથે થયાં. આ સત્યવતીથી ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય નામે બે પુત્રો થયા. વિચિત્રવીર્યનો અંબિકા અને અંબાલિકા સાથે વિવાહ થયો. પરંતુ સંતાન થાય, તે પહેલાં જ તે મૃત્યુ પામ્યો. મોટા ભાઈ દેવવ્રતે આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોઈ હવે રાજા શંતનુનો વંશ આગળ વધી શકે એમ ન હતો. આ સ્થિતિમાં તે જમાનામાં પ્રચલિત નિયોગ પ્રથાથી અંબિકાએ ધૃતરાષ્ટ્રને અને અંબાલિકાએ પાંડુને (તથા એની સાથેની એક દાસીએ ત્રીજા પુત્ર વિદુરને) જન્મ આપ્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હતો. તેને ગાંધારીથી દુર્યોધન વગેરે સો પુત્રો અને દુઃશલા નામે એક પુત્રી થઈ. પાંડુને કુંતીથી

યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન, તથા માદ્રીથી સહદેવ અને નકુલ એમ પાંચ પુત્રો થયા.

દૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ બંનેના પૂર્વજ કુરુવંશના હતા, તેથી આ બંને અને તેમના બધા પુત્રો કૌરવ છે, છતાં મહાભારત કથામાં દૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને કૌરવ અને પાંડુના પુત્રોને પાંડવ તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

દૃતરાષ્ટ્રનો સૌથી મોટો પુત્ર દુર્યોધન પાંડવોનો ખૂબ જ દ્વેષ કરતો. તે પાંડવોને મારી નાંખવાની છૂપી યોજનાઓ કરતો અને એમના હકના રાજ્યાધિકારને આપતો ન હતો. દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં પાંડવો સફળ થયા. પાંડવોની આ સફળતાથી દુર્યોધનનો દ્વેષ વધી પડ્યો. દુર્યોધને કપટ-જુગારથી પાંડવોને હરાવ્યા. દ્રૌપદીનું અપમાન કર્યું અને વનવાસમાં જવાની ફરજ પાડી. તે મુજબ બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ ગુપ્તવાસમાં રહીને પાંડવો હસ્તિનાપુર પાછા આવ્યા. પાછા આવીને એમણે પોતાના રાજ્યાધિકારની માગણી કરી પણ દુર્યોધને સોયની અણી જેટલી પણ ભૂમિ આપવાની ના પાડી. શ્રીકૃષ્ણે વચ્ચે રહીને સમાધાનનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણની વાત માની નહીં. પરિણામે કુરુક્ષેત્રના મેદાન ઉપર મોટું યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં બંને પક્ષે મળીને અઢાર અક્ષૌહિણી જેટલી સેના યુદ્ધે ચઢી. મહાસંગ્રામ થયો અને તેમાં મહાસંહાર થયો. છેવટે પાંડવો વિજયી બન્યા. આ વિજય સત્યનો અને ધર્મનો વિજય હતો. વિજય મેળવી પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ પૂરું થયું છે એમ સમજીને છેવટે પાંડવોએ હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું અને અહીંથી તેઓ સ્વર્ગ સીધાવ્યા.

કૌરવ-પાંડવોના યુદ્ધની મુખ્ય કથાવસ્તુની સાથે અહીં માનવજીવનને ઉપયોગી એવું તમામ પ્રકારનું જ્ઞાન ખૂબ જ સરસ રીતે વણી લેવામાં આવ્યું છે. આને કારણે આ મહાભારત જ્ઞાનના વૈવિધ્યમાં, પાત્રોના અને આખ્યાનોના વૈવિધ્યમાં, કાવ્યત્વ અને રસના વૈવિધ્યમાં એટલું બધું વિશેષ બની ગયું છે કે વિશ્વનો એ અદ્વિતીય ગ્રંથ બની રહ્યો છે. (ભીષ્મપર્વના 25થી 42 સુધીના 18 અધ્યાયોનો) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલો ગ્રંથ આ મહાભારતનો જ ભાગ છે.

આ ગ્રંથની વર્ણનશૈલી સુંદર, સરળ અને અદ્ભુત છે. આમાં આવતાં નૈતિક કથાનકો અને આખ્યાનો લોકપ્રિય નીવડ્યાં છે. તેમનો ઉલ્લેખ રોજબરોજના વ્યવહારમાં આજે પણ થતો હોય છે. મહાભારતમાંથી ભારતીય સમાજ નિરંતર પ્રેરણા મેળવતો રહ્યો છે અને આજે પણ મેળવી રહ્યો છે.

પૂના (મહારાષ્ટ્ર)માં આવેલા ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં મહાભારતની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે. દેશ-વિદેશમાં ઉપલબ્ધ અનેક પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો આધાર લઈને તૈયાર કરવામાં આવેલી આ આવૃત્તિનો ઉપયોગ ઉચ્ચ અધ્યયન અને સંશોધન - વિવેચન વગેરે માટે કરવામાં આવે છે.

4. મહાકવિ કાલિદાસ (મહાકાવ્યકાર તરીકે)

ધોરણ 11માં તમને મહાકવિ કાલિદાસ અને તેમની કૃતિઓ વિશેનો પ્રાથમિક પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. તે વખતે તમે એમની નાટ્યકૃતિઓની કથાવસ્તુથી પરિચિત થયા હતા. હવે અહીં એમનાં મહાકાવ્યોના કથાવસ્તુનો પરિચય કરીશું.

કાલિદાસ વિરચિત મહાકાવ્યો બે છે - 1. કુમારસમ્ભવમ્ અને 2. રઘુવંશમ્. આ બંનેની કથાવસ્તુ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે :

કુમારસમ્ભવમ્

સંસ્કૃત મહાકાવ્યમાં સ્થાન પામેલ કુમારસંભવ એ મહાકવિ કાલિદાસનું સત્તર સર્ગોનું સુંદર મહાકાવ્ય છે. આમાં કુમાર કાર્તિકેયના સંભવ-જન્મની કથા છે. કુમાર એ શિવ અને પાર્વતીનો પરાક્રમી પુત્ર કાર્તિકેય છે. તારકાસુર નામે એક અસુર હતો. એ દેવોને પીડતો હતો. આ સંકટમાંથી મુક્ત થવા બ્રહ્માની સલાહ મુજબ હિમાલયની પુત્રી ઉમાની સાથે શિવનાં લગ્ન થાય અને તે દંપતીથી કુમાર જન્મે, તો એ કુમાર તારકાસુરનો વધ કરી શકે એમ હતું. એથી દેવો શિવ-પાર્વતીનાં લગ્ન થાય, તેવો ઉપક્રમ રચે છે.

કુમારસંભવના એકથી આઠ સુધીના સર્ગોમાં શિવ-પાર્વતીના વિવાહની વાત વર્ણિત છે. આ વિભાગમાં પ્રથમ સર્ગમાં

હિમાલયનું વર્ણન, બીજા સર્ગમાં તારકાસુરના વિનાશ માટે બ્રહ્માએ સૂચવેલ ઉપાયનું વર્ણન, ત્રીજા સર્ગમાં વસંતવર્ણનની સાથે મદનદહનનો પ્રસંગ નિરૂપાયો છે. ચોથા સર્ગમાં રતિવિલાપનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન છે. પાંચમા સર્ગમાં પાર્વતીના તપનું, બ્રહ્મચારીરૂપે શિવે કરેલી પાર્વતીની પરીક્ષાનું તથા શિવે પાર્વતીના કરેલા સ્વીકારનું કથાનક છે. ત્યાર પછીના નવથી સત્તર સુધીના સર્ગોમાં કુમાર કાર્તિકેયના જન્મની અને તારકાસુરના વધની વાત આલેખાઈ છે.

રઘુવંશમ્

આ ઓગણીસ સર્ગનું મહાકાવ્ય છે. આમાં રઘૂણામ્ અન્વયં વક્ષે...। એમ કહીને રઘુવંશમાં જન્મેલા રાજાઓનું ચરિત વર્ણવવાનો પ્રારંભ થયો છે. અહીં પ્રારંભમાં રઘુવંશના રાજાઓની વિશેષતાઓનું સરસ વર્ણન છે.

રઘુવંશના વર્ણનનો પ્રારંભ જો કે મનુના નામસ્મરણથી થાય છે, પરંતુ અહીં સર્વપ્રથમ રાજા દિલીપનું ચરિત વિગતે આવે છે. રઘુ તેનો પરાક્રમી પુત્ર છે. તેથી તેના નામ ઉપરથી કાવ્યને શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે.

અયોધ્યાના રાજા દિલીપ અને રાણી સુદક્ષિણાને પુત્ર નથી. નન્દિની ગાયત્રી કૃપાથી તેમને ત્યાં રઘુનો જન્મ થાય છે. તેણે પોતે કરેલા વિશ્વજિતયજ્ઞમાં બધી સંપત્તિ દાન કરેલી, એ ઘટના અહીં સરસ રીતે આલેખાઈ છે. તે પછી અજનું ચરિત આવે છે. આમાં ઈન્દુમતી-સ્વયંવર અને અજ-વિલાપ નામના બે પ્રસંગો આ મહાકાવ્યની શોભા વધારે છે. ત્યારબાદ રાજા દશરથના વ્યક્તિત્વનું વર્ણન આવે છે. દશરથ પછી રામનું ચરિત આવે છે. અહીં કવિએ પોતાના મૌલિક વિચારો દ્વારા રામચરિતનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. સીતાત્યાગના પ્રસંગે સીતાએ લક્ષ્મણ દ્વારા રામને પાઠવેલ સંદેશનું અત્યંત હૃદયસ્પર્શી વર્ણન છે.

રામકથા પછી કુશનું ચરિત પણ વિગતે નિરૂપાયું છે. અંતિમ સર્ગમાં રઘુવંશના અંતિમ વિલાસી રાજા અગ્નિવર્ણનું વર્ણન કર્યું છે.

આ મહાકાવ્યનું વિષયવસ્તુ, ભાષાશૈલી અને લાલિત્ય એટલાં તો રોચક છે કે પ્રત્યેક વાચકનું મન તેમાં મગ્ન થઈ જાય છે. આ માટે જ કહેવાયું છે કે - ક: इह रघुकारे न रमते। (અહીં રઘુકારમાં અર્થાત્ કાલિદાસની રઘુવંશ કૃતિમાં કોણ એવું છે કે જેનું મન રમતું ન હોય ?) આ કાવ્ય મહાકવિ કાલિદાસનું જ નહીં, સમગ્ર સંસ્કૃતસાહિત્યનું શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્ય છે.

(આ ઉપરાંત તેમણે ઋતુસંહારમ્ અને મેઘદૂતમ્ નામનાં બે ખંડકાવ્યો પણ રચ્યાં છે. ઋતુસંહારમ્માં છ ઋતુઓનું વર્ણન છે. મેઘદૂતમ્ વિરહની વેદનાને વર્ણવતું કાવ્ય છે. તેમાં એક યક્ષના પત્નીથી થયેલા વિરહની કથા છે. આ યક્ષ મેઘને દૂત બનાવીને પત્નીને પોતાની કુશળતાનો સંદેશ મોકલાવે છે. બંને કાવ્યોમાં સુંદર પ્રકૃતિવર્ણન છે.)

5. મહાકવિ માઘ

મહાકવિ માઘની એકમાત્ર કૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે છે શિશુપાલવધમહાકાવ્યમ્. આ સુંદર અને સરસ મહાકાવ્યના રચયિતા મહાકવિ માઘના જીવન વિશે આપણી પાસે વધારે વિગતો નથી. છતાં એમનો સ્થિતિકાળ ઈ. સ.ની સાતમીથી દસમી સદીની વચ્ચેનો મનાય છે અને (અત્યારના ગુજરાત અને રાજસ્થાનની સરહદે આવેલ) ભિન્નમાલ કે શ્રીમાલ એમનું વતન મનાય છે. તેઓ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા.

સંસ્કૃતનાં પંચમહાકાવ્યોમાં આની ગણતરી થાય છે. આમાં વીસ સર્ગ છે. કથાવસ્તુનો સ્ત્રોત મહાભારતનું સભાપર્વ છે. ચેદીનરેશ શિશુપાલના વધની ઘટના કથાવસ્તુના કેન્દ્રમાં છે. મુખ્ય રસ વીર છે. આ કૃતિને માટે કહેવાયું છે કે નવ-સર્ગ-ગતે માઘે નવશબ્દો ન વિદ્યતે। અર્થાત્ માઘે રચેલા શિશુપાલના નવ સર્ગો (જ્યારે વાંચીને) પૂરા થાય છે, ત્યારે (વાંચનારી વ્યક્તિને માટે) કોઈ નવો શબ્દ (જાણવાનો) રહેતો નથી. એવી જ રીતે આ મહાકાવ્યને માટે કહેવાયું છે કે આને વાંચતાં વાંચતાં આખી જિંદગી પસાર થઈ જાય એમ છે. (મેઘે માઘે ગતં વયઃ। અર્થાત્ મેઘ એટલે કે મહાકવિ કાલિદાસકૃત મેઘદૂત કાવ્ય અને માઘ એટલે માઘરચિત કાવ્ય શિશુપાલવધ - આ બંનેનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં આખું જીવન પસાર થઈ જાય છે.)

શિશુપાલવધનું કથાનક

વાસુદેવ દ્વારકામાં રહે છે. એક દિવસ ત્યાં નારદ પધારે છે. નારદ ઈન્દ્રનો સંદેશો લઈને આવ્યા છે. તેઓ શ્રીકૃષ્ણને સંદેશો સંભળાવતાં કહે છે કે શિશુપાલની કનડગત ખૂબ વધી ગઈ છે. તેથી એનો વધ કરવો પડે એમ છે. શ્રીકૃષ્ણ આ સંદેશો સાંભળી લે છે. આ બાજુ યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરવાના હોઈ શ્રીકૃષ્ણે ત્યાં જવાનું છે. આ બંને કાર્યમાં કોને અગ્રિમતા આપવી એ અંગે શ્રીકૃષ્ણ બલરામ અને ઉદ્ધવ સાથે મંત્રણા કરે છે. ઉદ્ધવની સલાહ પ્રમાણે કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં જવાનું નક્કી કરે છે. દ્વારકાથી નીકળીને હસ્તિનાપુર જતાં વચ્ચે રૈવતક (ગિરનાર) પર્વત આવે છે. અહીં આ પર્વતનું સુંદર વર્ણન કવિએ કર્યું છે.

યુધિષ્ઠિરે જ્યારે સાંભળ્યું કે શ્રીકૃષ્ણ યમુના પાર કરી ગયા છે, ત્યારે તે એમના સ્વાગત માટે પહોંચી જાય છે. યુધિષ્ઠિરની સાથે શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર (ઈન્દ્રપ્રસ્થ)માં પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણને જોવા માટે નગરની સ્ત્રીઓ માર્ગની બંને બાજુ ઊભેલી હોય છે. કવિ માઘે આ સ્ત્રીઓ અને તેમના મુખ ઉપર પ્રગટતા ભાવોનું સુરેખ વર્ણન કર્યું છે અને પોતે મહાકવિ છે, એ વાતને પુરવાર કરી બતાવી છે.

યજ્ઞનો પ્રારંભ થાય તે પહેલાં શ્રીકૃષ્ણની અગ્રપૂજા થાય છે. તે સમયે શિશુપાલ અપશબ્દો બોલીને પોતાનો વિરોધ નોંધાવે છે. ભીષ્મ શિશુપાલને લલકારે છે. જેના પ્રતિભાવમાં શિશુપાલ સભામંડપનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ માટે પોતાની સેનાને તૈયાર કરે છે. શિશુપાલનો દૂત સંદેહભર્યા શબ્દોવાળો સંદેશો લાવે છે. તે યુદ્ધ અથવા આત્મસમર્પણની માંગણી કરે છે. અંતે યુદ્ધ અનિવાર્ય બની જાય છે. છેલ્લે શ્રીકૃષ્ણ સુદર્શનચક્ર છોડે છે અને પરિણામે શિશુપાલનું મસ્તક ધડથી છૂટું થઈને પડે છે. એના શરીરમાંથી નીકળેલું તેજ શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાં સમાઈ જાય છે. શિશુપાલના વધથી હર્ષ પામેલા દેવતાઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે. અહીં મહાકાવ્ય પૂરું થાય છે.

મહાકાવ્યમાં ઋતુઓ, જલક્રીડા, સંધ્યા, ચંદ્રોદય, પ્રભાત વગેરેનાં વર્ણનો અનિવાર્ય રીતે કરવાનાં હોય છે. એટલે અહીં પણ આ બધાં વર્ણનો આવે છે. મહાકવિ માઘે પોતાની વિલક્ષણ પ્રતિભાથી આ વર્ણનોને એવાં સરસ બનાવ્યાં છે કે તે વર્ણનાત્મક શૈલીના આદર્શ બની રહ્યાં છે. માઘ કાવ્યકવિ સાથે સાથે શાસ્ત્રકવિ પણ છે. એ કારણે આ મહાકાવ્યમાં ડગલે ને પગલે એમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રગટ થતું રહે છે. એમના માટે સૈન્યનું યુદ્ધ અને મહાકાવ્યની રચના બંને કાર્યો સરખાં જ છે. બંને ક્ષેત્રમાં તેમની પ્રતિભા એકસરખી રીતે ગતિ કરી શકી છે. આ કારણે શિશુપાલવધ મહાકાવ્યને સંસ્કૃતનાં પંચમહાકાવ્યોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

6. ગદ્યકાર મહાકવિ બાણ

સંસ્કૃતની ગદ્યકાવ્યની પરંપરામાં સૌથી ઊંચું સ્થાન મહાકવિ બાણનું છે. એમણે એમની હર્ષચરિત નામની કૃતિમાં પોતાનો વિગતે પરિચય આપ્યો છે. એ મુજબ તેઓ વત્સવંશના હતા. મહર્ષિ દધીચ તથા સરસ્વતી તેમનાં આદ્યપૂર્વજ હતાં. માતાના મૃત્યુ પછી જીવનના ચૌદમા વર્ષે તેમણે પિતાને ગુમાવ્યા. એ પછી તેઓ દેશાટનમાં નીકળી પડે છે. વિવિધ વ્યક્તિઓના સંપર્કમાં આવે છે. અનેક ગુરુકુળોમાં વિદ્યાભ્યાસ કરે છે અને પોતાના વંશને છાજે તેવી વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરીને ઘરે પરત ફરે છે. આ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતા બાણ હર્ષવર્ધનના સમયમાં થઈ ગયા. સમ્રાટ હર્ષવર્ધનનો સમય ઈ. સ. 606થી 647 સુધીનો છે. એથી બાણ પણ આ જ સમયાવધિમાં થયા હોવાનું નક્કી થાય છે.

મહાકવિ બાણે બે કૃતિઓ રચી છે. બંને ગદ્યકૃતિઓ છે. તેમનાં નામ હર્ષચરિત્ અને કાદમ્બરી છે. પ્રથમ કૃતિનો કાવ્ય પ્રકાર આખ્યાયિકા છે જ્યારે બીજી કૃતિ કથા પ્રકારની છે.

1. હર્ષચરિત્ - આ એક ઐતિહાસિક કથાનક ધરાવતી કૃતિ છે. તે ગદ્યશૈલીમાં છે. એના આંતરિક વિભાગો આઠ છે અને તે ઉચ્છ્વાસ નામથી ઓળખાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઈતિહાસમાં આખ્યાયિકા પ્રકારની આ સર્વપ્રથમ રચના છે.

આનું કેન્દ્રવર્તી કથાનક સમ્રાટ હર્ષનું જીવનચરિત છે. એ નામ ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. પ્રથમ ઉચ્છ્વાસમાં બાણે

વ્યાસ, ભાસ, કાલિદાસ વગેરેની કૃતિઓની પ્રશંસા કરી છે. (પ્રારંભિક ત્રણ ઉચ્છ્વાસમાં) બાણે પોતાનું જીવન વર્ણવ્યું છે. જ્યારે તે પછી આગળના (ચારથી આઠ સુધીના) પાંચ ઉચ્છ્વાસમાં સમ્રાટ હર્ષવર્ધનનું ચરિત આલેખ્યું છે.

પ્રારંભિક ભાગમાં બાણ દેશાટનનું વર્ણન કરે છે. એ પછી બાણ પોતાના પિતરાઈ ભાઈઓના આગ્રહથી હર્ષનું ચરિત કહે છે. આ ચરિતનો પ્રારંભ પૌરાણિક શૈલીથી થયો છે. સમગ્ર કૃતિમાં કર્ણપ્રિય અને કથાનકને અનુકૂળ શબ્દપ્રયોગો થયા છે. અહીં મુખ્ય રસ વીર હોવા છતાં પ્રસંગવશ કરુણ વગેરે વિવિધ રસો પણ સારા એવા પ્રમાણમાં અનુભવાયા છે.

2. કાદમ્બરી - મહાકવિ બાણની બીજી કૃતિ કાદમ્બરી છે. એ પણ ગદ્યશૈલીમાં છે પરંતુ એનો કાવ્યપ્રકાર કથાનો છે. આનું કથાનક બે ભાગમાં છે - પૂર્વભાગ અને ઉત્તરભાગ. આનું સમગ્ર કથાવસ્તુ ચંદ્રાપીડ અને પુંડરીકના ત્રણ-ત્રણ જન્મો સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

કથાના (પૂર્વભાગના) પ્રારંભમાં વિદિશાના રાજા શૂદ્રકના પ્રભાવ અને વૈભવનું વર્ણન છે. એક દિવસ રાજા શૂદ્રકના રાજદરબારમાં એક સુંદર કન્યા વૈશંપાયન નામના શુક (પોપટ)ને લઈને આવે છે. આ શુક મનુષ્યની બોલીમાં વાત કરી શકે છે. આમ એ શ્રોતાઓને માટે શ્રેષ્ઠ મનોરંજન પૂરું પાડતો હોય છે. અહીં રાજદરબારમાં આવીને તે કાદંબરીની કથા સંભળાવે છે.

કથાના પ્રારંભમાં એ શુક સર્વપ્રથમ પોતાની વીતક કથા કહે છે. એ પછી જાબાલિમુનિવર્ણિત રાજા ચંદ્રાપીડ તથા તેના મિત્ર વૈશંપાયનની કથા આવે છે. એકવાર રાજા ચંદ્રાપીડ દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે અને છેક હિમાલયમાં પહોંચે છે. અહીં એક કિન્નર યુગલને જુએ છે અને તેની પાછળ દોડતાં દોડતાં અચ્છોદ નામના દિવ્ય સરોવરે જઈ પહોંચે છે. (મહાકવિ બાણે આ અચ્છોદ સરોવરનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.) સરોવર પાસે પહોંચેલા ચંદ્રાપીડને મધુર સંગીત સંભળાય છે. પાસેના જ એક શિવાલયમાં વીણાવાદિની મહાશ્વેતા તે સંગીતના સૂર રેલાવી રહી હોય છે. તે સૂરોની દિશામાં ચાલતો ચંદ્રાપીડ શિવાલય સુધી આવી પહોંચે છે. અહીં ચંદ્રાપીડ અને મહાશ્વેતાની મુલાકાત થાય છે. મહાશ્વેતા ચંદ્રાપીડ સમક્ષ પોતાની અને પુંડરીકની પ્રણયકથાનું વૃત્તાંત કહે છે. ત્યારબાદ તેની સખી કાદંબરી સાથે ચંદ્રાપીડનો પરિચય થાય છે અને તેને કાદંબરી સાથે પ્રણય થાય છે. એ પછી ચંદ્રાપીડને ઉજ્જયિની પરત આવવાનું થાય છે. ઉજ્જયિની પહોંચેલા રાજાની તામ્બૂલકરંકવાહિની પત્રલેખા કાદંબરીના પ્રેમનો સંદેશો લઈને ઉપસ્થિત થાય છે. આની સાથે કાદંબરી કથાનો પૂર્વભાગ પૂર્ણ થાય છે.

ઉત્તરભાગમાં ચંદ્રાપીડ મહાશ્વેતા પાસે પાછો ફરે છે. અહીં તે પોતાના મિત્ર વૈશંપાયનના સમાચાર જાણે છે. વૈશંપાયન મહાશ્વેતાને પ્રેમ કરવા જતાં 'તું પોપટ બની જા' એવો શાપ પ્રાપ્ત કરે છે. શાપને લીધે પોપટ બનેલા મિત્રની આ વિપત્તિથી ચંદ્રાપીડ શોકાતુર બને છે અને છેવટે પ્રાણત્યાગ કરે છે. આ બાજુ કપિંજલ પોતાના શુક બનેલા મિત્રને શોધતો જાબાલિમુનિના આશ્રમમાં આવે છે. અહીં તેને જાણ થાય છે કે પેલા શુકને તો એક કન્યા પકડી ગઈ છે અને તે અત્યારે રાજા શૂદ્રકના રાજદરબારમાં લઈ ગઈ છે. કપિંજલ રાજદરબારમાં આવે છે. અહીં આખી કથાનો ઘટસ્ફોટ થાય છે. એ મુજબ પેલી કન્યા પુંડરીકની માતા લક્ષ્મી છે. પુંડરીક પૂર્વજન્મનો વૈશંપાયન છે. રાજા શૂદ્રક પૂર્વજન્મનો રાજા ચંદ્રાપીડ છે.

આ અકલ્પ્ય કથાનું રહસ્યોદ્ઘાટન થતાંની સાથે શુક અને શૂદ્રક પ્રાણત્યાગ કરે છે. પેલી બાજુ ચંદ્રાપીડનું મૃત શરીર પુનર્જિવિત થાય છે. પુંડરીક આકાશમાંથી ઊતરે છે. મહાશ્વેતા-પુંડરીક અને કાદંબરી-ચંદ્રાપીડનું સુખદ મિલન થાય છે.

રહસ્યમય ઘટનાઓ ધરાવતી આ કથા બાણની જ નહીં સંસ્કૃતસાહિત્યની સર્વોત્તમ ગદ્યકૃતિ છે. બાણે પોતાની અપ્રતિમ પ્રતિભાથી આની રચના કરી છે. દરેક વર્ણન સુરેખ છે. પાત્રચિત્રણ અનુપમ અને જીવંત છે. પ્રણય નિરૂપણ અત્યંત ઉદાત્ત અને વાસનાવિહીન છે. આમાં પ્રસંગોપાત્ત રીતે બાણના બહુમુખી અનુભવોનું રસમય ચિત્રણ થયું છે.

બાણની આ કૃતિની પાંચાલી શૈલી છે, સમાસપ્રચુર વાક્યાવલિ છે, ડગલે ને પગલે શ્લેષ છે. વર્ણનોમાં અલંકારોની

ભરમાર છે. કથાનકનો રસપ્રવાહ ક્યાંય અટક્યા વગર અવિરત વહેતો રહે છે. આ બધાં કારણોથી બાણને કાલિદાસ અને ભવભૂતિની પંક્તિમાં બેસવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. એમ કહેવાય છે કે વાણી (અર્થાત્ સરસ્વતી દેવી) જ બાણ બનીને અવતરી હતી. (વાણી બાણો બભૂવ હા)

7. નાટ્યકાર શૂદ્રક

પોતાની એક માત્ર નાટ્યકૃતિ મૃચ્છકટિકમ્થી સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનારા શૂદ્રકના જીવન વિશે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. પણ એક બાબત નિશ્ચિત છે કે શૂદ્રક રાજા હતો અને તે દક્ષિણ ભારતમાં ક્યાંક થઈ ગયો. એનો સ્થિતિકાળ ઈ. સ.ની બીજીથી આઠમી સદી વચ્ચેનો હોવો જોઈએ, એવી માન્યતા છે.

મૃચ્છકટિકમ્

આ એક પ્રકરણ પ્રકારનું રૂપક છે. તેમાં દસ અંક છે. આનું કથાવસ્તુ અનુપમ છે. ઉજ્જયિનીમાં વસંતસેના નામની એક ગણિકા રહે છે. આ જ નગરમાં એક ચારુદત્ત નામનો ગુણસંપન્ન સંસ્કારી યુવક પણ રહે છે. એ આમ તો ધનિક પરિવારનો સભ્ય છે, પણ તે ઉદાર હૃદયનો હોવાથી સતત દાન આપતો આપતો અત્યારે તદ્દન નિર્ધન બની ગયો છે. વસંતસેના આ નિર્ધન એવા ગુણિયલ યુવકને બેહદ પ્રેમ કરે છે. આ બંનેના પ્રેમની કથા આ રૂપકનું મુખ્ય કથાવસ્તુ છે. મુખ્યકથાની સાથે રાજકીય ખટપટ અને લોકકાંતિની ગૌણકથા પણ જોડી દેવામાં આવી છે, જે રસવૃદ્ધિ કરે છે.

એક વખતનો શ્રીમંત અને અત્યારનો દરિદ્ર એવો ચારુદત્ત આજે દુઃખી છે. તેને ધનના અભાવનું દુઃખ નથી, પરંતુ નિર્ધનતાને કારણે મિત્રો અને સ્નેહીજનોએ એનો સાથ છોડી દીધો છે, એ વાતનું દુઃખ છે પણ આવા ચારુદત્તને ગણિકા વસંતસેના ચાહે છે. પેલી બાજુ રાજાનો સાળો શકાર વસંતસેનાને પોતાની કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. એકવાર તે શકાર પોતાના સાગરિત એવા વિટ અને ચેટની સાથે વસંતસેનાની પાછળ પડે છે. વસંતસેના આકસ્મિક રીતે એમની પાસેથી છટકીને ચારુદત્તના ઘરમાં ભરાઈ જાય છે. અહીં તેને ચારુદત્તની ગરીબીનાં દર્શન થાય છે. ઘરેણાંને લૂંટવા માટે મારી પાછળ લોકો પડ્યા છે, તેથી આ ઘરેણાં તમે થાપણ તરીકે રાખો, એવું બહાનું બનાવીને તે ચારુદત્તને પોતાનાં ઘરેણાં આપી જાય છે. ચારુદત્ત તેને થાપણ તરીકે સાચવે છે.

ચારુદત્તને ત્યાં સંવાહક નામનો એક સેવક હતો. (પગચંપી-માલીશ કરનાર હોવાથી તેનું નામ સંવાહક હતું.) ચારુદત્તની નિર્ધનતાને લીધે તેની નોકરી છૂટી જતાં તે જુગારી બની ગયેલો. જુગારમાં હારેલા આ સંવાહકને (ચારુદત્તનો સેવક હતો, એમ જાણીને) વસંતસેના લેણદારોથી મુક્તિ અપાવે છે. એ પછી આ સંવાહક બૌદ્ધ સાધુ બની જાય છે.

વસંતસેનાની મદનિકા નામની એક દાસી છે. શર્વિલક નામનો એક યુવક તેને ચાહે છે. એ મદનિકાને વસંતસેનાને ત્યાંથી છોડાવવા ઈચ્છે છે. આ માટે તેને ધનની જરૂર છે. એથી તે ધન મેળવવા માટે ચારુદત્તના ઘરે રાત્રે ખાતર પાડે છે. અહીંથી તેને ઘરેણાં હાથ લાગે છે, જે પેલાં વસંતસેનાનાં હોય છે. આ ઘરેણાં લઈને તે વસંતસેનાને ત્યાં જાય છે. વસંતસેના એ ઘરેણાં જોઈને આશ્ચર્ય પામે છે. છતાં મૌન રહીને લઈ લે છે અને મદનિકાને મુક્ત કરી દે છે.

આ બાજુ સવારે ચારુદત્ત ઘરે થયેલી ચોરીના સમાચાર સાંભળે છે. એથી ચારુદત્તને ચિંતા થાય છે. તે પોતાના મિત્ર વિદૂષકને વસંતસેનાને ત્યાં એવો સંદેશો લઈને મોકલે છે કે તમે થાપણ તરીકે મૂકેલાં ઘરેણાં ચારુદત્ત જુગારમાં હારી ગયા છે અને તેથી એ ઘરેણાંના બદલામાં આ મોતીની માળા મોકલી છે, તેનો તમે સ્વીકાર કરો. (આ મોતીની માળા ચારુદત્તની પત્નીની હોય છે. ચારુદત્તને તે સ્વેચ્છાએ આપે છે અને ચિંતા ન કરવા કહે છે.) વિદૂષક (મૈત્રેય) વસંતસેના પાસે જઈ ચારુદત્તનો સંદેશો સંભળાવે છે અને મોતીની માળા આપી દે છે. આ પ્રસંગથી ચારુદત્ત પ્રત્યે વસંતસેનાની લાગણી વધુ પ્રબળ બને છે.

વસંતસેનાનું મન પોતાના પ્રિયતમને મળવા અધીરું બને છે. તે ચારુદત્તના ઘરે આવે છે, ત્યારે ચારુદત્ત એનું ઉચિત સ્વાગત કરે છે અને એના પ્રેમનો સ્વીકાર કરે છે.

આ સમયે એક ઘટના ઘટે છે. વસંતસેના ચારુદત્તના ઘરના આંગણે ઊભી છે. ચારુદત્તનો પુત્ર રોહસેન માટીની ગાલ્લીથી રમી રહ્યો હોય છે. તે પડોશીના છોકરાને સોનાની ગાલ્લીથી રમતો જોઈને માટીની ગાલ્લીથી રમવાની ના પાડે છે અને રડે છે. વસંતસેના એને રડતો જોઈ તરત જ પોતાનાં ઘરેણાં ઉતારીને એ ગાલ્લીમાં ભરી દે છે. આ પ્રસંગ ઉપરથી આ નાટકનું નામ મૃચ્છકટિકમ્ રાખવામાં આવ્યું છે. (મૃદ્ એટલે માટી અને શકટિકા એટલે ગાલ્લી. માટીની ગાલ્લીને અધિકૃત કરીને રચેલું પ્રકરણ તે મૃચ્છકટિક.)

એક દિવસે ચારુદત્તને મળવા ઉપડેલી વસંતસેના ભૂલથી શકારના વાહનમાં બેસી જાય છે. બીજી બાજુ કારાગારમાંથી છટકેલો ક્રાંતિકારી આર્યક ચારુદત્તના વાહનમાં છુપાઈને બેસી જાય છે. ચારુદત્તને ખબર પડતાં તે આર્યકને અભયવચન આપે છે. વાહનની બદલી થયેલી હોવાથી વસંતસેના શકાર પાસે પહોંચે છે. શકારના લાખ પ્રયત્ન છતાં જ્યારે વસંતસેના તેને વશ થતી નથી, ત્યારે શકાર તેનું ગળું દબાવી દે છે અને એ મરી ગઈ છે, એમ માનીને પાંદડાંના ઢગલા નીચે છૂપાવી દે છે. એ પછી ખૂબ જ ચાલાકીથી વસંતસેનાના ખૂનનો અપરાધ ચારુદત્તને માથે મઢી દે છે. ચારુદત્તે ઘરેણાં માટે વસંતસેનાનું ખૂન કર્યું છે, એવો આરોપ મૂકે છે અને તેને પોતાની લાગવગથી પૂરવાર પણ કરે છે. પરિણામે ચારુદત્તને ફાંસીની સજા થાય છે અને એને માંચડે ચઢાવવા લઈ જવામાં આવે છે.

બીજી બાજુ રાજા પાલક (કે જેનો સાળો શકાર છે તે)નો નાશ કરીને (ચારુદત્તના વાહનમાં છુપાયેલો અને ચારુદત્તે જેને અભયદાન આપ્યું હતું, તે) આર્યક રાજા બને છે.

ત્રીજી બાજુ બૌદ્ધ સાધુ બની ગયેલો પેલો સંવાહક ફરતો ફરતો એ જગાએ આવી ચઢે છે, જ્યાં વસંતસેનાને શકારે છુપાવી હતી. સૂકાં પાંદડાંમાં સળવળાટ જોઈને એ ત્યાં જાય છે અને વસંતસેનાને જોતાં જ ઓળખી જાય છે. પ્રાથમિક ઉપચાર કરીને તે વસંતસેનાને બચાવી લે છે. સ્વસ્થ થયેલી વસંતસેના અણીના સમયે સંવાહક સાથે હાજર થાય છે. ચારુદત્ત નિર્દોષ ઠરે છે. દોષી શકાર પકડાય છે. આર્ય ચારુદત્તને આર્યક પોતાનો મંત્રી બનાવે છે. ચારુદત્ત શકારને માફ કરે છે. છેવટે વસંતસેના ચારુદત્તની ગૃહિણીનું પદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે નાટકની કથાનો સુખદ અંત થાય છે.

સમાજજીવનની નરી વાસ્તવિકતાને રજૂ કરતું આ પ્રકરણ રૂપક સંસ્કૃતસાહિત્યમાં અનોખી ભાત પાડે છે. આની અનેક ખાસિયતો છે. જેમ કે - 1. નાટ્યશાસ્ત્રના અનેક નિયમોનો અહીં ભંગ થયો છે. 2. કથા કાલ્પનિક છે, છતાં તેને સમાજમાં પૂરતું સંરક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે. 3. મુખ્ય રસ શૃંગાર છે. આ સાથે હાસ્યરસનો પણ સુંદર વિનિયોગ થયો છે. 4. મુખ્ય પ્રસંગો કરતા ગૌણ પ્રસંગો વધુ રસપ્રદ છે. 5. પાત્રો સમાજના ઉચ્ચવર્ગને બદલે સામાન્ય વર્ગના છે. આ અને આવી તો અનેક વિશેષતાઓને કારણે શૂદ્રક અને તેમની આ કૃતિ સદાયને માટે અમર બની રહી છે.

8. સંસ્કૃત નીતિકથાઓ

નીતિનો બોધ પ્રસરાવતી કથાઓને નીતિકથા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નીતિ એટલે કે માણસને આગળ વધવા માટેનું માર્ગદર્શન આપે એવા સિદ્ધાંતો. માનવસમાજમાં નીતિને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. કેમ કે, નીતિ વિનાનું જીવન માનવજીવન નહીં, પરંતુ પશુજીવન જ બની રહે છે. બીજી રીતે કહીએ તો માનવ પણ એક રીતે તો પશુ જ છે પણ અહીં નીતિનો અમલ થતો હોવાથી, પશુના સમૂહ કરતાં આ માનવસમાજ જુદો પડે છે. આ કારણથી ઘણા પ્રાચીનકાળથી માનવસમાજમાં નીતિનો બોધ પ્રસારે તે માટેનો પ્રયત્ન થતો આવ્યો છે. આવા પ્રયત્નોના ફળસ્વરૂપ સંસ્કૃતમાં નીતિકથાઓનું વિશાળ સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. સંસ્કૃતમાં રચાયેલી આવી નીતિકથાનાં મૂળ વેદ અને ઉપનિષદમાં છે એ પણ નોંધવું જોઈએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નીતિકથાઓની પરંપરામાં જ પ્રાણીકથાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારની નીતિકથાઓમાં પાત્ર તરીકે પ્રાયઃ પશુ-પક્ષીઓ હોય છે, એટલે એમને પ્રાણીકથા તરીકે પ્રસિદ્ધિ મળી છે. સમય જતાં નીતિકથાઓમાં પ્રાણીઓને

એટલું બધું મહત્ત્વ અપાયું કે આજે તો પ્રાણીકથા શબ્દ એક રીતે તો નીતિકથાનો પર્યાય જ બની રહ્યો છે. હકીકતમાં તો પશુ-પક્ષીઓની ગતિવિધિ, સ્વભાવ, ખાસિયતો, ખામીઓ જેવી અનેક બાબતોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરીને તેમના આધારે ગુણ-દોષ-પરક નીતિનો ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય જે-તે કથાકારે કર્યું છે. આવી કથાઓમાં માનવસમાજને પારિવારિક અને સામાજિક વ્યવહારોનો બોધ કરાવવાની સાથે સાથે ધાર્મિક તથા રાજનૈતિક શિક્ષણ આપવાનું લક્ષ્ય પણ રખાયું છે.

આ પ્રકારના પ્રાણીકથા કે નીતિકથાના સાહિત્યમાં પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ મુખ્ય છે. આમાંથી પંચતંત્ર વિશે તમે ધોરણ અગિયારમાં જાણકારી મેળવી છે, તેથી અહીં માત્ર હિતોપદેશ વિષે જ વાત કરીશું.

હિતોપદેશ: - બંગાળના રાજા ધવલચંદ્રના આશ્રિત મનાતા પંડિત નારાયણ ભટ્ટે હિતોપદેશ નામના આ કથાગ્રંથની રચના કરી છે. આની રચના ઈ. સ.ની દસમીથી ચૌદમી સદીની વચ્ચેના કોઈ કાળમાં થઈ હશે, એમ મનાય છે. પંચતંત્રમાંથી પ્રેરણા લઈને આની રચના કરવામાં આવી છે. પંચતંત્રની જેમ આ ગ્રંથમાં પણ પશુ-પક્ષીઓની વાર્તા દ્વારા નીતિશાસ્ત્રનો બોધ આપવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રંથમાં ચાર વિભાગ છે અને તે દરેક વિભાગમાં જુદી જુદી સંખ્યામાં ઉપદેશ કથાઓ છે. જેમ કે - પ્રથમ મિત્રભેદ છે. આમાં મિત્રતાનું મહત્ત્વ બતાવીને મિત્રો કેવી રીતે મેળવવા અને મૈત્રીને કેવી રીતે ટકાવી રાખવી એને લગતો બોધ આપનારી કથાઓ આવે છે. દ્વિતીય સુહૃદ્ભેદ નામના વિભાગમાં પરિસ્થિતિ બદલાતાં મિત્રતામાં કેવી રીતે ભેદ પડે છે અને છેવટે મિત્રોને ગુમાવવા પડે છે, તેનો ઉપદેશ આપતી કથાઓ છે. તૃતીય વિગ્રહ નામના વિભાગમાં યુદ્ધનીતિનો બોધ આપતી કથાઓનો સંગ્રહ છે (વિગ્રહ એટલે યુદ્ધ). છેલ્લા સંધિ નામના ચતુર્થ વિભાગમાં એકબીજાથી વિરોધી એવા લોકોમાં પણ કેવી રીતે સંધિ કરી-કરાવી શકાય છે, તેને લગતી કથાઓ આવે છે.

પંચતંત્રની કુલ 43 કથાઓમાંથી અહીં 25 કથાઓ સીધી જ લેવામાં આવી છે. 17 કથાઓ તદ્દન નવી છે. પંચતંત્રમાં પાંચ વિભાગ છે. એ વિભાગોમાંની કથાઓને નારાયણ ભટ્ટે પોતાની રીતે જે-તે વિભાગોમાં સમાવી છે. આમ મૂળ કથા ભલે પંચતંત્રની હોય, પણ તે કથા વિભાગમાં મૂકવી, એ નારાયણ ભટ્ટે પોતે જ નક્કી કર્યું છે.

પુનર્મૂષ્કો ભવ એવી ઉક્તિ સાથે પ્રચલિત ઉંદરને બિલાડી, બિલાડીને વાઘ અને છેવટે વાઘને ઉંદર બનાવી દેવાની ઘટના ધરાવતી, ટીંડોડીનાં ઈંડાંને ડૂબાવી દેનારા સમુદ્રને પૂરી દેવાનો ઉપક્રમ હાથ ધરતી ટીંડોડી અને છેવટે સમુદ્રે કરેલી ક્ષમાયાચના વાળી કથા - જેવી સુપ્રસિદ્ધ કથાઓ હિતોપદેશનું વિશેષ પ્રદાન છે.

આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે તેમ - શ્રુતો હિતોપદેશોડયં પાટવં સંસ્કૃતોક્તિષુ। વાચાં સર્વત્ર વૈચિત્ર્યં નીતિવિદ્યાં દદાતિ ચ। અર્થાત્ આ હિતોપદેશને સાંભળવામાં આવે તો સાંભળનારને ત્રણ લાભ થાય છે : 1. સંસ્કૃતભાષાને બોલવામાં નિપુણતા આવે છે. 2. વાણીમાં બધે જ વૈચિત્ર્ય (બીજા બોલે એનાં કરતાં વિશેષતારૂપ વિચિત્રતા) આવે છે અને 3. નીતિવિદ્યાની (જાણકારી) આપે છે. ગ્રંથકારની આ ઉક્તિ બધી રીતે સાચી ઠરે છે.

(અ) આયુર્વેદનો ઈતિહાસ : ધન્વંતરિ, ચરક, સુશ્રુત

પ્રાચીન ભારતીય તબીબી વિજ્ઞાનને આયુર્વેદ કહે છે. આયુ એટલે આયુષ્ય અને વેદ એટલે જ્ઞાન. જે શાસ્ત્રમાં આયુષ્યની જાળવણીનું જ્ઞાન છે તે શાસ્ત્રને આયુર્વેદ કહે છે. (આયુ: અસ્મિન્ વિદ્યતે સ આયુર્વેદ: 1) અથવા જેના દ્વારા આયુની બાબતની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે, તેને આયુર્વેદ કહે છે. (આયુર્વિન્દતિ અનેન સ: આયુર્વેદ: 1)

આ આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં વ્યાધિગ્રસ્ત શરીરના રોગોનું નિવારણ તથા રોગ કદી પણ થાય જ નહિ તેવી સ્વાસ્થ્યરક્ષાની પ્રવિધિઓ - એમ બંને બાબતોનું સંમિશ્રિત રૂપે નિરૂપણ થયેલું છે.

ભારતમાં આયુર્વેદનો પ્રારંભ ઘણો જ પ્રાચીન છે. એનું મૂળ વેદ છે. ઋગ્વેદના મંત્રોમાં નિર્દિષ્ટ અશ્વિનકુમારો દેવતાઓના વૈદ્યો છે. તેમણે કરેલી ચિકિત્સાના અત્રત્ર ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. એમણે કરેલ શસ્ત્રક્રિયાઓનું વર્ણન પણ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. આ અશ્વિનોએ ચ્યવનઋષિનું વૃદ્ધત્વ દૂર કરીને નવયૌવન પ્રદાન કર્યું હતું. રાજા ખેલની પત્ની વિશ્વલાનો પગ યુદ્ધમાં કપાયો જેને તેઓએ લોખંડની જંઘાથી જોડી આપ્યો હતો. વળી, અહીં વેદમાં અનેક આયુષ્ય-પ્રાપ્તિની પ્રાર્થનાઓ છે. વિવિધ રોગોનો અને રોગનિવારણના ઉપાયો તરીકેનાં ઔષધોનો નામત: સંકેત છે. અથર્વવેદમાં શરીર વિજ્ઞાનને લગતા સિદ્ધાંતોનું વર્ણન છે.

વળી, વિવિધ રોગોને દૂર કરવાની ચિકિત્સાનું પણ અહીં વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે. આથી જ આયુર્વેદ અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે, એમ પણ મનાય છે. (**इह खलु आयुर्वेदं नामोपाङ्गमथर्ववेदस्य।** - સુશ્રુત સૂ. 1.60)

વેદકાળમાં સાંકેતિક રીતે પ્રારંભ થયેલી આયુર્વેદની આ પરંપરા ઉત્તરોત્તર નિરંતર વિકાસ પામતી રહી છે. આજે તો આયુર્વેદના અનેક સ્વતંત્ર ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે.

આયુર્વેદના આ ગ્રંથોમાં ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા અને કાશ્યપસંહિતા - એ ત્રણ મહત્વના ગ્રંથો છે. અહીં ગ્રંથના આરંભમાં આયુર્વેદશાસ્ત્રના ઉદયની કથા રોચક રીતે વર્ણવાઈ છે. તે અનુસાર આ શાસ્ત્રના પ્રવર્તક સ્વયં બ્રહ્મા છે. તેમની પાસેથી આ જ્ઞાન અશ્વિનકુમારોએ પ્રાપ્ત કર્યું અને એમના દ્વારા ઈન્દ્ર પાસે પહોંચ્યું. ઈન્દ્ર પાસેથી મહર્ષિ ભારદ્વાજ પાસે અને તેમની પાસેથી આખાય ભારતવર્ષમાં પ્રચાર-પ્રસાર પામ્યું છે.

બીજા એક મત પ્રમાણે આ આયુર્વેદશાસ્ત્રને ઈન્દ્ર પાસેથી મહર્ષિઓ ધરતી ઉપર લઈ આવ્યા છે. એ પછી ભારદ્વાજ, ધન્વંતરિ અને કાશ્યપ - એ ત્રણ ઋષિઓ આયુર્વેદની ત્રણ શાખાઓના પ્રવર્તક છે, એમ મનાયું છે. તેમાં ભારદ્વાજ કાયચિકિત્સાના પ્રવર્તક છે અને એ પરંપરાનો આદિમ ગ્રંથ ચરકસંહિતા છે. ધન્વંતરિ શલ્યચિકિત્સા (સર્જરી)ના પ્રવર્તક છે અને એ પરંપરાનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ સુશ્રુતસંહિતા છે. એ પછી જે કાશ્યપ ઋષિ છે, તે બાલચિકિત્સા(કૌમારભૃત્ય - આજે જેને પીડીયાટ્રિક્સ કહે છે)ના પ્રવર્તક આચાર્ય છે. કાશ્યપસંહિતા આ પરંપરાનો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે.

આયુર્વેદ અષ્ટાંગ શાસ્ત્ર છે. તેનાં આઠ અંગો આ પ્રમાણે છે :

- (1) શલ્યતંત્ર (આજે જેને સર્જરી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.)
- (2) શાલાક્ય (શલાકા વડે કરવામાં આવતી ચિકિત્સા આજના ENT સાથે સરખાવી શકાય.)
- (3) કાયચિકિત્સા-શરીરની ચિકિત્સા - (આજનું General Medicine)
- (4) ભૂતવિદ્યા-અમાનવીય-અતિમાનવીય તત્વોથી બચાવ
- (5) બાલચિકિત્સા - કૌમારભૃત્ય (આજનું પીડીયાટ્રિક્સ)
- (6) વિષતંત્ર - (અગદતંત્ર) (જુદા જુદા પ્રકારનાં વિષ અને તેનાથી બચાવનું શાસ્ત્ર)
- (7) રસાયણતંત્ર - (રાસાયણિક ઔષધો અને તેના ઉપયોગો.)
- (8) વાજકરણ - (શક્તિપ્રાપ્તિના ઉપાયો)

આ બધાં જ અંગો ઉપર અલગ અલગ આચાર્યોએ સ્વતંત્ર ગ્રંથોની રચના કરેલી છે. અનેક ગ્રંથો આયુર્વેદને અનુલક્ષીને સમયે સમયે રચાયા છે, જેમાંના કેટલાક ગ્રંથો તથા આચાર્યોનાં નામ અવિસ્મરણીય છે. જેમ કે -

મહર્ષિ ચરક

મહર્ષિ ચરકના વ્યક્તિગત જીવનને લગતી કોઈ ખાસ માહિતી મળતી નથી. એમના સમયની બાબતમાં પણ અનેક મત-મતાંતર છે. એમ કહેવાય છે કે તેઓ કનિષ્કના રાજવૈદ્ય હતા અને તે ઈ. સ.ની બીજી સદી પહેલાં થઈ ગયા છે.

મહર્ષિ ચરક વિરચિત ગ્રંથનું નામ ચરકસંહિતા છે. આ મુખ્યત્વે કાયચિકિત્સાનો આકર ગ્રંથ છે. આમાં ચિકિત્સા અંગેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. (સરખાવો - ચરકસ્તુ ચિકિત્સિતેન। ચિકિત્સાના વિષયમાં તો ચરક નામનો ગ્રંથ છે - એવી પ્રસિદ્ધ જનોક્તિ.) કેટલાક વિદ્વાનોના મતે આ ચરકસંહિતા ચિકિત્સાશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ વિજ્ઞાનનો વિશ્વકોશ છે. આમાં આયુર્વેદ શાસ્ત્રનાં મૌલિક તથો તથા સિદ્ધાંતોનું બહુ જ ગંભીરતાપૂર્વક વિવેચન છે.

આ ચરકસંહિતામાં તત્કાલીન ભારતીય જીવનનું પણ વર્ણન છે. માણસોની રહેણીકરણી, વિવાહ, વૈવાહિકજીવન, સંતતિ વગેરે વિષયો ઉપરના વિચારો તથા તે સમયના આતુરાલય (હોસ્પિટલ) તથા તેમાં વપરાતાં સાધનોની ચર્ચા છે.

આચાર્ય સુશ્રુત

ચરકની જેમ આચાર્ય સુશ્રુતના જીવનને લગતી વ્યક્તિગત બાબતો જાણમાં નથી. પરંતુ સુશ્રુતસંહિતાના રચયિતા તરીકે એમની પ્રસિદ્ધિ છે. આચાર્ય પાણિનિ અને પતંજલિ જેવા વૈયાકરણોના ગ્રંથોમાં પણ સુશ્રુતનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેથી ઘણા વિદ્વાનો સુશ્રુતને પણ ઈ. સ. પૂર્વે સાતમી શતાબ્દી પહેલાંના માને છે.

સુશ્રુતસંહિતા પણ આયુર્વેદના મૂળભૂત ગ્રંથોમાંનો એક છે. આ ગ્રંથ પાંચ ભાગોમાં વિભક્ત છે. જેમ કે - 1. સૂત્રસ્થાનમ્ 2. નિદાનસ્થાનમ્ 3. શારીરસ્થાનમ્ 4. ચિકિત્સાસ્થાનમ્ અને 5. કલ્પસ્થાનમ્. આ પાંચ સ્થાનોમાં મળીને કુલ 120 અધ્યાય છે. આમાં શલ્યશાસ્ત્ર (શસ્ત્રક્રિયા)નું વર્ણન છે. ઘા(પ્રણ)ના પ્રકારો, તેમાં સડો ન થઈ જાય તે માટેના ઉપાયો, ઘાને રુઝવવાના તથા સીવી લેવાના ઉપાયો, દૂષિત લોહી ચૂસી લેવા માટે જળો જેવા પ્રાણીના ઉપયોગની પ્રક્રિયા વગેરે બાબતોનું ખૂબ જ આકર્ષક આલેખન છે. આ ઉપરાંત આ સુશ્રુતસંહિતામાં શરીરના જુદા જુદા અવયવોનું સૂક્ષ્મતાથી વર્ણન કરેલું છે.

આયુર્વેદસાહિત્યમાં માન્યતા છે તેમ ચરકસંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતા બંને એકબીજાના પૂરક ગ્રંથ છે. એક કાયચિકિત્સા- (Medicine)નો તો બીજો શલ્યચિકિત્સા (Surgery)નો ગ્રંથ છે. સમયાંતરે જે અન્ય આયુર્વેદીય ગ્રંથો રચાયા તેમના ઉપર આ બંને ગ્રંથોનો ભારે પ્રભાવ છે.

આ ઉપરાંત અન્ય આયુર્વેદ શાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે :

1. અષ્ટાઙ્ગહૃદયમ્ નામના ગ્રંથના રચયિતા વાગ્ભટ્ટ છે. તેઓ ઈ. સ.ની પાંચમી કે છઠી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા છે.
2. માધવનિદાનમ્ નામના ગ્રંથના કર્તા માધવકર છે. તેમનો સ્થિતિકાળ ઈ. સ.ની સાતમી શતાબ્દી છે.
3. શાર્દૂલગધરસંહિતા નામના ગ્રંથના રચયિતા શાર્દૂલગધર છે. તેઓ ઈ. સ.ની તેરમી સદીમાં થઈ ગયા છે.
4. ભાવપ્રકાશ: નામના એક આચાર્ય ભાવપ્રકાશનિવંદુ નામે એક ગ્રંથ રચ્યો છે. તેઓ ઈ. સ.ની 16મી શતાબ્દીમાં થયા છે.

ગુજરાતમાં આયુર્વેદ શાસ્ત્રના ગ્રંથોનું અધ્યયન-અધ્યાપન તથા સંશોધન-પ્રકાશન ઘણા પ્રાચીન કાળથી થતું રહ્યું છે. આ પરંપરામાં જેમનું નામ આગળ પડતું છે, તે છે આચાર્ય જાદવજી ત્રિકમજી. તેઓ વિ. સં. 1939માં પોરબંદરમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાશ્રી ત્રિકમજી રાજવૈદ્ય હતા. તેમની પાસેથી તેઓએ આયુર્વેદના ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું. એ પછી મુંબઈને તેમણે કર્મક્ષેત્ર બનાવ્યું. અહીં રહીને તેમણે ચિકિત્સા કાર્ય કરવાની સાથે સાથે આયુર્વેદના અનેક ગ્રંથોનું સંપાદન, સંશોધન અને અનુવાદ કાર્ય કરીને આયુર્વેદના સર્વાંગીણ વિકાસનો માર્ગ પ્રશસ્ત કર્યો. માધવનિદાન ઉપરની મધુકોશ નામની વ્યાખ્યાનું સંશોધન, રસહૃદયતંત્ર, નાડીપરીક્ષા, રસપદ્ધતિ જેવા ગ્રંથોનું સંપાદન અને ચરકસંહિતા - સુશ્રુતસંહિતા જેવા મૂલ્યવાન ગ્રંથોનું સંશોધન સહ સંપાદન કરીને આયુર્વેદની અધ્યયન - અધ્યાપન - પરંપરામાં અપૂર્વ પ્રદાન કર્યું છે.

(આ) ખગોળશાસ્ત્ર

ખગોળશાસ્ત્રની પરંપરાનો આરંભ પણ વેદકાળ જેટલો જ પ્રાચીન છે. ખગોળ વિષયક અનેક તથ્યોનું વર્ણન વેદોમાં પ્રસંગોપાત્ત જોવા મળે છે. વેદના સમયની સંસ્કૃતિ યજ્ઞપ્રધાન હતી. યજ્ઞ સંપન્ન કરવા માટેના ઉચિત સમયનો નિશ્ચય કરવા અંગે ગંભીર વિચારણા થતી. આ પ્રસંગે ખગોળશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોનો પ્રયોગ થતો. આજે પણ એ સમયના સ્વીકૃત રખાયેલા સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરનારા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે.

આમ, તો જ્યોતિષને વેદનું અંગ માનવામાં આવે છે. આ જ્યોતિષશાસ્ત્રની અંતર્ગત ખગોળશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, તારાઓ વગેરેનું ઝીણવટભર્યું વર્ણન તથા તેમની ગતિ વગેરેને લગતા વિચારની પરંપરા છેક વેદથી શરૂ થાય છે. ઋગ્વેદમાં સત્તાવીસ નક્ષત્રોનો તથા સપ્તર્ષિના તારાઓ અને ગ્રહોનો પણ ઉલ્લેખ છે. યજુર્વેદમાં નક્ષત્રોનું વર્ણન છે. નક્ષત્રતારાઓમાં રોહિણી ઉપર ચંદ્રની અતિશય પ્રીતિ વિષે તૈત્તિરીયસંહિતામાં એક મોટી કથા છે. આશ્વલાયન સૂત્રમાં ધ્રુવ અને અરુંધતીનો ઉલ્લેખ છે. મહાભારતમાં ગ્રહો, ધૂમકેતુ અને તારાઓનું વર્ણન ઠેકઠેકાણે છે. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં નક્ષત્રવીથિઓ આવેલી છે.

કાળક્રમે ખગોળશાસ્ત્રીય વિચારણા વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ બનતી જોવા મળે છે. વેદ-વેદાંગ-સાહિત્ય પછી આ ખગોળશાસ્ત્રની પરંપરા આર્યભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય, વરાહમિહિર વગેરે ખ્યાતનામ વિદ્વાનોએ આગળ વધારી છે. તેમણે નિર્ધારિત કરેલા ખગોળ વિષયક સિદ્ધાંતો વિશ્વવિખ્યાત છે. આમાં વરાહમિહિર મુખ્ય છે.

વરાહમિહિર

વરાહમિહિર ખગોળવિદ્યાના અત્યંત પ્રતિભાશાળી આચાર્ય છે. એમણે પચ્ચસિદ્ધાન્તિકા, બૃહજ્ઞાતકની સાથે સાથે બૃહત્સંહિતા નામક ત્રણ ગ્રંથોની રચના કરી છે. પંચસિદ્ધાંતિકા ગ્રંથમાં વેદાંગ જ્યોતિષથી લઈ વરાહમિહિર સુધીની એક લાંબી પરંપરાનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. વરાહમિહિર ખગોળવિદ હોવાની સાથે જ્યોતિષી પણ હતા. તેઓ પોતાના સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત રચી શકવાની ક્ષમતા ધરાવતા હોવા છતાં તેમ ન કરીને પોતાના સમયના પ્રચલિત સિદ્ધાંતોનો પોતાના ગ્રંથોમાં સંગ્રહ કર્યો છે. એથી એ સિદ્ધાંતો આજે આપણા સુધી પહોંચી શક્યા છે. બૃહત્સંહિતા એક આકર ગ્રંથ છે. તેમાં ભારતીય ધર્મવિજ્ઞાન, મૂર્તિશાસ્ત્ર અને ધાર્મિક સ્થાપત્યને લગતી ઘણી બાબતો ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

વરાહમિહિર અવંતી (ઉજ્જયિની)ના નિવાસી હતા, એમ મનાય છે. તેમનો જીવનકાળ ઈ. સ.ની છઠી શતાબ્દનો પૂર્વાર્ધ છે. એમના પિતાનું નામ આદિત્યદાસ હતું અને તેઓ એમના વિદ્યાગુરુ પણ હતા. એમ કહેવાય છે કે વરાહમિહિર ભગવાન સૂર્યના અનન્ય ભક્ત હતા. સૂર્યને પ્રસન્ન કરીને તેમણે ખગોળશાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એમનો પૃથુયશસ્ નામે એક પુત્ર હતો. તેણે ષટ્પંચાશિકા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. આજે ખગોળશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં તેની પણ ઘણી પ્રસિદ્ધિ છે.

